

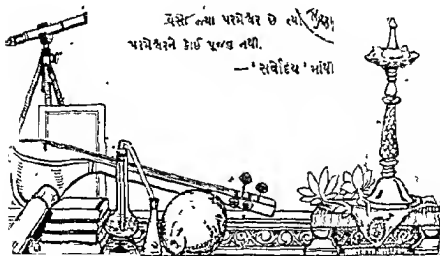

૧૬૪૬

માર્ચ

એસ્ટ્રોનોમી પરમેશ્વર છે ત્યાં બ્રહ્મા
પરમેશ્વરને કોઈ પૂજ્ય નથી.

— 'સર્વોદય' માંથી

અમે તો ખાલવીર ખલવાર

[ભ-વો]

અમે તો ખાલવીર બલવીર,
અમારો રૂધિરરણ અધીર.

જન્મભૂમિ જન્મભંગ્ય કરવા, કાળજડે કર્મ ફોક,
ગુલામી અરુણી સ્વચ્છતિદિના ઉગ્યા ઉરે પ્દરોહ,
ભ્યા ઝઝયાવ સમીર,
અમારે રાખવર્તા ત્યાં દીર.

મતેમંદિરે જન્મભૂમિનો મૂર્તિ ગોચ વાન,
પ્રાણ પ્રાણને પગ પમરે શુભિ પ્રતિષ્ઠા રથાન,
અપવા મને અપવાપદ,
અમારે નાદે એ જમનાદ.

સ્વપ્ન મધુરા સુન્દર જેવી સિદ્ધિ હો પ્રથાન,
પ્રાણુવાન પ્રગતિને પડે પ્રમાણ હો જમનાન.
સ્વચ્છતિદિનો જેવી નિદિ,
સ્વપ્ન તો ઉગતી રિદિ.

જેવું આયુષ્ય પ્રભાત ઉદયે, તેવું તપે મધ્ય દિ,
જીવનને મધ્ય દિ કરવા ફાટે અગ્નિસ્તાન,
ઉચ્ચ ખવસ ઉચ્ચ ખમીર,
પ્રાણના નેત્રે ઉછળે નીર.

અમ જીવન આદર્શ રચન, આદર્શ ઉત્થાન,
અંતર અભિ અપન સની રેખા પુષ્પક પ્રખુરાન,
જેવા ઉરના છે આદર્શ
એવા આદર્શ ઉત્થાન.

દસ્તા પાદ દણે નેત્ર સમર્પિત અનર-સત્રે ગત,
જન્મભૂમિ જન્મસિદ્ધિ જન્મના એ જ જીવન માત્ર,
ઉર આદુતિ ને મદ
નિરખશું સિદ્ધિ મનમન.

“કુસુમ-૧૨”

૫

કિશોરેન

[પત્રાંક ૨૨]

દાસ્તા,

ઝાવે વર્ષે આપણે મહાત્માજીને પ્રમાણ્યા અને આ વર્ષે દિવના :
રત્ન શ્રીમતી સરોજિની નાયકને ગુમાવ્યાં તમે જાણતા હશે કે તે
આપણા દેશના ઉત્તમ કવિઓમાંના એક હતાં તેમણે અંગ્રેજી ભાષા
કાવ્યની ગચના કરી છે. એટલે અંગ્રેજી ભાષા વાંચનાર શ્રીમતી પ્રભુ સ
તેમણે આપણા આમજીવનની સંસ્કૃતિ અને રહેઠાણની સાં
પહોંચાણ છે.

તેમના પિતા એક મોટા વિદ્વાનશાસ્ત્રી અને સંત જેવી પ્રકૃતિ
પુરુષ હતા. તેમના જ્ઞાન શ્રી હરીન્દ્ર અદ્યોત્તમ તે અંગ્રેજી કાવ્યસા
ત્વમાં એક વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવી રહ્યા છે આ જોતાં જણાશે કે કવિ
વિદ્વાન, દેશદાસ અને સંસ્કારિતા વગેરે તેમને ગળથૂપીમાં જ મળ્યાં હ

સૌતે વર્ષે આપણે ભોગરાતીને એક મોટા પ્રાંતના અંગ્રેજી-ગવર્નર
મોટી પદવી થયી તેઓને કચ્છરે પોતાની પાસે લઈ લીધાં છે. દેશ
તેમણે ખણે ખણે ક્યું છે અને ક્યું પણ જે તેમણે સુંદર અને લખ્યું
વાળીને એક એટલે મોટા અને જાદુમયો હતો કે દેશભાષણે એ
દિવના 'મુરજુવ' કહીને સમોખ્યા છે આપણા દેશના લગભગ બધા
નેતાઓના ઘડ સપર્કમાં તેઓ આવ્યાં હતાં અને દરેકની પ્રતિભાની ઉ
ચ્ચત્તમ લાક્ષણિકતા તેઓ પારખી શકતાં ખાસ કરીને મહાત્માના જોખ
મહાત્માજી અને રીન્દતાયતા સંપર્કનાં તેઓ વિશેષભાવે આવ્યાં હતાં મ
હાત્માજીના દેહનું સંગ્રહણ કરવામાં તેમણે અનેક કપરા પ્રસંગોએ એક સંનિ
અઠાથી કામ ક્યું હતું પોતે ગુજરી ગયાં ત્યાં લગી સાત્તનિકતનતા તે
આચાર્યદેવીને પડતાં મહાત્માજી અને ગુરુદેવ એક બીજાની કટકા નિ

હતા તે વિષે, તેમણે કહ્યું જા હવેજ કશો ગના હીસેખર માસમાં જ્યારે
ત્યાંનો સમાવર્તન ઉત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો ત્યારે તેમણે જણાવેલું
કે પોને મહાત્માજીના હોરાથી શી રીતે પ્રથમ જાનિનિર્ધન ગયેલાં અને
ત્યાંથી કેવી પ્રેરણા તેમને પ્રાપ્ત થયેલી અને તેમણે જે જણાવેલું તે હજુ
પણ આપણને તાણું જ લાગે છે અને હંમેશને માટે આપણા સ્મૃતિપત્રમાં
જાતરી રાખવા જેવું છે. તેમણે કહ્યું હતું કે, “ જો તમને એક સીતેર
વર્ષની છોકોના શબ્દોમાં અઢા હોય તો હું તમને જણાવું છું કે અપમાના
કાઈનું નથી મૃત્યુ નથી વિનાશ. આપણી સંસ્કૃતિમાં અને પરંપરામાં જે
કાંઈ સાચું જ મૂલ્યવાન છે તેનો પણ કાંઈ કાળે વિનાશ નથી.”

એમનો આ સંદેશ આપણને પ્રેરણા આપે છે અને આપણી અમર-
તાનું આપણને ખરીબર ભાન કરાવે છે તેમની કવિતાની નીચેની ચાર
લીટીઓ મે.ટે કરતે અને તે સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવા તમારો ફાળો આપજો.

The Nations that in fettered darkness weep
Crave thee to lead them where great mornings break,
Mother, O mother, wherefore dost thou sleep?
Arise and answer for thy children's sake!

• અધારમાં પડેલ સુખમાં સુખલાભદ્ર રાખો
તારા સામી નજર કરવા બગ્ગ આવીશ્રમણો;
હે માતા, હે જનની મુજ, હા, કેમ પેરે દહણે
સંતાનોની અવતી સજવળી હત્તરો હે હડીને!

દોરનો ! આપણે એ વીંગળના કર્પુરને અજઘા અપીએ: “ તમ રા
જેવી માતાન’ અમે પણ સંતાનો જ છીએ અમારા જેવાંને જન્મ આપ-
નારી માતાઓ તમારા જેવી માય અને અમે તેમને દાયકા યદ્યપે અમારા
દેશની કન્યાઓ, ઓઓ અને માતાઓમાં તમે સતીનું શીલ અને શૈલ’ અને
આર્થભાવ પ્રેરો.”

ઉંમર અને શક્તિ .

દિશીરલાલ ઘ. મરાઠવાળા .

પ્રશ્નો : ૧. મધીછ એકી વરસની ઉંમર સુધી સરીર, મન અને શુદ્ધિયા તેજસ્વા ગ્દી શક્યા તેનું મરણ આપ શું માને છે ? સરીરની જાતની તદુરગતી જાગવી ગમ્યા માટે વિદ્યાર્થીઓએ કઈ જાતનો ધ્યાન રાખવો જોઈએ ?

૨. તમે પોતે નાનપણથી માથા જેવા છર્તા સાક વગ્ગ જેટલી ઉંમર પહોંચ્યા છો અને શુદ્ધિની કુદામતા જાગવી રહ્યા છો, તે જાને લીધે છે એ ઉપરથી પણ વિદ્યાર્થીઓને લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું, સમજવા જેવું તમને શું જાતે છે ? દ્રઢ મા, તમારી અને મધીછની કાર્યશક્તિ મેટી ઉંમરમાં સુધી ખડી નથી તેની મુરુમારી ફો છે ?

ઉત્તર : સરીર, મન અને શુદ્ધિની શક્તિ લગભગ તેવું વર્ષ કે તેથીયે વધુ ઉંમર સુધી ટકાવી રાખનાર ઓ-પુરુષોના પક્ષે દાખલા મળી શકે છે. ડા. ત. પ્રે. અવસાલાદેવ દવે, જ્ઞાન જર્નાલ શે, મુ. હક્કરનાથ શ્રી રામજી, સગર વલ્લભજી, મધ્ય પ્રાન્તના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી રવિચંદ્ર શુક્લ અને આ ઉપરાંત બીજાં પણ બહુ જાણીતાં હોય છે. જે ઉપરથી વધારેની છે, છતાં ૫-૧૦ મંદ આવી શકે છે અને મનશુદ્ધિના કામ કરી શકે છે.

આમાં આનુવશિકતા ખરો મોટો ભાગ ભજવે છે. ખરી પણ એટલો જ મોટો હિસ્સો મનુષ્યની પોતાની બાહ્યવસ્થાની ઉછેર અને તારુણ્યકાળ ભજવે છે. બાળપણમાં સરીર સરસ નવાપણ હોય, અને મહેનતુ હવન, સરીરને ખૂબ કસવટ મળે એવી એવી ગમતગમન, નિદ્રાનો અને ભજિયા-ક્રિયાવાળો નદિ, પણ સર્ગ દુષ્ટ-વી-જાત, તામ-સાંક કલ્યાણવાળો આહાર, આળસ પાળ વિદ્યાની ઉછેર, એ સરીર સારું નવાવા માટે મદદરતી છે.

પછી તારુણ્યના ઉત્પન્ન વર્ષો એક મદદરતો કાળ છે. સરીરની મોટામાં મોટી સપત્તિ કે હાનિ એ કાળમાં થાય છે. વીરજ્ઞાની દેવ પો છે કે વીરજ્ઞાની તેના પર એનો આધાર છે. તરુણોના મોટા ભાગનું દુઃખનું કારણ આ કાળમાં ઉત્પન્ન થતી મુશ્કેલી છે. સરીર, મન અને શુદ્ધિનું દુષ્ટગાળ એકાએક ઉત્પન્ન થતી અસ્તિત્વતા કે નપુંસકતા છે. વાર્તાઓ, નાટકો, સિનેમા, કામુ જીવધી સાહિત્ય, તૃપ્ત, કળા વગેરે કાં

વાના "સંસ્કારિક" શોષો—જે બધાં જીવનદાયી તત્ત્વો નથી, વિનાશી તત્ત્વો છે, ઇન્દ્રિયશ્રમમાં અને વર્ણ મજૂનાર રમૂનિકારો મૂખ નહોતા. તારુણ્યમાં અરણ્યવાસ કરવો, એવું સ્વામી રામદાસનું એક વચન છે. એટલે કે જીવન ખાતલ હોવું જોઈએ; ખેડાડુ ન હોવું જોઈએ.

આ બધું જોઈએ તો મારું જીવન નિષ્ફળ કહેવાય. આત્માવરણમાં મારું સ્તરીર બંધાય એવી મારી હોત નહોતી. તારુણ્યમાં એને સંભાળનાં હું શોધ્યો નહીં. જે સચવાયું તે કેવળ આનુવંશિકતાને પગિણાએ અને દવાદાર અને સુશ્રયા કરનારાઓની મદદથી. મારા પિતાશ્રીની ઉંમરે મારા મોટાભાઈઓ પડોઆ નહીં, અને દુ પડોગીય એમ ખાતરી નથી. અને મારા પિતાશ્રી એમનાં માતાપિતાની તથા મોટાભાઈની ઉંમરે પડોગીય શક્યા નહોતા. મારા માતૃથી એમનાં માતાપિતાની ઉંમરે પડોગીય નહીં. આ જીવ બનાવે છે કે, કુટુંબની શારીરિક વસ્ત્રે સંપત્તિનો મારા કુટુંબમાં એકંદરે પ્રસાર થયો છે. અને તે એકંદરે થતી અંદરનું વાતાવરણ સારિતક હોવા છતાં.

ગાંધીજી એથી ઊંચકું દર્શાવે પૂરું પાડે છે. એ એમના વડીલો કરતાં મોટી ઉંમરે પડે આ, મનબુદ્ધિનો વિકાસ પણ વધારે સાધ્યો. આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની તો વાત જ થી કરતી? એમને શારીરિક અને માનસિક સંપત્તિનો વારમો સારો મળેતો ખરો; પણ તે સંપત્તિને એમને પ્રવલનપૂર્વક વધારો નાનપણથી જ આરોગ્ય કેમ વધે તે શોધના રજા, મન-બુદ્ધિ ઓછવરાનો પ્રયત્ન કરના જ રજા; અંગસને રચાન ન આપ્યું, વખત કપારેજ બચકવા ન દીધો; વીર્પસંગ્રહ માટે ખૂબ જ સાવધાન રહ્યા.

આપ એમની અને મારી તુલના કરવા જોવું નથી, પણ બે વચ્ચે મોટો તફાવત છે.

બાળકારોનું કહેવું છે કે, બુદ્ધિનો ખરો વિકાસ સાઠ વર્ષ પછી થતો હોય છે. જો તે પછી બુદ્ધિ વધતી જાય તો તે ખરેખરો વૃદ્ધ કહેવાય. જો આરોગ્ય બરાબર જાળવાયું હોય, શરૂઆતનાં દૈન્ય યજ્ઞ હોય, અને ઉદ્યોગમય-મદેનનું જીવન ચાલુ હોય, તો મરણ સુધી બુદ્ધિ વધતી રહેતી જોઈએ. ગાંધીજીના એ પોતા વિશે અનુભવ હતો. મારું આજે કહી શકાય એમ નથી; કારણ કે આરોગ્યનો મોટો વધો છે. *

સુખઈ, ૧૬-૧-૪૯

૧. * 'શિક્ષક અને સાહિત્ય' (ફેબ્રુ. ૧૯૪૬)માંથી

જુલજુલે હિંદ

કાકેર મિત્રી

“મારા મૃત્યુ કેટલે અમી સમાધિ પર કાતરશે કે ભારતવર્ષના
નવનવાનો એને પ્રિય હતા” —સરોજિની નાયકુ

તે રાત્રિએ હજી તિમિ-નો ઘેરા હરત જળસ્થળ પર નમ્મે હને
નિશાને મૃદુલાત પ્રવાહ અમઝમ વહેતો હતો. પણ...સહસા...તણ ઉપર
ત્રીસ મિનિટે જની હગર હગર અશ્રુતાગે રોઈ જીડો, સમંદના સખ
—ઉછાળા કાત ચમા. સારિતાની સહિત ગર્ભ બધ મર્ષ દિનારે ઉમેલાવ્યો
નતમરતકે દિવ્યધામમા જતા રમ્યાતમાને જાનકરી વિદાય અપો રજા,
પુષ્પેએ પાંગમસ તલ્લે. ધગતીનું વહાલુ હૃદય ખળભળી જાયું, ભારતવર્ષની
વસુધરાના વહાલાં જાણીએ રહીગડી બાંધના સાગર બધા, અનન્તનું જેવી
જાન થીમુ પડ્યું અનન્તનું વાવેલકે જાન માનાર આત્મા અનન્તની જોડમાં
સૂતો, ગુલામાંમાં કચાપેલી અને દારિદ્રમાં રીગતી જનતાની બચા અને
અરમાનને રામ દેનારી જીવનવીણાની તત્રીએ તત્રી નૂતી મર્ષ, “નૈરાશય
અરણ્યમા બાટકતા, કુઃખની ખેજો અને અંધારી શુક્રાઓમાં અટવાયેલાં,
સીંગેલા અને ખેલાં જનહૃદયને રૂમ દેનારી એ જીવનવંસત ફરી ન
આવવાને જીડો મર્ષ, ભારતના નદીએ અને કાકે ઉમેલી કુબનિકુંજમાં
મહાલતી અને મીઠા સ્વરોએ ભાગતના પદ કેમાં મૃદુ પાંખા પાંખતી જીવ-
જુલ, જુલે રીસાઈ એકાએક, સ્વર્ગપથે પડે-મહાકર્તને આરે મદાર
અને કલ્પમની ઘેરી ઘટાઓમાં પેતનું સુરીલું સંજોત રેલવવા જીડો મર્ષ.

જુલકળે દાધેલી મહાન વિભુનિએ જેવી બક્ષિએ હિંદમાં જન્મશે
પણ “બીજી સરોજિની તો હિંદ નહિ જ અપી રહે.” જેવી રીતે
રાષ્ટ્રપિતાએ સહતમાં નૈતિક ભાવના અને શિષ્ટતા સાબલ કરી તેનો રીતે
સરોજિનીમાં એક અન્યે ભાવનાચક્રિન હતી જેને લોધે હોનાગત અને
આફતોનો સામનો પણ હળવે હૈયે, કંઠમાં ગીત અને મોંએ સ્મિત લઈ

એમણે, હરો, હનો. એમણે આપણી લાતને ઉચ્ચતર ભૂમિમાં પર લાવી
મૂકી અને એમણે એને એવો પ્રાણરૂપથી આપ્યો જેને કવિશ્વરમાં બીજું
કાંઈ આપી શકે એમ નથી. *x

એ અપૂર્વ નેતૃત્વની, અજેય કાવ્યશક્તિની, અપાર આશાસમૃદ્ધિની
જીવનયાત્રા મૂર્તસ્વરૂપે આ ભાગ્યની પાવનભૂમિને પુનિતતર બનાવી મઠ.
એ ભગ્ય નિર્દમાનીની ઝરમર અને આપણા ઇતિહાસની ડોહો પડેલાં
એનાં પમલાને, મિત્રો! આપણે હવે તપાસીએ.

*

સરોજિનીદેવોનો જન્મ, સંસ્કાર અને વિદ્યાના વારસરૂપ મણીતા
જ્ઞાણકુટુંબમાં, નિઝામતી પાટનગરી હૈદરાબાદમાં ઇ. સ. ૧૮૭૯ ના
ફેબ્રુઆરીની ૧૩ મી તારીખે થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ડો. અધ્યાર-
નાથ ચટ્ટોપાધ્યાય. તેઓ રોકાઈલેન્ડની એડિનબરો યુનિવર્સિટીની 'ડોક્ટર
ઓફ મેડિસિન'ની માનમરી પદવોના વિજેતા હતા. એમનું વિદ્યાનું
જ્ઞાન કોઈ અને મણિતની ભુદ્ધિ કશી જ કુશાલ હતી. એમની ઇચ્છા
હતી કે સરોજિનીએ વિશ્વભ્રમ પારંખત અને. વરસામુંદરી એમની માતાનું
નામ. એઓ બંગાળી ભાષાનાં મુન્દર કવયિત્રી હતાં. માતાનું કવિમુલક
જીવેદનશીલ હોય અને પિતાનું અગ્રેજી ભાષા પ્રત્યેનું અપાર મમત્વ-એ
બનેનાં સુમત્ર સંયોગરૂપ સરોજિનીની સ્થિતિ હતી.

આગે વર્ષે મદ્રાસ વિશ્વવિદ્યાલયની મેટ્રિકની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ
થઈ એમણે પેતાની પ્રતિભાપ્રમાણા ચમકારા દર્શાવ્યા. ઠેક શૈક્ષણિક એની
હાલકુજમાં પ્રાપ્તો પમરાટ, નવરસંતના વાદરા અને છુન્નુલનું જ્ઞાન
મુંજી રહ્યાં હતાં. તેને વર્ષે એમણે 'લેડી ઓફ ધી લેક' નામનું લઘુ-
કથન તેઓ પંક્તિઓનું લાંબું છતાં વિદ્યદ કામ્ય જ દિવસના આજામ
લખ્યું! આનાથી મ વધુ લાંબું નાટક એમણે થોડો વખત પાઠગમ્ય
લખ્યું !!

આવી નવલંત પ્રતિભાશક્તિનું ભગ્યામ કરકાર પ્રદર્શન સુખાલ્ય ક્યું. ચેતાને ખરે સોળ વર્ષની એ મેધાવી બાળાને ઈંગ્લેન્ડ મોકલી. ઈંગ્લેન્ડનાં મુક્ત વાતાવરણમાં, એકમન્ડ મોક્ષ જેવા વિદ્વાનોના સમાગમથી એ બાલિકાની અનેક પ્રવૃત્તિ શકિતઓ ખીલી ઊઠી. એના જીવને મહાનતાના પથ પર ઝડપથી દગ કરવા માંડ્યા.

પ્રથમ લંડનની કિંગ્સ કોલેજમાં અને પછી ટ્રિનિટીની મટ્રન કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો ૧૮૬૮ માં તેઓ સ્વદેશ પાછા ફર્યા. આમ -૨૦ વર્ષની નાની વયે એમણે એમનું જાતજીવન પૂરું ક્યું.

સ્વદેશ પાછા ફરી એમણે એક જનરલમાં સામાજિક ક્ષતિ આદરી. મદ્રાસના ડૉ. મેવિડ રાણુનુ નામકુ જોડે લગ્નમયી બેઠાયાં. ડૉ. નામકુ અષ્ટાઠાશ્ય હતા. અને તેથી આ આંતરજાતીય લગ્નથી સમાજમાં ખળભામટ મચી રહ્યો પરંતુ, યાત્રિભેદ, વર્ણભેદ, જન્મભેદમાં ન માનનાર આ નવલંત નારીએ સમાજની પરવા ન કરતાં એનો જામે અવિરત મુદ્દ માંડ્યું સમાજનું રૂઢિઓમાં સ્ત્રીઓનો શકિતઓનું સૌંદર્ય પૂર્ણપણે પ્રકાશિતું નથી એ મૃખતાઓ દૂર્બી ભ્રેષ્ઠો, એ સામાજિક જોનાના દમ્બકો બોલવા ભ્રેષ્ઠોએ એવા વળજા જતૂ મનોભાવે એમણે એ 'કામ આરંભ્યું. પદ્માપદ્મિ, બાળલગ્ન, વગેરે સુદિહીન પ્રજ્ઞાલિકાઓ એમણે હેરાનગદમાં તોડી. આ ચળવળે એમને ભારતવર્ષની આર્પરજીઓ તરફ દોર્યાં. એમની હીન, ગૌરવહીન જીવનરીતિ ભ્રેષ્ઠ, સમાજથી કચકાતી એમનો માતાની સર્વશક્તિ ભ્રેષ્ઠ, એમનું દિલ ભરાઈ આવ્યું. એમણે દિદિઆપી સ્વાયત્ત અને નારીસ્વાતંત્ર્યની ઝુમેટ ઉઠાવી

ક્ષતિનેઈ ઝડો ઉપાદેશ છતાં એમની કાવ્યમંથા તો અરખલિત વહતી જ રહી શરૂઆતમાં એઓ અગ્રેજ વાતાવરણ, કાવ અને કાવનાને ચેતાની કેવિતાઓમાં કુંથના; પરંતુ એકમન્ડ-એસની સત્ય પશુ કહું દીકાએ એમને ભારતના ભવ્ય વારસા, જેના અદ્ભુત નિસર્ગ અમ્યમ પ્રત્યે વાળ્યા. પછી તો એમની રસસર, લલિત જાન કરતી, ઉષાની પ્રથમ તાઝમીબરી વાણીમાં ભારતના અમર વારસાની ગાથા ફૂવાવા લાગી ભારતની પ્રકૃતિઓ એમના

કર્મિધનકારના તૃત્ય સાથે, એમની માઈવજરી કાવ્યપંક્તિમાં અમર થઈ રહી. એમનો પ્રથમ કાવ્યસમૂહ ૧૯૦૫માં *The Golden Threshold* નામે બહાર પડ્યો. પોતાનું ઝાંખુ ફેલાતી વૃત્તિએ અંધારાંજલિ એકમનઃ જાસને ક્યું. પછી પ્રકાશિત થયા: *The Broken Wings The Bird of Time, Poems of Life and Death*. આ કાવ્યક્રમેમાં ભારતવર્ષની ઉત્તમ આદ્યભિલાષાઓના વડકાર છે ભારતીય આત્માના અમરગાન છે. એમાં અપૂર્વ ગાદ્યુ છે, કુદરત રસજ્વાલ છે, સગીન છે, રસમયું રસપનાસાંદર્શ છે.

૫. સ. ૧૯૧૩ની સાલ હિંદના ગ્રંથકારણમાં અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. 'હિંદુ અને મુસ્લિમ જ્યાં મુઠી બે છે ત્યાં સુધી હિંદ આપણું અને નો હિં' એક થશે તે હિં' આપણે હિંદના કિનારા હોવાના છે,' આ જાતના વિચાર ધમવતાર અંગેએ હિંદુ-મુસ્લિમ વચ્ચે વૈમનસ્ય જમાવી પોતાના પ્રભુત્વને સનાતન જનાવરા ઈશ્વરા કતા. પરંતુ, આ સાલ હિંદુ-મુસ્લિમ એકમના ભુલક નાદો દવામાં ગ્રંથવા લાગ્યા. સરોજિનીએ આ ભરતીમાં અંપલાયું. એમણે ઠેરઠેર એ એકનાના જાન પોતાના બુલબુલકી વહેવડાવ્યાં. મુસ્લિમ લીમનાં અધિવેશનમાં પણ એ પ્રશ્ન પર જ એમણે પોતાનું પ્રભાવી અને છટાદાર ભાષણ ક્યું. પટણામાં પણ એ જ સ્વર વધુ બુલક અવાજે મળી રહ્યો. મૌલાના રોકનઅલીએ એમને મુસલમાનોના એક માત્ર હિંદુ મિત્ર કહી મિરલાગ્યા. અપે ખરખર સરોજિનીદેવીનું જીવન સમસ્ત ગંદા કામીજાવથી મુક્ત ગયું છે.

'૧૬-૧૭માં હોમરૂઢના દિવસો આગ્યા. ડો. એની નિહંટતી દોરવણી હેડગ સમય રાષ્ટ્રમાં અભિનવ જાગૃતિ અને ઐન-બનો સંગાર થયો. આ આઝાદીના ભાવનામયો ગાજીએ એના કાવોમર હૃદયને સ્પર્શ કર્યો. જાપાનમાં પહેલવહેલા એમણે અધિવેશનના મંચ પરથી સ્વજાસનતત્ત્વ પર છટાદાર ભાષણ આપ્યું. હવે એમની કાવ્યવિદ્યા જલજાલ. કવરી હિંદિયાઈ કૃષ્ણ કોડી એ મીઠી યો મૃદુ આત્મા રાજનૈનિક ક્ષેત્રમાં પડ્યો. આઝાદી

તો એ હૃદયને મૂળથી જ ભાવતી હતી પરંતુ આઝાદીનાં સુખીમયાં રંગોને ધરતી પર ઉતારવા એણે કમર હસી મુરબિત કુહમો પાંખોનાં માન, રાધાકૃષ્ણનાં પ્રેમ અને મમુનાનાં નીર, પ્રભાતની સુરખાં અને સંધ્યાની ગ્ધાનતા—આ બધી કવિની સ્વપ્નશરીત દ્વારા છાડી, દિલ્હી સ્વાતંત્ર્યસમારમ્નાં 'આદમીમી' ધવા એઓ સર્વેશ્વર ન્યોછવર હરી નીકળી પડ્યાં દેશને ખૂણે ખૂણે દેશની ઝૂપડીએ ઝૂપડીએ, ત્યાં ત્યાં દુખ, અન્ન અને માતનાં જોયાં ત્યાં ત્યાં રનેદમયો માતા પેરે પહોંચી ગયાં એમણે ગીતો છોડ્યાં પણ જીવન વધુ ને વધુ ગીતમય બતાવ્યું

રાષ્ટ્રની સેવા માટે બેળ ધરી એઓ ૧૯૧૭માં આખા દેશની મુસાફરીએ નીકળ્યાં ઠેરઠેર બાપ્પાનો આખાં દેશની દીન દયા અને કમલિયત નિહાળી અર્ધમૂખ્યાં અર્ધનંદન ધરતીનાં દર્શાં જોયાં, ભારતનાં એ કાવિ સોજુમા જોયાં ભારતીની આ કથાગ સમૃદ્ધિ જોઈ એમને લાગી આગળ એમના કાર્યવેગને પ્રવળ પ્રેરણા મળી ૧૯૧૮માં એઓ મદ્રાસ પ્રતિષ્ઠા પરિષદનાં અધ્યક્ષ થયાં, દેશભરનાં ફરી પ્રવાસ યોરો અને અખિલ હિંદ સમાજસેવાનાં પ્રમુખ ચૂટાળા, ૧૯૧૯ના જુલાઈ-માસમાં દિલ્હી હોમરેલ લીમના પ્રતિનિધિમંડળના સભ્ય તરીકે ઈંગ્લેન્ડ ગયાં ત્યાં દિલ્હીની કુરુજી કાલત પર હૃદયસ્પર્શી બાપ્પાનો આખાં, દિલ્હી ઓળા મત્રાધિકાર માટે બખ્તરદસ્ત અદાલત કરુ કયું

પછી તો બલિષ્ઠવાળા જામમા જનરલ ડાવરે સીતમને કોરકો વીઝ્યો અનેક નિદોષ આત્માએ ખૂનટપાતે દેહે સુતા અમનમરનો ધરતી પર ઓળો ચરમની મારી મરી ગઈ આ કારમી હત્યા અને નિર્હાન્ય દેવાનિયત જોઈ સરોજિનીનું હૃદય પીગળ્યું માધીક્રમે રાષ્ટ્રબાપી સત્યાગ્રહ આરંભ્યો તેમા સરોજિની દેવીએ પણ સરકારને પકાર દીધો પછી તેઓ ફરી ઇંગ્લેન્ડ ગયાં અને ત્યાં સખ્યો હૃદયને મર્મોસ્પર્શી કરુણ કહાણીથી એમણે રડાવ્યાં એમણે વેદનાપૂર્ણ અને રાષ્ટ્રશક્તિ વાણીમાં કરુ મારી બહેનોને નવજ્મો કરવાનાં મેણી, તેમના પર કાશી વીઝવામાં આખ્યા. તેમનાં કિલ્લણ લટવામાં આખ્યા

ત્યાંથી પાછાં વળી એમણે ઓર હિસાબથી વધારે ને વધારે કામના બ્રોજ રચેલાએ—હાલતે મુખે ઉપાડી લીધા. ૧૯૨૨માં દિંદી મદાસના તરફથી આફ્રિકામાં દિંદીઓના અધિકારો તપાસવા અર્થાં, ત્યાં તેઓ મદાસનાના પ્રમુખ બન્યા અને અનેક પ્રયત્નો બાદ અંતિમ મફતગુ પણ પ્રાપ્ત કરી. ત્યાંથી કેનિયા, ટાન્ઝાનિયા, રોડેશિયા વગેરે રફોળાએ ફરી, બ્યાખવાનો આપી પ્રાંતજાગૃતિની લહર ફેલાવી મૂળી ૧૯૨૪માં પાછા ફર્યા અને મુંબઈ પહોંચે પ્રાંતજાગૃતિ એમનું અન્ય અને આવરોગુ સ્વાગત કર્યું.

૫. સ. ૧૯૨૫માં પ્રાંતજાગૃતિ એમના હાથમાં દેહનું મુકાન મૂક્યું. કાનપુરના આગોસમા અધિવેશનના રાષ્ટ્રપતિ તરીકે એમની નિમણૂક થઈ, જે વેળા દિંદનું વાત વરણ કામચાલથી રંગાયેલું હતું. કામી અલિનતા રાષ્ટ્રના અંગે અંગે બાપી અપ્ર દની આ નાનુક કાગમાં અધિવેશનના વ્યાસપીઠ પરથી સુરોજિનીદેવીએ બુલંદ પદ્ધતિ કર્યો:

“હું તો એક સ્ત્રી છું. પણ ત્યામથી હું ધરતી નથી. બારનોમૈયાની આત્મકિત રોકીના અધિકારથી મારુંએ કામ જ છે કે મારી માનું પર ઠીક કરું, ને જેમાં અનેક જાતિઓ ને ધર્મો એકઠા થયેલા છે એવા એના જૂના સંપુર્ણ પુરિવારિક છત્રનનો સંજ ન થાય તે માટે જવા શ્રીચનીય કમલાઓનો અંત લાવું...તમે પુરુષો બોદનાઈ જતા હો, ને સેંકડો વર્ષોથી તમે દેવાના રજા છો, તો તમે ધેર જાઓ, ને મારા જેવી, એક ઓને જગત અંગે જાગૃતિ પોકાર પાડવા દો કે, માતા, કીડા; હું તને પરાધીનતાની શૃંગલોથી મુક્ત કરું છું. એ અર્થે રચનામાંથી સદાકાળ માટે જાગૃતિ થા.”

અંતે સંમામના એક સેનાપતિને જાણે એવી જાદુરીથી વજ્ર સમી વ.લીમાં હિચાયું: “સ્વાતંત્ર્યપુદ્ધમાં જાવ જ એક માત્ર અમુચ અપરાધ છે, ને નિરાશા એક માત્ર અમુચ પાપ છે.”

મિસ મેયોએ ‘મધર ઇન્ડિયા’ નામનું પુસ્તક લખી પરદેશમાં હિંદુ-સ્તાનને ક્વોર્ક કરવાની નેમ રાખી. ૫/૬, એ વખતે ૧૯૨૮માં મદાસના તરફથી અમેરિકા અર્થાં, ત્યાં એ પુસ્તકો નજર સમજ રાખી, એની

વિમતોનું ખરું કરતાં કરતાં ભારતની જાગૃતતા અને 'ભારતીય સદેશ' અમેરિકાના પ્રજાજનોને સંજ્ઞાવ્યો. પેલા ગંદા પુરતકની અંધર નાળુંદ થઈ અને આ પ્રવચનશાંષુએ તેમનાં હૃદયો પર અધિકાર જમાવ્યો.

૧૯૩૦માં દંડીયાના નિમિત્તે સવિનય દાનુનજાંગની લડત શરૂ થઈ. ગિરફતારી ને પોલિસની હમનચાલી શરૂ થઈ. સર્વે નેતાઓએ ઝૂપાગા. ખતે ધરાશયના નિમકમથક પર ધાડ પાડવાનું કામ એમને સોંપવામાં આવ્યું. રણ કલાક સુધી, બળતા ને બળતા તાકાતપૂર્ણ સહક પર એ બેસી રહ્યાં. કમિશનર ને પાણી આપ્યું, ન ખાવાનું આપ્યું. ૧૬મી મેએ એમને ગિરફતાગ કરવામાં આવ્યા.

ગોળમેજી પછી ગાંધીજીએ બીજા સત્યાગ્રહ આદર્યો, તેમાં પણ શ્રી. સરોજિનીદેવીએ ઝૂપલાવ્યું અને પંચિજામે શરીરસ્વાસ્થ્ય ગ્રમાવ્યું ત્યારબાદ, એએા કૌમિસદારોજારીના રૂબ રહ્યા અને જે જવાબદારી માથે પડી એને બરાબર પાગ પાડતાં રહ્યાં ૧૯૪૨ની લોકક્રાંતિ વેળાએ એમની ગિરફતારી થઈ અને ૧૯૪૪માં એમની તજિમત લથાપાથી એમને જેલમુક્તિ મળી. અરાજ તજિમત હોવા છતાંય એમણે એક મા બીજા પ્રકારની સેવાઓ કરી છે.

૧૫મી ઑગસ્ટે ૧૯૪૭ના ઐતિહાસિક દિને ભારતવર્ષને આઝાદી મળ્યા. અને આઝાદીના દિવસોમા એમની કામદંડતાની કદર કરી નિહારના પ્રાંતપતિ (ગવર્નર) બનાવવામાં આવ્યાં એમની એ જવલંત કારકીર્દીથી કયો દિલ્ડો અબજાયો છે ? મૃત્યુ પર્વત એમણે એ રથાન દીપાવ્યું અને વિશ્વને રાશન ક્યું છે ભારતની એક આ કુશળ રીતે રાજ્ય ચલાવવા સમર્થ છે.

આવી તેજઝળકતી ઓઢકિત આપશી. પરંતુ એની અમર પ્રજા આપણા કવિધ્મની અગોચર પગદંડીને ઇન્નજતી ઝગડશે.

સરોજિનીદેવી ખૂબ મસ્કરાં હતા. એમની મસ્કરી ધણી વેળા દૃઢ વટાવી બતી. એક વેળા પશ્ચિમએ સજા કરી હતી તેમાં છોડરીઓ વિશેષે ૧૭મા હતી. એટલે સરોજિની દેવી કહે, " પશ્ચિમ, આ બધી છોક-

રીજો તમારું' ભાષણ સંભળી સમાજવાદી યવા માટે નથી આવી, પણ તમારો રૂપાળો ચહેરો નિહાળવા આવી છે." એઓ ગાંધીજીને મસ્કરીમાં "Mickey Mouse of India," કહેતાં.

એક વાર એઓ ગવર્નર-જનરલ રામજીના મહેમાન તરીકે એમના સરકારીગૃહે ગયાં. વિશાળ મહેલ જેવું એ ગૃહ છે 'આ કેવું મોટું પર મને એકલાને રહેવા આપવામાં આવ્યું છે." એમ કહેતાં કહેતાં રૂમ પર રૂમ જતાં જ્યાં જ્યાં જાતે એમના રાચનગૃહમાં આવ્યા પોતાના વિશાળ મહેલ તરફ જાગળી ઓધી રામજી શોભાર્માં સ્વરે બોલ્યા, "આવ્યા મોટા પધંગને કું શું કરું?" દાશરજવાની સરોજિની બોલ્યા, "I am sorry Mr. Rajaji have many times come to your rescue; but this time I cannot help you out!"

જેમ જેમ આવા મોટા રમરણે મનોભૂમિમાં ચિત્રપટ પેર આવતાં જ્યાં જેતેમ તેમ એમની ખોટ આપણને વધુ ને વધુ સાલે છે. પરંતુ, આઝાદીના દિવસોમાં દિલ્હીને આવશે ભરાયેલી એશિયન ડાન્ડર-સના આનંદભર્માં દિવસો થાંદ આવ્યા વિના રહેતા નથી. તે દિવસે ઇતિહાસસમૃદ્ધ દિલ્હીના સમય પરથી એશિયન ઉદયાન અને જાગૃતિનો હૃદયોષ પોતાની મંજુલાપામાં એ દિલ્હીએ કયો :

"નવવસંતના વાયુ વહી ગયા છે; જોડો, જામો, એશિયાઈ ગિરા-કરો અને રૂચ કરો! મહાન સર્જનો આપણી રાહ જોઈ રહ્યા છે."

પરંતુ, ભારતના ભાવિ સોણલાની વિધાતા જનવને સર્જાયેલી એ નારીશક્તિ વિશ્વચૈતન્યસાગરમાં વિલીન થઈ મૃત્યુનો મૃદમયો ગાદમ્માં અનિમ આશરો લીધો. પરંતુ 'દિ'દની નારીને વિશ્વચોકમાં ઉત્તરધીર કરનાર, જોરવમય કરનાર એ પ્રતિકામૂર્તિનો થાંદ વર્ષો પીત્તા પછીયે દિ'દના દૈરે કમજોરો. કાળક્રાંતિવાતના ધર્મો એમનો સ્મૃતિદીવ ક્યારેય નહિ અંજવાય !"

વાલીને પકાર્યો એટલે તેનાથી સુકનું થયું નહિ, એ તરતે લકવા પહાર નીકળ્યો. એની પત્ની તારા એને સાદસ ન કરવા વીનવતી હતી પણ તેણે એની શ્રાત જ ન સાંભળી એને પાછો ખેંચી તે લકવા આવ્યો. બેડે લાપડો વચ્ચે લપકર મુઠ્ઠા થયું હેવટે વાલીએ એ જગરો પ્રહાર કર્યો અને સુમોત મોઢે પડ્યો. હનુમાને ગમને ત્રિનતી કરી એટલે પોતાનું વચન પાળવાં એમણે એક બાણ ધનુષ પગ ચલાવીને છોડ્યું. એનાં બાધી, ભોલીથી અરક થેરો અને વાલી ધગતી ઉપર પડ્યો.

પોતાને બાણ કાનું વાગ્યું છે તે જાણવા તેણે પ્રવલન કર્યો બાણ ઉપર રામનું નામ હતું જ, એટલે આવી રીતે પોતાને મારવા માટે તે રામને દોષ દેવા લાગ્યો.

“શા માટે મારા પર બાણ છોડ્યું ? હું નિરપરાધી છું તમારું કાંઈ મે બગાડ્યું નથી એથી તમારો પક્ષો અપવશ થશે આ તમને શોભતું પણ નથી.”

‘તે તારા નાના ભાઈની પત્નીને ધરમા રાખી એ અપરાધ નાનો સૂતો ન ગણાય.’

“તો તો તેણે પણ મારી પત્નીને એની પાસે રાખેલી. એનો પણ એ જ અપરાધ છે એટલે અમારા બેડે ભાઈના અપરાધ કરખા જ ગણાવે. છતાં તમે એને મદદ કરવા મને માર્યો આટલો પશુપાત શા માટે ?”

“કાંઈ પણ સયોજોમાં મોટો ભાઈ નાના ભાઈની પત્નીને ન રાખી શકે.”

“બલે તમે આપેલા હકથી હું નિખાપ માઉ એમ કહ્યું છું.”

“બલે એમ કાઓ.”

“આ પછી વાલી બેજાન ચલાયો. આવા પ્રતાપી અને શક્તિશાળી ભાઈનો આ પ્રમાણે વેધ થયો ભોઈ સુમોવને શોકાયો. વાલીએ કહ્યું “

“એમાં શોભુ કારણ નથી, જ્યાં પ્રાણીઓનાં એ જ બંધ છે.”

એવામાં કુંભાર અંગદ પોતાના પિતાની જાવો સ્થિતિ જાણી વ્યાકુળ
મને ત્યાં આવ્યો. વાલીએ તેને સુગ્રીવના દાયમાં સોંપ્યો, એના વંશનું દૈવત
મંથાતી સોનાની માળા પણ તેને આપી, અને પોતાના પ્રાણ દોડ્યા. તેના
અસ્કાર કરવા રામે સુગ્રીવને સૂચના કરી, અને તેને સ્થળે એનેદ ગત્યા-
બિષેક કરવા લક્ષમણને કહ્યું.

રાત્રી બન્યા પછી સુગ્રીવે વાનરોને સીતાની શોધ કરવા દશે દિશામાં
મોકલ્યા. થોડાં સમયમાં દક્ષિણ દિશામાં જવા હતા તેમના સિવાય અથા જ પાછા
આવ્યા એમની તપાસ કરવા જિલમુખ નામે વાનરને મોકલ્યો. એને વળી
કુકુભ નામે વાનરે પાસેથી ખંખર મળી કે હનુમાન સાગર એળંગી લંકા
તરફ ગયા છે. એના બેઠ્યાબ્યા પ્રમાણે હનુમાન લંકામાં જવા હતા એમણે
સુંદર તોરણો વાળી અને દેવેનગરી અમરાપુરી જેવી શોભની લગ્ન જોષ્ટ,
એના બધા કાગો, સાખાઓ, વિમાનો, સ્નાનાગારો અને ગવણના મહેલોમાં
તપાસ કરી. ત્યાં સીતાને જોયા નહિ એટલે પાંગોંગાર પંજી જોયો એ બધું
નકામું બધું એટલે એ રાવણના મહેલ પર ચઢ્યા અને ચારે બાજુ નજર
કરી. સુંદર અશોકવનને જોઈને ત્યાં શોધ કરવાનું નહીં કરી એ ગેપડ્યા.
જગદમાં કમલિની જેવી, વાદળાઓએ વીંટ્યા અંદ જેરી, એક નેણીધરા
સીતાનાં એમને દર્શન થયાં. એ રાક્ષસીઓથી વીંટાયેલાં દર્ના અને પૂંમ
ચિંતાતુર હતાં; કારણકે ગમની કાંઈ ખંખર નહોતી. રામની સ્મૃતિ ઉપર
એમને વિશ્વાસ હતો અને તેથી જ એ ટકી રહ્યાં હતાં. પણ તે રીતે કદ-
લોક સમય ટકાય ? એ વખતે જ હનુમાને ગવણને ત્યાં આવતો જોયો
અને એ અંશે કટુકની પાઠ લંગવામાં જનાઈ ગયા.

ગવણ વિચારમગ્ન હતો એને પંજો કોષ ચડ્યો હતો. “મીના મારા
જેવા ત્રણે લોકને છતનાર વારને વચ્ચ નં થાય અને રામના ઉપર જ રહે
રાખે ” એ એના પ્રત્યક્ષ પુનઃક્રમ અને વિખ્યાત વીગતનું અપમાન હતું
એવા રાવણને જોતાં જ હનુમાનને ખાતરી થઈ કે એ સુંદર સીતા જ
હતાં. રાવણ આંગ્યો. સીતાને એ ‘સુંદર તપસ્વિ’ પરથી મનં હિંસારી પોતાનાં

રામને ત્યાં સારી રીતે આવકાર મળ્યો. અને રાવણને મારીને તેને લંકાનું રાજ્ય આપવાનું રામે વચન પશુ આપ્યું.

સાગર માર્ગે આપતો નહોતો થુ કરવું તે પશુ સહવું નહોતું. વિભીષણુ: "ખાતે તો હોક છે. નહિ તો આપના અગ્નિ જેના બાણોથી એને શોષી નાખી મારું કરો."

સાગરની જ્વળાથી ગુરમે થયેલા રામને એ માર્ગ મળ્યો. અને એમણે ધનુષ પર વિકરાળ બાણ ચડાવ્યું. એટલે નવી જ મેઘમાલા જેવું નીધું, અનેક રત્નો અને મણિઓથી સુગોઝિત રૂપ ધરી સાગર રામ પાસે આવ્યો, અને તેને રામ પશ્ચાત્ત કરવા ગયા. તેને અટકાવીને કહે:

"આપ તો સાક્ષાત્ જાવવાન નારાયણ હો. એટલે આપ મને પ્રણામ કરો તે યોગ્ય નથી આદા જ કરો."

રામ. "મારે જવા માટે મારું જોઈએ"

સાગર: "આ મારું તૈયાર જ છે, આપ જાઓ."

સાગરે આપેલા માર્ગે, ક્યાંક ચાંત, ક્યાંક તોફાની, ક્યાંક મોખની હારમાળાવળુ, ફેનિલ, રત્નો, મકરો, મત્રો. વગેરેથી ઝરણું સાગરનું રૂપ જોતા જોતા રામ એ માર્ગે ચાલ્યા અને લંકા પહોંચ્યા. એમની આગાથી સુવેલ પર વાનગ્રેનાનો પઠાર નાખવાની વાનરસેનાપતિ નીલે વ્યવસ્થા કરી.

ચોડા જ સમયમાં વાનર અને રાક્ષસ સૈન્યોનું સંપર્કર અને અદ્ભુત પરાક્રમયુક્ત યુદ્ધ ચરૂ થયું અનેક ચોડાઓના રામોથી રણભૂમિ દંકાઈ જવા લાગી અને રણમાં લોહીનો કાદવ જામ્યો. રામના ધનુષમાંથી સતત સસવતા બાણોના મારાને લીધે ગણત સૈન્યનો કચ્ચરનાણુ વળવા લાગ્યો. સમયના પહેલા સાથે ગ્રંથે સોઠમાં વિખ્યાન એવા રાવણના અનેક ચોડાઓ અને સેનાપતિઓ રણમાં પડ્યા. અને રાવણની સ્થિતિ અસહ્ય બનવા લાગી. જેનું નામ સંસારીને ત્રાસ ઊપજે એવા કલંકર પરાક્રમવાળો કુબકર્ણ રામના હાથે હજીપ્ર પૃથ્વી પર સદાને માટે સૂતો. વીર ઇન્દ્રજિત લક્ષ્મણને હાથે રાજાયો. એ બેઠનું યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે, રાવણ સોતાને ઉતરવાના પ્રયત્નો કરતો હતો અને રામનું માથાનો મસ્તક જત વવાની રચના કરતો હતો. ત્યાં જ એને ઇન્દ્રજિતવધના સમાચાર મળ્યા.

એવો પરાક્રમો અને એક માત્ર આધાર એવો પુત્ર પડ્યો. એથી એને ભારે દુઃખ થયું અને ક્રોધ પણ એવો જ થયો. આ બધા અનંતનું મૂળ સીતાને માની તે એમને જ મારી નાખવા તૈયાર થયો. પણ સમાચાર લાવનાર અનુચરે તેને અનેક રીતે સમજાવ્યો. પોતાનું પરાક્રમ રામજન્મજુ સાથે જ કરવા વિનંતી કરી. એટલે રથ મંગાવો તે એમની સાથે જ લઢવા ચાલ્યો.

રામ અને રાવણુ વચ્ચે પ્રાણાન્ત યુદ્ધ થવા લાગ્યું. આકાશમાં એ યુદ્ધ જોવાને આવેલા વિદ્યાધરાદિથી જન્મા પણ ન રહી. એ જ્યાં યુદ્ધ જોવા લાગ્યા. રાવણુ પોતાના ધનુષમાંથી બાણોનો વરસાદ વરસાવતો હતો અને રામ તેને બાણોને નિષ્ફળ કરતા જતા હતા. એટલે અકમાઇને ગવણે એક ભયંકર અને ઝગદગતી શક્તિ લીધી અને ગમના ઉપર બળપૂર્વક ઝાડી. એ આવતો શક્તિને રામે પોતાના બાણથી નકામી બનાવી દીધી. એટલે રાવણુ વળી બાણોનો વરસાદ વરસાવતો શરૂ કર્યો.

રામ પગપાળા લડતા હતા. રાવણુ રથમાં હતો. એટલે દેવરાજ ઈન્દ્રે રામને બેસવા માટે પોતાનો રથ લઈને સારથિ માનસિને મોકલ્યો. એમણે (રામે) જોયું કે આકાશ, એકાએક પ્રકાશિત થઈ મધું રથ આવ્યો. રામ એમાં બેસા અને સમાન યુદ્ધ શરૂ થયું.

રામ અને રાવણુનું એ અપૂર્વ અને અનુપમેય યુદ્ધ જોવા માટે રાક્ષસો અને કપિઓ પણ લડતા અટકીને ઝીંઝા રહ્યા. પોતાનાં કિરણોથી ધરતીને બાગી નાખવા તપતા દોષ એવા બે સુર જોવા રામ અને રાવણુ રથમાં બેસી બાણોનો વરસાદ વરસાવતા હતા.

રાવણુ મજના કરી રામને કચવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. બાણોનો વરસાદ વરસાવતો હતો. એ પછી અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા રામને સારથિ માનસિએ યાદ આપ્યું એટલે એના વધ માટે રામે બ્રહ્માજી ઠીકાણું મધ્યાનહના સુર જોવા ઝગદગતો એ ગાણોનો ધા ઘતાં જ રાવણુ ધાવલ બની રથમાં પડ્યો અને મરજુ પાડ્યો. આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ ગઈ અને દેવોનાં કુકુભિ ગાણ ઝીંઝા.

દેવો, મધર્વો, મુનિઓ સૌ ભગવાન રામને આ અપૂર્વ વિજય મેળવવા બદલ અભિનંદન આપવા લાગ્યા. રામ સીતાને આશાસન દેવા લડા તરફ

“પહેલાની વાત ભુદી છે,” અંદરેમાં પણ મરમી આવી “અવખતે તો વિવેકની ખાતર અમે તેમને આવવાનું કહેવડાવેલું. પરંતુ તેમને કશું કે ‘મારે જાતે ત્યાં આવવાની જરૂર નથી’ આવી, અમોએ તેમના વિના ચલાવી હું, અને હમેશાં ચલાવી લઈશું.”

‘પરંતુ તેઓ જાતે ન આવ્યા તેથી શું ?’ નાગદંત્રએ સકા કરી

તેનો અર્થ એ જ કે આ મુદ્દા અમે એકને હાથે જતા અત્યાર સુધી અમે અમારું ખરું સ્વરૂપ પ્રકટ કરતા નહોતા એટલે બીજના ઓશિવાળા રહેતા હતા. પરંતુ આ વખતે તો સૌએ ખમીર બતાવી દીધું. મારી જવાબદારી મેં દેટલાય દાનવોને અને તેમના શત્રુસામ્રાજ્યને બાળાને ખાખ કરી નાખ્યા નારદજી, તે વખતે તમે ત્યાં હાજર હોત તો મારું પરાક્રમ જોઈને તમે પણ તમારા ભગવાનને બદલે મારા જ મુણ્ડાન આપાનું આરમી દેત” અંતરે અંતરે આત્મલાલાચા શ, કરી

‘અને મારું મુણ્ડાન નહીં ?’ વાકુડે પોતાનો હક્ક આગળે કઠો “મેં તો તે દુષ્ટોની સેનામાં ભગદર તોફાન જગમગ અને અનેકને છાંડીને ફેંકી દીધા.”

‘અને હું ન હોત તો તેમને આટલું નુકસાન કેમ પહોંચાડત ?’ બળદેવને પોતાનું મૌરવ ઝાંખું પડતું લાગ્યું

“સાર એટલો જ કે અમે ફાઈની મદદ વિના બધું કરી છોડીએ તેમ છીએ હવે ભગવાન-અગવાનને જટલા વહેલા જુલો જઈએ તેટલું” સારું ” શેવનાગ ડોલ્યા

‘આટલી બધી બહાઈ હકિ છે, પરંતુ તમારી આ બધી સકિતનું મૂળ કોણ એ તો કહે’ નારદજી તત્ત્વચર્યામાં બિનનાં

“અમે જ ?” અંતરે વચર વિચારે જવાબ આપી દીધો “નહી તો લોકો અમને અજર-અમર કા માટે કહે ?”

“એમ ? ત્યારે તો હવે હું ભગવાનને અમને એતલું કે તેઓ સાવધ

રહે; નહીં તો તેમનું સ્થાન તમારામનિ કાઢ કદાચ ખૂંચવી લેશે," નારદજી દેવોનું અભિમાન માપવા લાગ્યા.

"નાહકના તેમને ડરાવતા નહીં, કારણ અમારો તેમના માટેનો મોહ બિતરી ગયો છે," વાયુદેવે ધીરજ આપી

"કાગણુ આજે તમને ખોટો મોહ થયો છે" નારદજીએ નિવેદન કર્યું, "પરંતુ એ હમણાં જ બિતરીશે"

"હમણાં તો બધાએ આનંદ ઉત્સવ કરવાનો છે, નારદજી તમે પણ તમારી વીણા વગાડજો; પરંતુ મહેરબાની કરીને તેમા ભજનોને બેળવી ન દેતા" જળદેવ કરકાષ્ટથી બોલ્યા

"વીણા અને શક્તિ તો બેલકી છે, જળદેવ" નારદજીનો પુરુષપ્રકાશ પ્રજ્વળી ઊઠ્યો. "એ તો તમારા જેવા સર્વનિયંતાને વિસરી જાય; વક્રિત તેના ભજવાનને કદાપિ ન જૂલે. નારાયણ તમારી સાન કેકાણે લાવે."

એમ કહી નારદજી વીણા વગાડતા ભજવાનના મંદિર તરફ વળ્યા. બીજી બાજુ દેવો રાજસભામાં આવી પહોંચ્યા. સૌએ પોતપોતાને યોગ્ય સ્થાન લીધું. ઈન્દ્રેવ પ્રમુખરથાને હતા. આવા મહાન વિશ્વ અસ્ત તેમણે બંધાને અભિનંદન આપ્યા. પછી ગંભીર શરૂ થયા, કિન્નરાનું ચંગીત, શંખોનું વૃત્ત, અક્ષરોનું કામણ, અને મંદિરાનું પાન દેવોને ચક્ર્યુર જતાવે છે. એટલામાં ત્યાં એક વ્યક્તિ દિગ્ગેચર થાય છે. દેવો એક બીજા સામું જુએ છે, પરંતુ કોઈ તેને ઓળખી શકતું નથી. આથી તેઓએ અગ્નિદેવને કહ્યું, "આ વક્ષ કોણ છે તે જણી લાવો" "જહુ સાડું," કહી અગ્નિદેવ તે વક્ષ પાસે ગયા. નજીક આવતાં વક્ષે તેમને પૂછ્યું, "તું કોણ છે?"

અગ્નિદેવ બોલ્યા, "હું અગ્નિ છું; નિશ્ચય હું અતવેદા છું."

ફરી વક્ષે પૂછ્યું, "આ અતવેદા તારામાં શી શક્તિ છે?"

અગ્નિદેવ બોલ્યા, "પૃથ્વી ઉપર જે કંઈ છે તે તમામને હું બાળી શકું છું"

આ સાંભળતા જ ઘણે અગ્નિદેવ સામે એક તણખણું મૂક્યું અને કહ્યું, “આને જાગ”

અગ્નિદેવ તે તણખણાની નજીક ગયા. પરંતુ પોતાની તમામ તાકાત વાપરવા છતાં તેઓ તે તણખણાને જાગી શક્યા નહીં. આથી હરમાર્ગને તેઓ પાછા આવ્યા અને જોડ્યા, “આ યજ્ઞ કોણ છે એ વાત હું જાણી શકાયો નહીં”

આથી વાયુદેવને યજ્ઞ કોણ છે તે જાણી લાવવા મોકલવામાં આવ્યા. યજ્ઞની નજીક આવતા જ ઘણે તેમને પ્રશ્ન કર્યો, “તું કોણ છે?”

વાયુદેવ જોડ્યા, “હું વાયુ છું; નિશ્ચય હું માતૃમિત્રા છું.”

ઘણે પૂછ્યું, “આ માનરિધારણ તાગમાં શી શક્તિ છે?”

વાયુદેવ જોડ્યા, ‘પૃથ્વીમાં જે કંઈ છે તે તમામને હું મઢવ્યું કરી શકું છું’

આ સાંભળીને ઘણે તેમની સામે એક તણખણું મૂક્યું અને કહ્યું, “આને મઢવ્યું કર” વાયુ તે માસના તણખણા પાસે ગયા; પરંતુ પોતાની તમામ શક્તિનો ઉપયોગ કરવા છતાં તેઓ તેને મઢવ્યું કરી શક્યા નહીં. આથી લલિમત ઘણે તેઓ પાછા ફર્યા અને ઘણે ઓળખવાની પોતાની અશક્તિ જાહેર કરી

પછી જળદેવને મોકલવામાં આવ્યા. પરંતુ તેમની પણ તેવી જ ફળેલી યજ્ઞ જેવો ઇન્દ્રેવે દિશત કરી. પોતાના શક્તિશાળી દેવોના આવેા કુટુંબ અંજામ થયેતો જોઈને ઈન્દ્રમાં કંઈક નમ્રતા આવી. યજ્ઞની પાસે આવતાજ યજ્ઞ અંતર્ધાન સમ્પ્ર ગયો, જે આકાશમાં તે અંતર્ધાન યયો હતો તે જ આકાશમાં ઇન્દ્રદેવ એક અત્યંત સ્વરૂપવાન સ્ત્રી પાસે આવ્યા. તે હિમા-રૂપી, ષણ્ણવિદ્યાને તેમણે પૂછ્યું, “આ યજ્ઞ કોણ છે?”

વિદ્યાદેરીએ સ્પષ્ટતાથી કહ્યું, “ભગવાન ભગવાનના વિજયમાં જ તમે વિજયશાળી થયા છો.”

આ શબ્દો સાંભળતા જ ઇન્દ્રને આત્મમાન થયું. રાજસભામાં આવીને તેમણે દેવોને તમામ હકોકન જણાવી. દેવોના અગ્નિ અને અગિમાન જોડ્યા, અને પરમાત્માનો અપાર મહિમા તેઓ સમજના.

પત્રાવલિ

પત્ર ૩૫ મો

સુગત .

તા. ૨૫-૬-૪૭

શ્રિ. શુકર,

મીરાંબાઈની કવિતા જેટલી વખત મેં તને મોકલાવી હતી. એના મુખ્ય ભાવ કહિત છે. આજની કવિતા પણ એવી જ ભક્તિપ્રચુર છે. અખ્યાલોન સમયમાં આપણા કવિએ પણ ભાગે આવી જ કવિતા કરતા. એ આખો જમાનો ખીજ કાઢી રસને ગણતો જ નહતો જાણે. બંધાળમાં પણ ભગવતપ્રેમનું મોણું એ જ વખતે આવેલું. ચંડોદાસ, વિદ્યાપતિ, જયદેવ : આ તો મોટા મોટા નામો જ ગણાવ્યાં. એમની કવિતાઓ ભૂમિ-ખાદુસ્તને લઈને વધારે પ્રખ્યાત છે. આપણે ત્યાં સહિતમાં કંઈક કમ પણ આવનામાં એવા જ સરસ કવિઓ થયેલા-નરસિંહ, મીરાં, ગણુદોશ વગેરે. નરસિંહનાં પદો તો ખૂબ જાણીતાં છે. મીરાં વિશે મેં તને મળે કામળમાં કંઈક લખ્યું હતું.

ગણુદોશ પણ એ જ વખતે કવિ. એના મહિનાઓ ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. આપણે ત્યાં નવરાત્રમાં એ ખૂબ ગવાય છે. એની ખોજ કવિતાઓ 'શાવ્યોદન'માં મળી આવશે.

આ કવિતામાં ગણુદોશ પ્રભુ પધારે છે ત્યારે શું શું કરવા તૈયાર થાય છે તે કહે છે : “કુલના તકિયા, કુલની જાદીઓ અને કુલનાં બિઠાનાં હું કરી રાખીશ. એના ઉપર આરતી ઉતારીએ ને તનમન એના ઉપર વારી જઈએ કુંકુમના ઊંટા દેવરાવીએ; અને મોતીથી ચોક્કસ પુરાવીએ : મારે તો પ્રભુજી પધારે છે. પ્રભુને હું નયનોથી નીરખીશ, દેવાની આંખે નીરખીશ. એમાં વળી મને શરમ શાની ? એને એતાં ધરાતો નથી તેથી જ

હું એમ કરીશ માતા, પિતા કે પુત્રપત્નિવાર : એ બધાં મને અગામી
 યર્ષા છે; માગ પ્રભુ આગળ એની વિશ્વાસ કરીશું મારા રવામીની સાથે
 રહેતાં મતા બધાં રોકાયાં દુઃખો મારે નો મટી ગયાં છે ”

પ્રભુના આવાર માટે કવિ કટલા હમંઘી તેવારી કરે છે ? પ્રભુને
 ફક્ત વગર બોલે કયો બેસાડાય ખરા ? એમનાં રવામત તો કુંકુમ અને
 મોતીથી જ કવિ કરો પ્રભુ પ્રત્યે કવિ કેવો પ્રેમ દાખવે છે ! એને હું
 સદસતેત્રે ભેષા કરું તોય તરસ મટવાની નથી એમ જાણું એ કહે છે
 એમ હોય તો જ કુકુળ વગેરેની ચિન્તા ન રહેને ! એની પદ્મ વ ન
 હોય ને !

જન્મત પ્રત્યે આ જન્મતની હાલનીતા પ્રભુમક્ષિતમાંથી હવળે છે
 એમ માની લક્ષ્યે; આખી અગાધ ફિલસૂફી દુઃખ વેડી લેવાથી મુખ
 મળે છે એમ કહે છે એમ માનીએ તો આજની આપણી પરવશ, મરી જ
 હાલતનું કારણ જડી આવશે જન્મતના આગમમાંથી સાધનસ્વરૂપે પ્રત્યે
 આટલો બધો રાખ, આટલો બધો વૈગળ્ય રમ ! આ વૈરાગ્યને લક્ષ્યે જ
 બીજો કાંઈ એને લેવા આવે તોય આપણે કંઈ બેસતા નથી ! આપણને
 આટલાં બધાં દુઃખો હોય છતાં “જે મમે જગત્પુર દેવ જનનીયને, તે તણો
 ખરખરા ફોક કરવો ” એવું આપણે માંડ્યું છીએ. અને અદિક સ્થિતિ
 સુધારવા કમ જ માંડતા નથી ! આખો દષ્ટિ જ આપણે ખલલવો પડશે.
 કવિતામાંથી એટલુંય સોજવાનું મળે તો જસ.

પત્ર લખજો. તારા અન્નાસની હકીકતો મને મોકલી આપજો.
 રમેશચંદ્ર.

મોટાભાઈ

પ્રભુજી ધારયા

કુલના તકિયા ને કુલની, ગાલીઓ,

કુલનાં કીજીએ ગિધામણાં રે !

નિમિત્તે પ્રભુજી ધારિયા.

૧. આરેતો ઉતારીએ ને તનમન વારીએ,
 ભાવે તે લઈએ બામણાં રે ।
 મારે પ્રભુજી પધારિયા.
 કુંકુમ ઠેરા છાંટા દેવરાવીએ,
 મોતીઠે ચોક પુગવીએ રે ।
 મારે પ્રભુજી પધારિયા.
 હાઠે નીરખું ને નયને નીરખું,
 નહિ તે ત્યાં લગ્નમળ્યા રે ।
 મારે પ્રભુજી પધારિયા.
 માતા પિતા સુત સસારમાં,
 અવર કાળે અળખામણાં રે ।
 મારે પ્રભુજી પધારિયા.
 શબ્દોડના સ્વામી સંગે રમતાં,
 મઠી ગયાં દુઃખહામણાં રે ।
 મારે પ્રભુજી પધારિયા.

—સુભદ્રા

✱

પત્ર ૩૬ મે

જનસંપોર

તા. ૨૦-૨-૪૬

ચિ. શુકલ૧.

ઘણા વખત પછી તને કામગ લખ્યું છું. વચ્ચે મારે બધી વણી
 જગ્યાએ ફરવાનું રહ્યું એટલે તને કવિતાવાળા કામગ લખી શક્યો ન

હું એમ કરીશ માતા, પિતા, દે પ્રજાપતિનાર, એ બધાં મને અળખામણી થયાં છે, મારા પ્રજા આગળ એની વિસર્જન કેટલી? મારા સ્વામીની સાથે રહેતારમતા બધાં દોઢલાં દુ ખોં માટે તો બટી થયાં છે "

પ્રજુના આવકાર માટે કવિ કેટલા હિમચી તૈયારી કરે છે? પ્રજુને કૃષ્ણ વગર બોલે કયો બેસાડાય ખરા? એમનાં સ્વાગત તો કુકુમ અને મોતીથી જ કવિ કમશે પ્રજુ પ્રત્યે કવિ કેવો પ્રેમ દાખવે છે? એને હું સદસતેજે જોયા હરુ તોય તરસ મટવાની નથી એમ જાણું એ કહે છે એમ હોય તો જ કુકુમ વગેરેની ચિન્તા ન રહેને! એની પરજા પ ન હોય ને!

જગત પ્રત્યે આ જાતની ઉદાસીનતા પ્રજુમક્તિમાંથી ઉપજે છે એમ માની લઈએ, આખી અગમી ફિલસૂફી દુ ખ વેડી લેવાથી મુખ મળે છે એમ કહે છે એમ માનીએ તો આજની આપણો પરવશ, મરોમ હાલતનુ કારણ જાડી આવશે જગતના આરામદાયી સાધનસૂવડો પ્રત્યે આટલા બધો રોષ આટલો બધો વૈરાગ્ય કેમ? આ વૈરાગ્યને લઈને જ બીજો કોઈ એને લેવા આવે તોય આપણે કંઈ બેસતના નર્થી! આપણને આટલાં બધાં દુ ખો હોય છતાં "જે મને જગતગુરુ દેવ જગદીશને, તે તણો ખરખરો ફેક કરવો" એવું આપણે માઈએ છીએ અને એદિક સિધ્ધિ સુધારવા કમ જ માંડતા નથો! આખી દૃષ્ટિ જ આપણે બદલવી પડશે. કવિતામાંથી એટલુય સ્ત્રીખવાનુ મળે તો જમ

પત્ર લખજો તારા અબ્બાસની હકોકતો અને મોકલો આપણે
રનેદાશિષ માદાસાહ

પ્રભુજી ધારયા

કુલના તકિયા ને કુલની ગાદીએ,
કુલનાં કીજીએ મિહામણા રે!
મારે પ્રભુજી ધારિયા

આરતી ઉતારીએ ને તનમન વારીએ,
ભાવે તે લઈએ ભામણાં રે !
મારે પ્રભુજી પધારિયા.
કુંકુમ કેશ છાંટા દેવરાવીએ,
મોતીડે ચોક પુગવીએ રે !
મારે પ્રભુજી પધારિયા.
હાટે નીરજીં ને નયને નીરજીં,
તહિ તે ત્યાં લગ્નમણાં રે !
મારે પ્રભુજી પધારિયા.
માતા પિતા સુત સસારમાં,
અવર કાને અળખામણાં રે !
મારે પ્રભુજી પધારિયા.
મણુછોડતા સ્વામી સંગે રમતાં,
મઠી ગયાં દુઃખદામણાં રે !
મારે પ્રભુજી પધારિયા.

—૧૨૭—

✽

પત્ર ૩૬ મો

જન્મસંપાદ

તા. ૨૦-૨-૪૬

૧. શુક્રક૨.

ઘણા વખત પછી તને કાગળ લખું છું. વચ્ચે મારે બધી ઘણી
આએ ફરવાનું રહ્યું એટલે તને કવિનારાણા કાગળો લખી શક્યો ન

હતો. આજે એક મોઢલું છુ. રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની બેઠણ કરિતા આ પત્રાર્વાસમાં મેં મોઢલી હતી તે યાદ દરી આજની નાનકડી કવિતાઓ એમની જ છે યથાયોગ્ય જ એમને કવિએ કશ્ચિદાનુ નામ આપ્યું છે. નાનકડી છતા મહામૂલ્યવાન આ કવિતાઓએ ખૂબ અર્થવાળી છે કંઈક ને કંઈક ઉપદેશ, કંઈક કંઈક નમંચુરત કપોઃ એ બધું એમાં હોય છે

‘કક્ષિતભાજન’માં રચનત્રા વચ્ચે ઘણા લોકો મહાપ્રભુના રથ નીચે પડવા એકઠા થયા છે, ને હુગમા આજોટે છે તે જતાચીને પછી કવિ કહે છે: ‘એમને પગે લાગતા જોઈને રસ્તા ના મનમાં યાચ મેં:’ હું જ દેવ છું ને મને જ બધા પગે લાગે છે” રથને પશુ યાચ મેં: “લોકો મને જ દેવ માને છે.” ત્યારે મૂર્તિ દસીને પોતાને દેવ ગણી બેસે છે ખરી વાત તો એક અતરૂપામી બજે છે, ને તે મનમાં કહે છે. નરસિંહ મહેતાએ આમો નીચે આસતા કૃતરાને પોતે જ લાગુ ઉપાડે છે એમ માનવો બતાવ્યો કે તેના જોણ જ આ કે. જગતમાં બધું મંદાણ જ એણું પેરે છે. દરેક બધું માને છે કે પોતે જ બધાનું મધ્યમિદુ છે ‘ જાઓ રીતે તો એમની કમી ગણતરી પણ કઠાય હોતો નથી. સુંખદુ:ખ, માનાપમાન, કીર્તિ, ધન, અપકીર્તિ, ગરીબી: બધામાં જ એવું

ખીજી કશ્ચિદામાં ‘ પડ્યા તો પગે લાગ્યા ’વાળા કહેવતના અર્થનું જ કવિ કહે છે ચત્રાગ્નો અંદ્ર બજે છે કે હવે સૂર્ય કિમતો જ પોતાની બધી શોભા જતો રહેશે પણ પોતાનો અપજય દાંકવા એ કહે છે : “ હું તો ઉદયમાન લાનુને પ્રજ્ઞામ કરવા કિમો છું. ” બધાએને પોતાની કાળી બાણુને બેશરમગરી રીતે દાકોને કાક ને કાક બહા ને આગળ આવતા તે જોયા દરી કવિએ તે ચદ્રના દાખલાથી બતાવ્યું છે

ત્રીજો હાથે કલંબ્યમદ્યુનો છે સૂર્ય અસ્ત પામતા ચિંતા કરે છે કે હું પૃથ્વી ઉપર પ્રકટ આપવાનું કાન કાણુ કરશે ? જનનને પણ ચિંતા યઈ ત્યાં નાનકડું કાઢિયું બોલ્યું- “ યશે તેટલું હું જરૂર કરીશ. ” નેના માણસો પણ પોતપોતાની રીતે બધું મોટું કામ કરી શકે. માત્ર

માટીના કોડિયા જેટલો આત્મવિશ્વાસ જોઈએ. દરેક માણસનામાં કંઈક ને કંઈક સામર્થ્ય તો રહેલું જ છે, એ તેણે સમજવું જોઈએ.

કવિવરની આવી કલ્પિતઓ તો બહો છે. આ તો માત્ર નમૂના જ છે. ફરી કોઈ વખત ખીછ મોકલોય. સંસ્કૃતમાં પણ ધણા શ્લોકો આ જ હયાત હોય છે. આપણી ગૂજરાતીમાં પણ આવી જાનાં મુક્તકો ધણા લખાયા છે. તું એ રત્નમાં વાંચી જાને.

આ સિવાય નવાજૂતી નથી મારી કાલેજ ચાલ્યા કરે છે. અમે મળમાં છીએ, ને તને ખૂબ યાદ કરીએ છીએ, પણ જરૂરથી લખાને. પરીક્ષાની તૈયારી ખરાબર કરતો હોઈશ.

આશિષ

ગોદાસાઈ

કલ્પિકા

(૧) શકિતભાજન :

‘રથભત્રા, ક્ષોકોનું ટોળું’ ને ખૂબ ધામધમ;
ભક્ત લોકો ધૂળે આળોટે ને કરે પ્રણામ;
રસ્તો ટહે : “હું દેવ”, રથ કહે : “હું”;
મૂર્તિ કહે : “હું દેવ”; હસે અન્તરયામી !

(૨) પડ્યા તો :

રવિ-ઉદયે નિજ મહિમા જશે ગળી
તેથી કહે પ્રભાતચંદ્ર ધણા ચાંત મુખે :
“હું તો અસ્તસિંધુ તીરે જોઈ રહ્યો રવિ વાટ
જતાં જતાં મારાં પ્રણામ કરી તો જાઉં !”

(૩) કર્તવ્યમદુલ્લુ

“કોણ સંભાળશે મારું કામ ?” કહે સંધ્યા રવિ.
સાબળો નિરુત્તર બની જગતની છબિ.
‘આટું’ કોડિયું હતું; તે જોઈયું : “સ્વામિ,
યથે તટલું હું કરીશ, પણ કશી ખામી !”

જયમાળા

મૂળ લેખક : શ્રી સચીન્દ્રનાથ રાજોર

અનુવાદક : ' અન્ધિન '

‘ચિત્રકારનું’ નામ સૌનેન્દ્ર હતું ચિત્રો દોરતાં એ જ એનું જીવનનવ હતું જેમ કેવિ કાવ્યનો આલ્પ લખે, સ્વરમાં જન્મ મેળવીને કવિતા દારા પોતાના મનના કાવ્ય પ્રદર્શિત કરે છે, તેમ સૌનેન્દ્ર એની નિપુણ પીંછીથી રંગ પૂરીને, આબેહુલ રેખાઓ દોરીને પોતાના મનનો કાવ્ય પ્રદર્શિત કરતો ચિત્રમાં છલકાવી દેતો. એનાં અકિલાં ચિત્રો એવા પ્રાકૃતિક અને કાવ્યયુક્ત હતાં, કે એ જોઈને કાચી વસ્તુ જ ભોળાં હોવાનો ભ્રમ થતો. ચિત્રકળામાં એની નિપુણતા જોઈને સારા પે દેશના ચિત્રકારો મનમાં ને મનમાં એનો દેવ કરતા. સૌનેન્દ્રને ઈર્ષા, દેવ જેવું કાંઈ હતું નહિ; એનું મન દેવ જેવું સ્વચ્છ હતું, અને હૃદય ખાગક જેવું પ્રસન્ન હતું.

સૌનેન્દ્ર એક હૃદય પ્રકાશનો ચિત્રકાર હતો. ‘આધારણ માણસો’ એની કથાને જોઈને ન શકે, ફક્ત કથાનાં જાણકાર જ એના શુભોદ્ધો પરિચિત થઈ શકે એમ હતું પરંતુ બધા ચિત્રકારો આ વાત છુપાવીને પોતપોતાની જ નામના વધારવા ચલ કરતા હતા...અને સૌનેન્દ્રને ‘પ્રજ્ઞા’ની દરકાર પણ ન હતી.

એકવાર રાજસભામાં પ્રજ્ઞા જોઈ, કે દેવમાં સોધો શ્રેષ્ઠ ચિત્રકાર કોણ ? એનો નિર્ણય કરવા રાજ્યએ દેવના સૌ ચિત્રકારોને એક નિર્દોષ સમયે એકત્ર થવાની આજ્ઞા કરી.

ચિત્રકારોએ પરસ્પર વિચાર કરીને નહો કહ્યું કે આમનિવાસી સૌનેન્દ્રને આ રાજસભાની કોઈ રીતે ખબર ન પડવા દેવી.....એમને ખાતરી હતી કે જો કદાપિ સૌનેન્દ્રનું ચિત્ર પ્રદર્શનમાં આવ્યું તો બીજા બધાને નિરાશા જ મળવાની; એમની આશાઓ ચિત્રગાદને ખરી જ પડવાની.

નિર્દોષ સમય આવી પહોંચ્યો સૌ હાજર હતા, એક સૌનેન્દ્ર જ

રાજાએ સર્વને સંબોધીને કહ્યું :

‘તમારામાંના સર્વશ્રેષ્ઠ કાણ છે, તે હું પરીક્ષા કરીને જાણવા માણું છું. તે માટે નવા વર્ષના પ્રથમ દિવસે તમે સૌ એક એક હિતમ ચિત્ર તૈયાર કરીને રાજસભામાં હાજર થજો. એ ચિત્રો - પરથી જ મિથુન કરવામાં આવશે.’

રાજાના સાંભળીને સૌ ચિત્રકારો પ્રસન્ન થઈને પોતપોતાને ઘેર ગયા. એમણે મનમાં જ સંકલ્પ કર્યો કે સૌરીન્દ્રને આની ગધ સરખીયે ન આવવી જોઈએ!

૨

નદીકિનારે એક પાંચ વર્ષના બાળક રમતો હતો. રમતાં રમતાં જેમ જેમ એ આગળ પાછળ ફાટતો હતો તેમ તેમ એના મુંઘાળા કાળા વાળ વાયુલદરીઓથી જીડીને અપૂર્વ રીતે ધારણ કરતા હતા. એનાં બે મુઠ્ઠીયાં નેત્રો ખીલેલાં હૂલ જેવાં સુંદર અને ભાવપૂર્ણ લાગતાં હતાં.

સૌરીન્દ્ર ફરતો ફરતો નદીકિનારે આવી પહોંચ્યો. એ એક સુંદર ચિત્ર દેખવા ઇચ્છતો હતો. પણ એના મનની ઇચ્છાનુસાર કોઈ આદર્શ જંકતું ન હતું. બાળકને જોઈને એ ખૂબ પ્રસન્ન થયો. એને એની મરજી સુજાની જ વસ્તુ મળી ગઈ. તે ધીમે ધીમે એ બાળકની પાસે ગયો. અને તેને પૂછ્યું,

‘તારું નામ શું? ...’

‘મનોહર!’ બાળકે હસીને કહ્યું.

મનોહર! સાચે જ શબ્દના અર્થ જેવો જ બરાબર એ હતો. અનેક મનોથી અને પ્રલોભનો આપીને એણે બાળકને એક પથ્થર પર બેસાડ્યો. બાળકે હસતાં હસતાં પૂછ્યું,

‘... તો ત્રિ મને આપશે ને?’

જયમાળા

મૂળ લેખક : શ્રી સૌરીન્દ્રનાથ ટાગોર

અનુવાદક : ' આર્થિક ' .

‘ચિત્રકરેતુ’ નામ સૌરીન્દ્ર હતું ચિત્રો દોગ્ધા એ જ એનું જીવનવ્રત હતું જેમ કવિ કાવ્યનો આધાર લખે, સ્વરમાં છન્દ મેળવીને કવિતા દારા પોતાના મનના કાવ પ્રદર્શિત કરે છે, તેમ સૌરીન્દ્ર એની નિપુણ પીછીધો રમ પૂરીને, આગેદુખ રેખાઓ દોરીને પોતાના મનનો કાવ પ્રદર્શિત કરતો ચિત્રમાં છલકાવી દેતો. એનાં અકિર્ણ ચિત્રો એવા પ્રાકૃતિક અને કાવ્યયુક્ત હતા, કે એ જોઈને સાચી વસ્તુ જ જોતાં હોવાનો ભ્રમ થતો. ચિત્રકળામાં એની નિપુણતા જોઈને સાત થે દેશના ચિત્રકારો મનમાં ને મનમાં એનો દેવ કરતા સૌરીન્દ્રને ઈર્ષા, દેવ જેવું ઈર્ષ હતું નહિ; એનું ગન દેવ જેવું સ્વ-જ હતું અને હૃદય આજક જેવું પ્રસન્ન હતું

સૌરીન્દ્ર એક હૃદય પ્રમાણે ચિત્રકાર હતો ‘આધારણ માધુસૌ’ એની કલાને ઓળખી ન શકે, ફક્ત કલાના જાણકાર જ એના ગુણોનો પરિમિત થઈ શકે એમ હતું પરંતુ બધા ચિત્રકારો આ વાત છુપાવીને પોતપોતાની જ નામના વધારવા ચત્ત કરતા હતા. અને સૌરીન્દ્રને પ્રજાસાની દરકાર પણ ન હતી

એકવાર રાજસભામાં પ્રમ જોડ્યો, કે દેશમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ચિત્રકાર કોણ ? એનો નિર્ણય કરવા ગામને દેશના સૌ ચિત્રકારોને એક નિર્દોષ સભાએ એકત્ર થવાની આજ્ઞા કરી.

ચિત્રકારોએ પરસ્પર વિચાર કરીને નહોતું કે આમનિવાસી સૌરીન્દ્રને આ રાજસભાની કોઈ રીતે ખબર ન પડવા દેવી. .. એમને ખાતરી હતી કે જો કદાપિ સૌરીન્દ્રનું ચિત્ર પ્રદર્શનમાં આવ્યું તો બીજા બધાને નિરાશા મળવાની, એમની આશાઓ વિમળાઈને ખરી જ પડવાની

નિર્દોષ સભા આવી પહોંચ્યા સૌ દાબર હતા, એક સૌરીન્દ્ર જ નહોતો.

‘આ ચિત્ર જોઈ દોયું’ છે, એ જ તમારામાં શ્રેષ્ઠ ચિત્રકાર છે’

દરેક જણ એ ચિત્ર તરફ જોવા લાગ્યું. સમામાં હાજર રહેલા સૌની દ્રષ્ટિ એક સાથે એ ચિત્ર પર પડે. સૌ આશ્ચર્યથી એવા લાગ્યા કે નહોતે એક પથ્થર પર બેઠેલા સુંદર અને સુકુમાર બાળકની એ એક સ્વપૂર્ણ મુર્તિ હતી. એમાં કૃત્રિમતાનું નામનિશાન ન હતું એ ચિત્ર જોઈને ચિત્રમાના બાળકને ગોદમાં લેવા જોનારના હાથ અજાણપણે જ આગ્રહ થઈ જતા !

‘આના ચિત્રકારનું નામ શું છે ? એ ક્યાં રહે છે ?’ રાજાએ બહુવાર પછી પૂછ્યું.

‘રાજાની એના ચિત્રકારનું નામ હું નથી જાણતો, કે નથી મને એના ઠેકાણાની ખબર. પણ આ ચિત્ર આબેહમ માગ બાળકની છવત પ્રતિમૂર્તિ છે આવું મનોહર ચિત્ર મેં બાજસુધી જોયું નથી, અને તેથી જ એને, પરીક્ષાએ આપની સેવામાં હાજર રહ્યું છે...’

અનેક શોધબોધ અને તપાસ થવા છતાં ચિત્રકારનો પતો ન લાગ્યો. રાજાએ મનોહરના, પિતાને એક સરસ પુરસ્કર આપીને ચિત્રને પોતાની પાસે રાખી લીધું. એ દિવસે બીજું કાંઈ નક્કી ન કર્યું. રાજાએ ચિત્રકારને સંબોધીને કહ્યું,

‘તમારામાંના શ્રેષ્ઠ ચિત્રકાર ત્રિષે નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. તેથી તમે સૌ ફરીથી ચિત્ર ચિતરીને લાવો. હું તમારા નિર્ણય ત્યારે કરીશ.’

૪

ચમ્રાજ ફરીવાર ચિત્રપરીક્ષાનો દિવસ હતો. રાજા સમાવેશ ધારણ કરીને રાજ્યાએ એમના સ્વ-હરતે ગુચેલી પુષ્પમાળા કંઠમાં ધારણ કરીને સિંહાસન પર વિરાજમાન હતો. ‘પાછળ આવી આગમાં રાજાવડો મહિલાઓ બેઠેલી હતી.

નેસ્ટીવ સોસ્ટમ) અને ૩૬ એટલે પ્રાણસક્રિયતા ક્રિયાઓ, એમ મેટાબોલિક-ક્રમના અર્થમાં સમજવાના છે.

જંતુઓથી આયુર્વેદ કરતું નથી. દારણ કે પ્રજાસમાજની જંતુઓની સામે રૂવાની સક્રિય એ વધારવા માટે છે.

હાલના હાલતોએ સત્યતા જ ઉપાસો થવું જોઈએ. પોતાને ધાર-પ્રેમી હોનારાએ ભુલિસ્વાતંત્ર અને નિષ્પક્ષપાત મનોવૃત્તિ ગળવો પડે.

—ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ

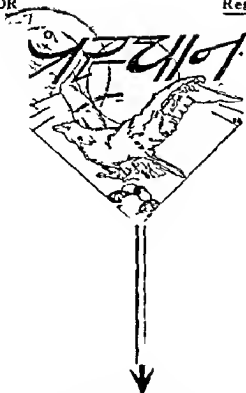
*

આજકાલ બાલ પ્રેક્ષનું નામ છાપાઓમાં દુષ્કાળને અંગે ખૂબ આવે છે. આ પ્રેક્ષ નપાણીના મુલક તરીકે પણ જાણખાતે છે. તે સંબંધી માહિતી જાણના જેવી હોઈ નીચે આપીએ છીએ:

આ પ્રેક્ષની કુલ વસ્તી ૨૧૦૦૦૦ની. તેમાં ૪૨૦૦ મધ્યમ વર્ગના, ૪૨૦૦ ખેડૂતો, ૧૦૪૦૦ મજૂર વર્ગ, ૧૦૪૦ બીજા વર્ગના અને ૧૦૪૦ નિરાધાર લોકોનો સમાવેશ થાય છે.

તે પ્રેક્ષની વસતિ ૧૩૦૦૦ ટોર, તેમાં ૪૪૫૫ બર્ગ, ૨૦૧૫ દુકાણી ગાયો, ૧૧૩૭ દુકાણી બેસો, ૧૪૧૩ વસોલી ગાયો અને ૭૮૦ વસોલી બેસો અને ૪૨૫૦ પક્ષી અને વાહર્યા. આ ઉપરાંત કોટ, બકરાં, ધોડા વગેરે ગણીને ૧૫૦૦ ગાનવર.

આ પ્રેક્ષ ૧૨ લાખ મજૂર હોઈ, ૧૧ લાખ મજૂર રાઈ, એ લાખ મજૂર મજૂર, ૧૧ લાખ મજૂર કપાસ, ૧૧ લાખ મજૂર જુવારે પકવે છે. આ ઉપરાંત ૪૪૫૦ મજૂર થી પેદા થાય છે. ઉપરાંત રાજના વંપરકનું દૂધ, ઘી, છાશ વધારામાં. બાલના આ જાનન ગાયોમાં આજરે દોઢ કરોડ રૂપિયાનું ઉત્પન્ન થાય છે. અમદાવાદની નજીક આવેલો આ પ્રેક્ષ અમદાવાદની જરૂરિયાતો પહેલે અંગે પૂરી પાડે છે. આપણા જીવનમાં ગામગિની પેટો ફાળો છે!

આવ [દાસ નિરત] તત્રી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
સંચાલક
રણછોડભાઈ કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

હિંદમાં : રા. ૬-૮-૦

પરદેશના રા. ૧૦-૦-૦

દર ઉમેલ મહિનાની પહેલાં તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.

સ્થાન કાર્યાલય : માર્ગના સમાજ મંદિર : અમદાવાદ
રા. ઘ. ખ. ટ.

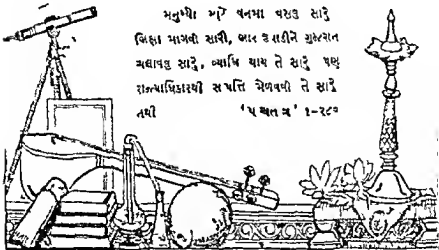

तनी • गणेशाडल के. भित्री

१६४६

७५५

भनुषी भूरे वनभा पल्लु सादु
 बिहू भाजवी सावी, भात डसाडीने शुभरात
 मधावलु सादु, व्याधि याय ते सादु, पणु
 राज्याधिकारधी सपत्ति भेजववी ते सादु
 तथी 'पञ्चतन्त्र' १-२८०

તીર્થ-સ્થાન

“... ગાંધીજીએ કહ્યું : ‘ચાલો આપણે યાત્રાએ જઈ આવીએ’ .

મિ. એન્ડ્રુએ પૂછ્યું : ‘તમારે વળી કયાં યાત્રાએ જવું છે ?’

તેમણે કહ્યું : ‘શાલ અને જો.’ અને અમે મિસિસ ઠાકના ઘર પાસે જઈને ગટકયા બપોરે અમે નજીક પહોંચ્યા ત્યારે ગાંધીજીએ મને ધીમા ભક્તિભીના વચને કહ્યું : ‘આ જ સ્થળે મને એક માતાએ પરિપૂર્ણ વાત્સલ્યથી સાંભળે કર્યો છે. હું આ સ્થળને તીર્થમૂર્તિ ગણું છું.

[‘પ્રસ્થાન’ ગાંધીમજિમહોત્સવ અંક ૫. ૪૪૪]

કિશોરોને

[પત્રાંક ૨૪]

દારતો !

‘ગાયે વખતે તમને હું પત્ર નહોતો લખી શક્યો, કારણ કે હું આપણા દિલના ઠેક પશ્ચિમના પરતીકિનારા પર મથો હતો. એ કિનારો ઠયો એ તમે સનજી સક્યા કે ? તમે નકશામાં જોશો તો જણાશે કે એખા પોટ’ થઈને એટ દારકા મજવામાં કે રટીમલાયમાં જવાય છે, તે એટ દારકા અથવા તો અખોદાર તીર્થની હું નમને વાન છું છું મારા એક મિત્રની સાથે, તેમના રનેલભયા આમકને વસ થઈને ત્યા ગયો હતો.

સૌરાષ્ટ્ર સગકારની અત્યંત બીડવાળી અને પૂગતી સમગ્ર વિનાની ધીરે ધીરે મતિ કરનારી માડીના ત્રીજા વર્ષમાં અને તે થે વળી આવા ગરમીના દિવસોમાં મુસાફરી કરવી એ પછ એક તપશ્ચર્મા જેવું જ મજાવ. નાના નાના કપ્પા, ટુંકી ટુંકી બેડેકા, સામાન મકવાને માટે પછુ’ ઝાંછી સમગ્રકવાળી ઝાજલીઓ, માજુસો આવે ને જાય, તેમનો પરસેવો મધાય, લોહો કપાળી અદર યુકે, પાણી દોલે. જગા માટે લમણાઓ’કે, ઝરે, ગાળે ગાળી થઈ જાય,—એવા અનેક અનુભવો દરતા અને જમનગર છોડીને કંઈક આનંદ ગયા ત્યારે જરો હતો. પરન આવવાનું થરે થયું મનને ટાલક વળી ! મારા પેલા મિત્ર કહેતા કે, બાઈ દારકા જાઓ છો એટલે તાપ તો વેડી લેવો જ પડે ને ! દારતો સાઈ, તાપ વેડયે જ પાપ જળે ના ! સુદારકાળે વખત થઈ મથો હતો, ચારે બાજુની જમીન પથરાળ થરે થઈ ગઈ હતી, દૂર દૂરના દગિયાનો હતો માદક પરન આવનો હતો !

ત્યાં તો આધે આધે વીજળીના હીવા જણાયા મે મારા મિત્રને પૂછ્યું કે ‘કોઈ મોટું’ સહેલું આગળ’ લાગે છે, ત્યારે કહે કે, એ તો દારકા કુળે અને ત્યાં જો સોમેન્ટની મોટી ફેક્ટરી છે ત્યાંના જ હીવા હશે.

એમ કરતા કરતા દારકા વટાવ્યું, વરવાળા અધારામાં પસાર થયું, કોપુરના તાતા કેમિકલ વકસનાં હીવા જણાયા અને જોતજોતામાં આગળ આગ’દર, માડી ખાલી થઈ ગઈ રાતે મે કે અહીંએ પહોંચ્યા એક

ધર્મશાળામાં ધામા નાખ્યા. ખુલ્લો દરિયાનો વિસ્તીર્ણ પટ ભેયો. બર્મા શેલના પ્રચંદ લાંડાર ભેયા અને ત્યાં સજમતા વાદળો દોવા ભેયા. .

દિગ્વિશે સંત દતો, માનવતા શાંત હતી અને બંદર પણ શાંત હતું; પરંતુ અશાંત હતું એક મારું મન. મનને ક્યાં શાંતિ છે, એ તો પૈતાના ઉપલક્ષ્ય ક્યાં જ કરવાનું ! ધર્મશાળાની અગાશીના મુક્ત આશ્રમમાં સૂઈ ગયા. પરીઠમાં કપડાં બીનાં યષ્ટ ગયાં.

સવાર થઈ એટલે અમારે મમ્મ રથને જવાની શરૂઆત કરી. મિત્રા-પોટલા ઉપાડીને કિનારે પહોંચ્યા. મછવાઓ, રટીમર, લાંચ વગેરે પડખાં હતાં. ખારવાઓ અમારો સામાન લઈ ગયા, મછવામાં મૂકી દીધો અને અમે મછવામાં બેઠા. મછવો ખાડીમાં વધવા લાગ્યો. ચારે બાજુ પાણી ઊછળે ! સામે બેઠના મંદિરની ધબ જણાવા લાગી વાતો કરનાં તો જઈ પહોંચ્યા. બેઠને તોટ અને પુરણ પં પગ ટેકવીને ચડી ગયા.

મારો મિત્રના ધણાથ પરિચિત સ્વજનો ત્યાં હતા. ‘આબ્બા કે !’ નો આવકાર સાંભળીને તેઓ બે હબ્દોમાં વાત પનાવીને આજળ ચાલ્યા. અમને ન્યાં છતારો આગરામાં આગ્યો હતો ત્યાં ગયા કપડાંચતાં કઢોને, સરસામાન મૂંઢોને ખીંગ માળના મઝાનની એ અગાશીમાંથી બહાર નજર કરી તો પશ્ચિમમાં દરિયો ઘૂંઘરી ગ્લો હતો. પૂર્વમાં દૂર દૂર પાણી પર સૂઈની આલા પચગાઈ હતી, કિત-માં મંદિરોનાં જીયાં જીયાં મહાનો જણાતાં હતાં અને દિયિયમાં ખુલ્લી જમીન માઈસિના માઈસો પચગાઈ હતી.

અંમે બેઠમાં હના. ચારે બાજુ દિગ્વિશે. દરિયાનો ખુલ્લો ઠંડો પવન ફૂકાતો હતો. અંમે અમે મુક્ત વાનાવરણની મોઝ માણતા હતા ઠંડો, દોરનો, ત્યાં તમને એક પત્ર લખવાનું શૂલી જવાય તેમાં શી નવાઈ પેલો દરિયો તો જુઓ, જીઠળી જીઠળોને કંઈક દેહેવા માગે છે ! સમગ્રાય છે તમને તેની જળલાષા ! આવતા પત્રમાં તમને એ જળલાષાની વાત કરીશ.

લિં તમારો
‘અક્ષતારી’

સિંહનો બાળ

શાન્તિલાલ દાહર એમ ...

કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં આજે પાંડવોની સભા ભરાઈ હતી. બધા જ પાંડવો હાજર હતા, માત્ર ન હતા એક માંડીવધનના અભ્યુત્થાન. દ્રોણાચાર્યની સરદારી નીચે કૌરવસેના પાંડવો સાથે લડતી હતી. તેઓમાં લોકપ્રીય એક અમરનો વધ કરવા અભ્યુત્થાનને પાનાળમાં જવું, પાંડવો હતું. શ્રીકૃષ્ણના સારથિપણા નીચે સુરક્ષિત બનેલા, નરવીર અભ્યુત્થાન પાનાળ પરવર્ષા. તે તકનો લાભ લઈ કુરુક્ષેત્રમાં દ્રોણાચાર્ય સાથે ઠેકાણી વિધાનો પ્રયોગ આરંભ્યો હતો. તેમાં સામાન્ય યોદ્ધાનું કામ ન હતું. તેમાં કેવળ વીરતા કે આક્રમક કામિયાબી નીવડે તેમ ન હતાં. આ સાથે ઠેકાણો ભેદ કરવા પાંડવસેનાને કુરુક્ષેત્ર તરફથી આહ્વાન મળી ચૂક્યું હતું પણ તે વિધાનો કાંઈ બલ્યકાર ન હતો. અભ્યુત્થાન સિવાયની પાંડવસેના ભણે આખા પદોણી બની હતી. તેથી જ સર્વેનાં મુખ પર ગ્લાનિ બને વિષાદ છવાઈ હતો. સભામાં સ્તબ્ધતા અને મૌન હતો.

એક સોનાના ઘાગમાં જતોસ પાનનો બીડો મૂક્યો હતો. તે યાજ્ઞ લઈને રાજસેવક દરેક દરેક સમયે કરતો. દરેક સમયે નીચું જોઈ જતો. તે પાનનું બીડું ઉપાડી મુખમાં મૂકવાની કોઈની દિવ્યતા આવતી ન હતી. જો તેમ કરે તેજે સાથે ઠેકાણા યુદ્ધનું આહ્વાન મળી લીધું રજાવ. આખી સભામાં પરિચારક ફરી વળ્યો. પણ પાનના બીડાને કાઢીને ઉપાડ્યું ન હતું સેવક ફરી વાર તે યાજ્ઞને લઈ સભામાં પાનનું બીડું ફેરવવા નીકળ્યો. સભામાં દિગ્બુજિત લક્ષ્મણ, દિગ્બુજિત સ્તબ્ધના, દિગ્બુજિત વિષાદ ફેલાઈ દતો. પાનનો યાજ્ઞ વિરાટ વીરો પાસેથી પસાર થયો, પાંચાલ યોદ્ધાઓ પણ જોઈ જોઈ રહ્યા. કુન્તીમોજના યોધવીરો પાસેથી તે યાજ્ઞ ચૂપડી-વી આગળ વધ્યો, સોમદત્ત, બૂરિશ્વરા, મદરાજ, સોમક—સવળા નીચું ગયા. પછી તે પરિચારક તરુણો અને કિશોરો બેઠા હતા તે બાબુએ

ગયો. ખટોત્કચ, બહુવાહન, ઉત્તર—રુદ્રના ગજકુમારો નીચું જોઈ ગયા. પછી તે યાજ્ઞ અભુતનપુત્ર સૌમદેવ અભિમન્યુ પાસે આવ્યો. અભિમન્યુની આંખમાં વીજળી ચમકી, તેનું માથું ધ્વજોચિત મર્મમાં પાછું ફેંકાયું, તેનો હાથ યાજ્ઞ તરફ વળ્યો, પાનનું બીડું તેના મુખમાં મૂકાયું, પાનના રગથી તેના રક્ત હોઠ વધારે રાતા બન્યા.

આખી સભામાં જયધોષ ગાળ્યો : ‘જય હો વીર અભિમન્યુનો !’ આ જયધોષ આકાશ વીધી કોરવસેનાના કર્ણે અચકાયો.

યુધિષ્ઠિર વિદગ્ન બન્યા. બીમનું મુખ કાલાચ ધારણ કરતા લાગુ. નકુલ અને સહદેવ ચિંતાગ્રસ્ત અને વિષમ્બ બન્યા.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સગર્ભા સુભદ્રાને—પોતાની બેનને પ્રમુનિની વેદના ઝોલી ચામેં તેટલા માટે, છર બદલાવતા સાત દોડાની ત્રિશા હરી બતાવતા હતો, ત્યારે છટ્ટા દોડાની વાત પૂરી થતાં તે અટક્યા. મર્મરથ અભિમન્યુએ હોમરો બણ્યો. સાથી શ્રીકૃષ્ણે તે રહસ્યવિદ્યાની વાત દહેરી પડતી મૂકી હતી. એટલે અભિમન્યુ જ દોડાના જવની આવી તો બરાબર જાણ્યો હતો. પણ જાણના બનેલા સાતમા દોડાનું શું ? ન કરે નારાપણ અને અભિમન્યુને કાંઈ થાય, તો યુધિષ્ઠિર અને બીજા પાલ્લે અભુતનને શું મોહું બતાવે ? આ ચિંતાએ તેમને ખિન્ન બનાવ્યા હતા. બીમે પાંકવોતે ખાત્રાસને આપ્યું. ‘ચિંતા ન કરો : હું’ મદા લઈને અભિમન્યુના રક્ષણ મટિ કાઢાયું. તેને પડખે જ રહીશ.’

ફરીથી સભામાં જયધોષ ગયો : ‘જય હો વીર અભિમન્યુનો !’

x

x

x

વાત વાયુવેગે પ્રસરી ગઈ કે સાત દોડાનું યુદ્ધ અભિમન્યુ લાકે અભિમન્યુ ડાવણીમાં ગયો, ત્યારે તેની માતા સુભદ્રા ખિન્ન વદને તેની વાટ જોતી બેઠી હતી. અભિમન્યુ જઈ માતાને પગે પડ્યો. માતાએ માથે હાથ મૂકી આશ્વિષ આપી, ‘ભગવાન તને દીર્ઘાયુષી કરે !’

એક ઘણું સુધી તો કાંઈ કાંઈ જ બોલ્યું નહિ. માત્ર ચાર આંખ

મળી એ અખોમાં બેઠતાં આંધુ હજકાતાં હતાં ખીજ એ અખોમાં ધ્વનિ-
મળી ખુમારી અને આત્મવિશ્વાસની ઝલક હતી.

આખરે સુમદ્રા મગમળી થઈ બેઠી, “પણ બેટા, તને આ શું
સૂઝયું? તારા પિતા નથી, અને તે આવશે ત્યારે તું તેમને શો જવાબ
આપીશ? દ્રોણ, લીલમ, કણ્વ અને દુર્યોધન જેવા મદારથીઓ સામે તું
એકલો ઠેઠલી ટક્કર ઝીલીશ? મારું હૃદય તો ભયથી ફફડે છે.”

મર્વોન્નત શિર રાખી અભિમન્યુએ જવાબ આપ્યો, “માતાજી, વીર
ધ્વનિભણી થઈ તમે આર્ષા કાયરતાનાં લેણ કેમ કાઢો છો? હું તો ધારતો
હતો કે—ધેર આવતાં તમે મને અભિનંદન આપશો: ‘શામાય, બેટા,
યોગ્ય જ થયું’” એમ કહેશો. પણ આ હું મંત્રા બિલકી લઈ ગયેલી કેમ
જોઈ છું? મારા પિતા નથી, માટે જ મેં પાન ખાધું અનુનંદની ત્રેલ-
દાબરીમાં પકિલોની સેનામયી ધાઈ એ કોઠાપુદમાં બાંધવાનું બોફું ન
હાથનું તો કૌરવ લોહો—અનુસૈનિકા મહેલું મારે તે કેમ ચાપ્યું ભય? મને
ખાતરી છે કે મારા પિતા આવશે ત્યારે મને શામાથી જ આપશે.
અનુનંદનો ખુન સમામાં હાજર હોય, અને ત્યાંથી આજ્ઞાનનું બોફું પાછું
ફરે તે બને જ કેમ? અને કૌરવ મદારથીઓ સામે હું જરૂર યુદ્ધ કરી
ફકોય અને વિજય વરી પાછો આવીશ, તેમાં તમે શંકા ન રાખો. હું
માથું છું માત્ર તમારી આશિષ, માતાજી!”

સુમદ્રાના ચોક્કમાં અકિમ્માનનું સિંચન થયું. અભિમન્યુ જેવા પુત્રથી
તે સાચી પુત્રવતી હોય તેવો મર્વ અનુભવતાં તે બેઠી, “પણ, બેટા
અભિમન્યુ, તારી હિમમત્ દજી નાની છે, અને મૂવા કૌરવો તો પીડ અને
ચુલના અનુભવી છે. તેથી જ મારું મન ફફડી ભય છે. તું તો મારી
અખની કીડી, મારી પશુની ટેકા-લાકડી, મારા એકલો એક તન...”

અભિમન્યુ તેના કાકના આવેમને વચ્ચેથી જ આવરી લેતાં, હઠ
નિરાસથી ગાજતા અવાજે બોલ્યો, “હા, પણ મા, તેમાં આટલાં
... છે શું? છ કાકાની વિદ્યા તો હું તમારા પેટમાં હતો ત્યારે જ

જણ્યો છું. સાંતમેા દોઢો જમવાન જિતાડશે. ચિંતા ન કરો, મા. અને મારી ઉમ્મર નાની છે, તે વાતનો આટલો રંજ શો ? અગ્નિનો તણખો નાનો હોજ છે, છતાં આખું વન બાળીને જસ્મ નથી કરતો ? વીંછીનું બચ્ચું નાનું હોય છે, માટે યુ તો કંબ ઓછો વેદના આપે છે ? સિંહનું બચ્ચું નાનું હોય છે, તેથી યુ દરખા અને શિયાળનાં તેની સામે ટકો શકે છે ! માટે મારી ઉમ્મર નાની હોવા છતાં, મારા પિતાનું ક્ષાત્તેજ મારામાં વિદ્યમાન છે તેવો વિશ્વાસ રાખો, અને મનમાં ધૈર્ય ધારણ કરો ”.

સુમદ્રા અર્ધ જેદમાં અને અર્ધ દર્પોન્માદમાં અભિમન્યુને બેઠી પડી અને બોલી, “હા, મારા સિંહના બાળ .....

x

x

x

મોહ્યુદની લડાઈમાં અભિમન્યુ ચડે, ત્યાર પહેલાં તેની પરણેતર નાર મિગદરાજની કુંવરી ઉત્તરા આવી પહોંચે તેટલા માટે સુમદ્રાએ તેને કહેલું મોહ્યું હતું. ઉત્તરા પવનવેગી સંદેશી પર અસ્વાર ચર્ધ દોડતી આવતી હતી. પણ જે દિવસે માતાઃકાગમાં યુદ્ધનું મંગલ મુહૂર્ત હતું અને અભિમન્યુ પ્રસ્થાન કરવાનો હતો, ત્યાં સુધીમાં તેની સંદેશીના પત્રમાં ખીલો વાગવાથી ઉત્તરા આવી થકી નહિ. રિધિના નિર્માણ દોણ રાહી શક્યું છે ?

આખરે અભિમન્યુએ વીર પ્રસ્થાન આપ્યું. તે માતા સુમદ્રાને પગે લાગ્યો. માતાએ તેને કપાળમાં કુકુમનો વિશ્વચંદ્રો દર્શો. કુંતીમાતાએ તેને અમર રાખડી બાંધી. કૌર્વપ્રેરક રણતૂરીઓ અને બેરીઓનો નિનાદ આકાશમાં ગુંજાવતો ચીરી નાખતો હતો. અભિમન્યુએ ત્રણ ડગલાં લઈ, અને ઉત્તરા આવી પહોંચી ! સંદેશી પરથી નીચે જતારીને તે અભિમન્યુના પગે પડી.

અભિમન્યુ અને ઉત્તરાનું તારામેત્રક રચાયું. ઉત્તરા રસીધી, બેળવતી

મુવની હતી. લગ્ન પછી આ તેમનો બનેનો પહેલો જ અને છેલ્લો મેળાપ હતો. ઉત્તરાની આંખમાં, પ્રેમનાં, આખરી સમર્પણનાં, સુકુમારતાવાનાં જીનાં આંસુ હતાં તેમા અભિમન્યુની આંખનો ક્ષાત્રતરંગ અને રજુમરતી ઓગળા મળ્યાં.

પ્રેમની આદ્યતાને અત્રાજમાં ખૂસી ઉતારા બોલી, “ હે અર્જુનપુત્ર, પાછા વળો. હજી મારે હાથેથી મીઠા પલ્લુ છૂટ્યું નથી. સસા-ના દહાવા લેવાના ડોઢ હજી મનમાં જ મ્હોરાથેલા પાયા છે. મને આમળગતું વળોયી આપાદી મળી છે કે આપલું આ આખરી મિલન છે. માટે કહોર બતી, અને રજુગાવી યુદ્ધમાં ન જશે. ”

એક ક્ષણભર આવેલી મૃદુતા અને પ્રેમની નિર્મળતાને અભિમન્યુએ છૂટી લીધી. અને તે બોલ્યો, ‘ ત્રિરાટકુવરી, તમારા હૃદયના ભાવ હું સમજું છું તમે જરાક મોઢાં પડ્યાં. જો વહેલાં આખ્યાં હોત, તો જરૂર તમારી ગર્જકતાનું સતર્પણ હું કરત પલ્લુ રજું ચડેલો ક્ષત્રિજાળ ડોઢ દિવસ ધેડેથી જિતરતો નથી જો હું તમારે ખાતર થોડોક વખત શામકિ, તો ક્ષત્રુઓ આપણી હામી કરે તેઓ કહે કે-ઉત્તમના યૌવન-રૂપમાં અભિમન્યુનું ક્ષાત્રતેજ રૂપી ગધુ મારા પિતા લાગે, મારી જનનીની રૂપ વજોનામ તમને સદિયરો ‘કાપરની પત્ની’ કહીને મ્હોણું મારે, માટે હવે દહ મુકી દો, નસીબમાં દશે, તો રજુમાં જિતીને પાસો આવીશ, અને તમારા હૃદયના બધા જ ઓરતા પૂરા કરીશ પલ્લુ અત્યારે થોડાની ગજ તૂટી દો, મારે મોકુ યાવ છે! જીવીશ તો મળીશ, નહિ તો કિલ્લા રામ રામ ’

ઉત્તરાની આંખોમાંથી બોર બોર નેપાઈ આંસુ ટપકી પડ્યાં વજ્ર-રત્નું કાજળું કરી તે બોલી, “ હે સુભદ્રાતનય, બલે, હું તમને નહિ શોકું. આશ ક્ષત્રિજાણીનો ધમ લાગે. પલ્લુ મને તમારી સાથે યુદ્ધમાં આવવાના ડોઢ છે તમારી તરફ આવતાં ક્ષત્રુઓનાં બાણ હું ઝીલી, કાઢીશ તમારા તરફ આવતાં બા હું તમારી ઠાક જનીને સદીસ તમને આશમાંથી બાણ

સર વિલિયમ જેન્સ

સંસ્કૃત કેવી રીતે શીખ્યા ?

અરવિન્દ પાઠક

સર વિલિયમ જેન્સ સંસ્કૃતના એક મહાન પંડિત થઈ ગયા. તેમણે બ્રાજની ઐશ્વર્યાટિક સોસાયટીનો પાયો નાખ્યો હતો. તેના પહેલાં કેટલાંયે યુરોપીયનોએ આપણા દેશમાં આવીને સંસ્કૃતનો થોડો-થોડો અભ્યાસ કર્યો હતો. પરંતુ સર વિલિયમની માફક બારે કદ સહન કરીને સંસ્કૃતનું વધેજી યાન તેના પહેલાં કામને મેળવ્યું ન હતું. ઐશ્વર્યાટિક સોસાયટી દ્વારા તેણે બહુ મોટું કામ કરી જતાવ્યું છે. આ સોસાયટી દ્વારા પૌર્વાત્મ ભાષાના અનેક અલભ્ય ગ્રંથો પ્રાપ્ત થયા છે. અને કેટલીયે અદ્ભુતપૂર્વ વિદ્યા અને જ્ઞાના વિષય ઉપર પ્રકાશ ફેંક્યો છે. સર વિલિયમે જે સંસ્કૃત જાણીને સંસ્કૃત ગ્રંથોનો અંગ્રેજી અનુવાદ ન કર્યો હોત તો કદાચ સંસ્કૃત ભાષા અને સંસ્કૃત સાહિત્યની મહત્તાથી યુરોપીયન વિદ્વાનો આજે પણ હજી અજાત જ હોત. અને જાણ તો એ અનેક વર્ષો વિત્યા ગયા.

૧૬૧૭ ના જુન માસના 'હિન્દુસ્તાન રિવ્યૂ'માં મીયુત એસ. સી. સન્ધાલ એમ. એનો એક ટૂંકો લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તેમાં એમણે જતાવ્યું છે કે કેવી રીતે અને કેટલીયે યુરોપીયો સહન કરીને, સર વિલિયમે કલકત્તામાં સંસ્કૃત અભ્યાસ કર્યો હતો. શું આપણામાં કામ એવો માનવી મળ્યા આવે ખરો કે જે સર વિલિયમના કરતાં અધીક યુરોપીયો પણ સહન કરીને સંસ્કૃત શીખવાની ઇચ્છા રાખે ! કેટલી સરમ ! કેટલું દુઃખ ! કે લિહેરીઓ આટલું કદ સહન કરીને, એટલા પૈસા ખર્ચીને, સંસ્કૃત શીખે છે; જ્યારે આપણને-સંસ્કૃત સાહિત્યના જન્મદાતા ભારત-

વાસોએના વંશજોને, ફારસી અને અંગ્રેજી ભાષાના મદમાં એટલી યે ખબર નથી કે સંસ્કૃત એ કયા પક્ષીનું નામ છે? સાત સાત સમુદ્ર પાર ઊતરીને આગવવાસોએ અહીં આવી ફેટલી યે મુશ્કેલીએ સદન કરીને, ફેટલા યે પેસા ખરચીને, અહીંની ભાષા શીખે છે. અને ફેટલા યે ઉત્તમોત્તમ ગ્રન્થો લખીને જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરે છે. તેમના લખેલા ગ્રન્થો બહુતે આપણા લોકો આપણી ભાષા અને આપણા સાદિત્વના તત્વજ્ઞાની થાય છે પરંતુ, જાતે કાંઈ કરવાની ઇચ્છા નહીં અને ખાલી છલકાયા કરે છે. વળી અંગ્રેજી લખીને કે બોલીને, ચોટે અને ચોરે, આપણે આપણું પ્રદર્શન કરીએ છીએ! ધરમાં તો ધીર અધકાર વ્યાપ્ત છે; અને વિદેશમાં જ્યાં જેસ અને વીજળીના દીપકો સળગે છે ત્યાં ચિરામ લઈ સળગાવવા બળ છે!

૫. સ. ૧૯૮૭માં સર વિલિયમ જોન્સ સુપ્રીમકોર્ટના જજ નીમાઈને કલકત્તા આગ્યા. અહીં આવીને સર્વપ્રથમ તેમણે હિન્દીનો અભ્યાસ કર્યો. પોતાના નોકરો સાથે તેઓ હિન્દીમાં વાતચીત કરવા લાગ્યા. ત્યારબાદ તેમને સંસ્કૃત શીખવાની ઇચ્છા થઈ. એટલે તેમણે એક સારા પંડિતની તપાસ કરવા માંડી પરંતુ પંડિત તેમને મળે ક્યાંથી? તે સમય આજ કાલનો જમાનો નહોતો. એક પક્ષ બ્રાહ્મણ વેદ અને શાસ્ત્રની પવિત્ર ભાષા એક યવનને શીખવવા રાંછ ન હતો. કૃષ્ણનમરના મદારાજ સિવચંદ્ર તેના મિત્ર હતા. તેણે પક્ષ બંધી કાઢિષ કરી પરંતુ વ્યર્થ! એક યવનને સંસ્કૃત શિક્ષણ! શિવ! શિવ! શિવ! સર વિલિયમને સાર પગારની પક્ષ સંલેખ આપી. પરંતુ તેના બધાય પ્રવલ્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા લાલચના માર્યા બેચાર પંડિતો તેની પાસે ગયા. અને તપાસ કરી કે સંસ્કૃત શીખવે તો શા પગાર મળે? જ્યારે આ વાત તેના પડોશીઓએ જાણી ત્યારે તેઓ નખતે શીખા સુધી કાળજાળ થઈ ગયા. 'તમે યવનોને અમારો દેવવાણી વેચવા નીકળ્યા? વારુ! તમારો સપૂર્ણ અધિકાર! તમારો સાથે જળ-જવહાર પક્ષ બધા!' બસ પછી શું થાય? પેલાઓનું સાદસ કુમી મર્યું. પેલાઓએ સર વિલિયમના હરનાખર્ચા ફરીથી કઠી પગ મૂક્યો નહોતો.

હવે, શું થાય ! ખેર ! કલકત્તામાં ન મળે તો ક્યાંક બીજેથી પણ મળી જાય તો સારું. એમ, માની તે પ્રધાન વિદ્યાપોષ્ટ નૃવહીષ પણ પહેલેથી. ત્યાં પણ તેમણે બહો કાશિય કરો પરંતુ, કાંઈપણ સંસ્કૃત શીખવવા તૈયાર ન થયું. નિરાશ થઈ ત્યાંથી પણ પાછા ફર્યા.

આટલી નિરાશાએ પછી પણ તેમણે સંસ્કૃત શીખવાની ધમક છોડી નહીં. તેઓ પદ્મિની તપાસમાં મડી જ રહ્યા. અંતે બાબજી તો નહીં પરંતુ વૈષ્ણવ જાતિનો એક સંસ્કૃત બહુનાર મળી આવ્યો. તેણે રૂપિયા સો બધા બચાવવાનું નહીં ક્યું આ પદ્મિનિ નામ રામસોમન કવિજૂથણ હતું આ પદ્મિત મહાશય સંસારમાં એકલા જ હતા : ન તો કોઈ હતી અગર ન તો છોકરા હતા. હાવડાની પાસે એક પરામાં રહેતા હતા. કાંઈ સાથે કાંઈ પણ સમંધ રાખતા નહીં. તેને જાતિ કે સમાજના, મહિયારનો કંઈ ન હતો. પદ્મિત મહાશય વૈદ્ય પણ બહુતા હતા. કાંઈવારે આસ પાસના માણસો તેમને ચિકિત્સા માટે પણ બોલાવતા. કાંઈવારે તેનો દરદી સારો પણ થઈ જતો. તેથી તેણે સ્વમત વિચાર્યું કે, હું, જે મવનું સંસ્કૃત શીખવીશ તો પણ આજુબાજુના લોકો, અને છોડી શકશે નહીં. કાંઈ બિમાર પડે તો સાચાર બન્સીને પણ અને બોલાવવો પડશે. શરણે આજુબાજુમાં બીજો કાંઈ વૈષ્ણવ પણ નથી. આથી તે સર વિલિયમ જોન્સને સંસ્કૃત શીખવવા તૈયાર થયા એકાંતો સો રૂપિયાનો પગાર અને કવિજૂથણના ઘરથી તે સર વિલિયમના ઘર સુધી પાલખીની સવારી બહો છો તે વખતે પાલખી માટે માસિક રૂપિયા ત્રીસથી ચોઠો ખર્ચ થતો ન હતો ! આમ બધી જાતનો ફાયદો બહુને કવિજૂથણે સર વિલિયમને સંસ્કૃત શીખવવાનો નિશ્ચય થયો.

કવિજૂથણે સર વિલિયમ સાથે મોટીમોટી ચર્ચા કરી. પરંતુ સર વિલિયમ એટલા બધા હિદ્દાર-હુદ્દથી હતા કે તેમણે બધી શરતો મંજૂર કરી. તેના મગાનના નીચેના ખડમાં એક ઓરડો બહુવાના ઓગડા તરીકે

પછદ કરવામાં આવ્યો. તેની ફરજનમી પર આરસ બ્રહ્મવવામાં આવ્યા. એક દિન્દુ નોકર પણ રાખવામાં આવ્યો તે નોકરે દરરોજ દુઃખીમાંથી પાણી લાવી 'ઓરડાની ફરજનમી તથા દીવાલોને રોજ ધોવાની. બે-તાર લાકડાની ખુરસીઓ તથા એક મેજ સિવાયનું' બધું તે ઓગડામાંથી દૂર કરવ'માં આવ્યું. આ વસ્તુઓને પણ રોજ ધોવાની. પાઠ આપવાનો સમય સવારનો પસંદ કરવામાં આવ્યો. પાઠ લેવા ઓરડામાં આવે તે પહેલાં એક કપ ચા સિવાય બીજી કંઈ પણ ખાઈ-પી શકે નહીં. આ પણ મંજૂર કરવું પડ્યું ગાય, બળદ કે કુકરનું માંસ પણ તેના અન્નમાં ન આવે તેની પણ તકેદારી રાખવાનો હુકમ રયો આ વાત પણ મંજૂર થઈ એક ઓરડો પડિતજીનાં કપડાં બદલવા માટે રાખવામાં આવ્યો તેને પણ દરરોજ ધોવાની બ્યવસ્થા કરવામાં આવી. પડિત મહાશયે કાઠાની બે બેડા રાખી દરરોજ સવારે તે બે કપડાં પહેરી સાહેબને ત્યાં આવતાં તે કપડાં બદો બદોતી ઓરડામાંનાં કપડાં પહેરી પાઠારંભ શરૂ કરતા. જતી વખતે ફરી એલાં કપડાં બદલો ધરનાં કપડાં પહેરી લેતા.

આટલી મહાભારત તૈયારી પછી સર વિલિયમને "રામઃ રામૌઃ રામા." શરૂ કર્યું ન તો સર વિલિયમ સંસ્કૃત બોલે, ન તો પડિતજી અંગ્રેજી બોલે. પાઠ કેવી રીતે ચાલે ? બેર ! એટલું હતું કે સાહેબ બાંશીવદી દિન્દી બજાતા હતા. તેની મદદથી પાઠારંભ થયો. અનેએ તેનો આશરો લીધો. ભાગ્યવશાત્ અધ્યાપક અને અભ્યેના અને તેજદાર બુદ્ધિના હતા. નહોતર આટલા અદ્ય દિન્દીના યાનથી ગાડુ કેમ ચાલે ! સર વિલિયમને અખૂટ મહેનત કરી અને એક જ વર્ષમાં પોતાને કહેવાનું સરળ સંસ્કૃતમાં પ્રકટ કરતા થઈ ગયા સંસ્કૃતમાં સિંગલેડ તથા ક્રિયાપદનાં રૂપો જરા પણ મુશ્કેલ છે, સંભવિત છે કે સર વિલિયમને બધાં રૂપો કામગીર પર લખી લેવા પડ્યાં હોય. તેના ટાહાઓ પણ બનાવવા પડ્યા હોય તેની મદદથી તેમણે કામ આમગી ચલાવ્યું હતું. તે કેવી રીતે સંસ્કૃત શીખ્યા તે આજે

જાણ લખેલું મળતું નથી અમર જે તેઓની પાઠ્યક્રમ-પ્રણાલી ખજર પડી જતી તો જરૂર આપણને આશ્ચર્ય થો યામ જ.

એક દિવસ સર વિલિયમ પદ્મિતજી સાથે વાત કરી રહ્યા હતા વાત-વાતમાં નટક વિષે વાત ચાલી તારે જ સર વિલિયમને પણ ખજર પડી કે સરકૂનમાં પણ નાટકો છે તે જમાનામાં કાંઈ કાંઈ વાર અમીરોને ત્યાં કલકત્તામાં પણ નાટક ભજવતાં આ સાંભળી, સર વિલિયમને આશ્ચર્ય થયું અને તે કવિમૂલ્ય પાસે ‘શાકુંતલ’ બહુરા લાગ્યા તેઓ શાકુંતલ નાટક પર એટલા બધા મુગ્ધ થઈ ગયા કે તેમણે આખરે નાટકનું મહાપદ મય અંગ્રેજી ભાષાંતર કયું. જરૂર અનુવાદ સારો ન બન્યો; પરંતુ તેમણે આ અનુવાદ દ્વારા યુરોપીયસીઓની આખ ખોલી દીધી. તે વાંચીને તેઓએ ભણતું કે સરકૂત સાદિત્ય પ્રભુ જ ઉન્નત છે, કહેવાય છે જર્મનીમાં એટ્ટે રામનો કનિ તો સર વિલિયમનો અનુવાદ વાંચીને આનંદથી મરત જતી નાચી ગઈશે હશે અને મસ્તીમાં અને મસ્તીમાં શાકુંતલ પર એક કાબ જળી ગાખ્યું હતું.

સર વિલિયમના સરકૂન શિષ્ય જરા ઝરમ મિલજના હતા જે વાત સર વિલિયમની સમજમાં ન આવતી તે તેઓ વારંવાર પૂછપૂછ કરતા. યુરુ મહાશયમાં બહુવાવવાની હક્તિ બગનર ન હતી. જે રીતે એ પાઠશાળાના સામાન્ય વિદ્યાર્થીને શીખવતા તેની જ રીતે એ સર વિલિયમને પણ શીખવતા આથી સર વિલિયમને એકની એક વાત બે ચાર વાર પછ પૂછવી પડતી. એકવાર ખતાવવાથી તેમના ધ્યાનમાં પણ વાત ન બેસતી. આ વખતે જો યુરુ મહાશયનો મિલજ ઝરમ થઈ જાય તો જુપ પાડી કહેતા: “આ ત્રિપ્પ થજો અમરો છે ગાય વજેરનું ત્રાસ ખાનારાઓ માટે પ્રાય:” અસ સવિત જ છે.” પરંતુ સર વિલિયમ જો-સ યુરુને એટલું બધું માન આપતા કે તેમના આવી જાતના વર્તનને તેઓ હસી કાઢતા.

કોણ કહે ના !

અવિનાશ મુનશી

પૃથ્વીમાકાશે રમેએ તુલ્ય માંડ્યાં રવિગજ ગજવી થોા મૂલી રમો
ધીરે ધીરે સરી જતાં સમોરે પૂછી નહુ. ' સૂર્યદેવ ! કેટલું રહેલું ? '

ગમીચહેરે રક્ત વધ્યા, " જોખું જ " અને સંધ્યાકાળની મૂક સાંતિ
સર્વત્ર પ્રમદી ગી.

જલ્મગાળીએ ઝરખાને ચપાટો મારી ગી હતી ઝરખા નીચે મોટરો
જિભી નહી હતી માનવીની અવ અવર કઈક વિશેષ હતી પણ જંભીરતાથી
એતપ્રીત હતી જાણે બાંધીય જાતે જ ફરી રહ્યું હતું એ માનવમુખો
મ્હાન હન, ચિતાલાલે જાણે નમી રવાં હતાં

મદાસવન્દા માસિકને પુત્ર બાધિપિત્રોત હો, સખત સૂર્યતાકે
કરમાતા કે કુસુમ શી

માતા મૂક હતી

પિતા શુભ જન્મેા હતો.

રેલીએ ચિતાગત હતો

રાગચિત્તિકો આવતા એના નિજાતોય પધારતાં ઉપચાર કરવા-
'નાં એ કેન્દ્ર બની જતાં, સૂર્યમકગના સૂર્ય જેવા

પિતાનું હૈયુ જાણે થતો જતુ આસ પણ જાણે પગ જમો રહી
જતાં જાણે સંભળવા ચિત્તિકો થી વહે છે

માતાનાં નયન સ્થિર થઈ જતા ચિત્તિકના મુખમકગ પર ભાવ
નોરખવા અને વાંચવા

ચિત્તિકે બહાર જઈ મસ્તકને નિરાશમાં ડાલાવ્યું શેવજીએ શિર
ડાલાવ્યું, અને ધ્રુજ કીકે એમ શીનાં દેશં સયરી કીકવાં

માતાએ સૂન્યભાવે આજ સમે નજર માઠી સૂર્ય દુખનો જતો હતો
સમીગમાં કોઈ જાણે સૂર હતા કે—

" આઘમતા સૂરજને કોણ કહે ના "

સુભદ્રાહરણ

રામચન્દ્ર નારાયણુ પંઠ્યા એમ. એ.

[મહાભારતના પ્રસંગ ઉપરથી આ નાનકડું નાટક લખાયું છે — એમ કુ]

દારિદ્ર્યમાં મહારાજ ઉગ્રસેન રાજ કરતા હતા. શ્રીકૃષ્ણ અને જલરામના આશ્રમે યાદવો મજા કરતા હતા એ શ્રીકૃષ્ણને એક બહેન હતા—સુભદ્રા : એ વિવાદગોચર થઈ હતી. પાંચત્રેણ અર્જુને એના રૂપની ખ્યાતિ સંભળી હતી અને એ એને વરવા માટે આવર હતા. એ યતિનો વેશ લઈને દારકમાં આવ્યો હતો. ઉદ્યાનમાં રહ્યો હતો. દરરોજ ગૃહસ્થોને ધેરથી ભિક્ષા માગી લાવતો. નીલકમલ જેવું સ્વામ, તેજદાર સરીર અને તેજ એને દેવ જેવો દીપ્તિમાન બનાવતા હતા. એક દિવસ, સુંદર પ્રુષ્પોની સુગંધવાળા ઉદ્યાનમાં રહેવાનું, ભિક્ષાન્ન જમવાનું અને ઉપનિષદનો વિચાર કરવાનો, સરોવરના જળમાં સ્નાન કરવાનું અને બૃજ-પત્રથી સરીર ઢાંકવાનું—એવા સન્નરનની પ્રશંસા કરતો એ ભિક્ષા માગવા નીકળ્યો હતો. ફરતા ફરતા એ જગદેવજીના બારણે આવી જો. પ્રતિ-હારીએ એને આવકાર આપ્યો અને ખજર કહેવા બેઠો. સુભદ્રા પોતાની સખી સાંચે એને ભિક્ષા આપવા આવી. સામું બેસા વિના જ ભિક્ષા આપવા લાગી. અર્જુન ગુસ્સે થયો પણ સુભદ્રાની સખી સુમતિકા કહે :

“કુલકન્યાઓ અનુરૂપ સાચે તો એમ જ વર્તે. અમે આપનો વંશ, નામ વગેરે જાણતા નથી. માટે આપે કાપ કરવો જોગ્ય નથી. પણ આપનો વંશ વગેરે કહેો.”

અર્જુને સમસ્યામાં જ એને જાણી માહિતી આપી. એનું રૂપ જોઈને સુભદ્રાને આકર્ષણ થયું હતું જ. રપટ રીતે એ એમ કહી શકે એમ નહોતું. પણ ચિત્રમાના જે પુરુષને જોઈ પોતાનું મન આકર્ષાયું હતું તે પુરુષ તે આ જ, એવી એને ખાત્રી થઈ ગઈ. પછી એ બેઠ, રૂવાં જોઈ થઈ ગઈ, આંસુએ રૂઝાઈ, પરસેવાવાળી અને કંપતા—પોતપોતાને રથાને ગઈ.

દરમિયાન બહાર કાઢાઈ જાયો. એક પ્રચક્કામ વાનર, વાંદ પીસતો પીસતો અને સૌને ડગવતો નહાતો આવી રહ્યો હતો. એક બાહ્ય જગતને 'બચાવો બચાવો.' એમ વિનંતી કરતાં, મદમત અને લાયકતા જગતને દુષ્ટિમાર લઈને બહાર આવ્યા. પણ વાનરને એ દરમિયાન એના રાજેવાળાને પૂરી ઠીપો હતો. જગતને આરે બાહ્ય એ જોઈને અને દરેક જગતને સ્વચ્છતામાં જોઈ પૂછવા લાગ્યા :

"આને શું છે આ ?"

રેવતી : "આને મધુ-વિસ્તાર છે, સ્વામી !"

"આપણે ક્યાં વિદ્યાર કરવાનો રિવાજ છે ?"

"કુલકન્યાઓ ઉદ્યાનમાં જઈ મદનપૂજા કરશે અને ખેલશે; અને આપણે ધરમાં" એવો જવાબ મળ્યો એ ઉત્તરવાળે ધરમાં ગયાં.

સચ્ચિદાનંદ સહજ સુખદા અને સુમતિકા ઉદ્યાનમાં જવા નીકળ્યાં. માર્ગમાં, એ મહાનુભાવ પેતાને મળશે કે નહિ એની સુખદાને વિનંતી થતી હતી આખા ઉદ્યાનમાં કન્યાઓ રમી હતી. રમણ કરનારાં સૈનિકો સાથે બહાર મરા હતા. એમાં અનુનને જોગતાં જોગતાં તે પ્રવેશ્યાં. અને મદનપૂજા કુસુમામુખની પૂજા મળે પૂજા પીણવા લાગ્યાં. ત્યાં માધવી મંડપમાં બેસીને કાર્તિક વિચાર કરતા અનુનને સુખદાએ જોયો. અને સુમતિકાએ કહ્યું : "એ તો તમારા વિગ્રહે જ બાહ્ય છે." એ કામદેવને પૂછી પાછા આવવા માટે ગયાં.

અનુન વિચારમગ્ન હતો. સુખદાનું હરણ કરવા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ એને દેખાતો નહોતો. મેઘી વાદ કરીને જો શ્રીકૃષ્ણ કાર્તિક સારથિ સાથે રથ મોકલે તો જ એ સ્વપ્ન હતું. એ વિચાર કરતો હતો ત્યાં જ અંતર્યામી શ્રીકૃષ્ણે રથ તો મોકલ્યો. એમનો ઉપકાર આવી, કાર્તિકની વિનંતીને માન આપી તે રથમાં બેઠો અને રમતી કુલકન્યાઓ વચ્ચે સુખદાને કામદેવનું પૂજન કરતી જોઈ, પેતાને ત્યાં લઈ જવા, કહ્યું. ત્યાં જઈ, "હું સરણી ઇચ્છાવાળાઓને સરણપ અનુન છું, માટે અંકાય

તજ દે" એમ કહી રૂંધામાં બેસારી. કાઈ જાણી તો શું થશે ? એ સુભદ્રાની
જાંઘ હતી. પણ "આ રથ મોકલનાર કૃષ્ણને તો એ જ મમે છે"
એમ અર્જુનને કહ્યું. ધનુષ્યનો ટંકાર કરી એ ત્યાંથી ઊપડ્યો.

એને જતો જોઈ બાગના સૈનિકો એને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવા
લાગ્યા. પણ એનાં બાણોના વરસાદ આજગ બાપલ થઈ નિરુપામ થયા.
એટલે રાજા અને શ્રીકૃષ્ણ તથા બળરામ પાસે સમાચાર આપવા ગયા.
રેવતી દ્વારા એ સમાચાર બળસદને મળ્યા. એ રાજા ઉમસેન પણો મુરસે
થઈ ગયા. અને અર્જુનનું અભિમાન હિતારવા સૈનિકોને આજ્ઞા કરી.

માઘો નીજગતા હતા. તેમને બળદેવે રોકાવ્યા. કહ્યું: "શ્રીકૃષ્ણને
પૂજ્યા વિના આપણે કાંઈ જ ન કરી શકીએ. નહિતર હું કાંઈ યોગ્ય ક્ષિપ્ત
ક્યાં વિના રહું ? માટે એમને પૂજીએ."

પૂજતાં જવાબ મળ્યો:

"એક તો પૃથા આપણે માન આપવા યોગ્ય છે અર્જુન તેને
સંતાન હોઈ માનનીય છે. વળી ધનિયોમાં આ પ્રમારનો ત્રિરાદ જાણીનો
છે. અને શાસ્ત્રમાં મામાની કન્યાને પગ્ણો શકાય એવી નથી છે. અને,
એકલો અર્જુન પણ રથમાં કરાડે. યોદ્ધાઓને દૃષ્ટી નાંખી અથવા પોતે
રથમાં પડશે. માટે આ યોદ્ધાઓને મોકલવાનો કાંઈ અર્થ નથી. કહો તો,
આનાથી વંધારે યોગ્ય પતિ સુભદ્રાને ત્રિમોક્ષમાં યે મગન ! માટે હવે જે
ચયું છે તેને સંમતિ આપો."

આ સાંભળી બળરામે પોતાનો રથ તજ્યો. અને ધડી પહેલાં લાડવા
મોકલવાના હતા તે જ યોદ્ધાઓને માન આપવા મોકલ્યા.

એટલામાં દેવરાજ ઇન્દ્રનો દૂત આવ્યો અને કહે:

"આ તમે અર્જુનના કાર્મમાં સમતિ આપી છે તેથી દેવોનું એક
મોહું કાર્મ ચયું છે. એનું સંતાન દેવકાર્મમાં ધણી મદદ કરશે. આ તમારે
માટે ઉપદાર મોકલ્યો છે."

એમ કહી એમને એ બહુમુશ્વત્ત દાર આપ્યા. અને તે એમણે માન
અદિત મારણ કર્યા.

મધ્યમ વ્યાયાગ

રામચન્દ્ર નારાયણ પડયા એચ. એ.

[આ નાટક પણ મહાકવિ લાલનું છે એનું વસ્તુ મૂળમાં નથી પણ જીમને મળવા માટે દિલિબાએ ચોક્કસ સરસ છે સુદર રીતે જન પણ સહાય થીમ પાડવોમાં 'મધ્યમ' હતો એ હકીકતને લીધે જ નાટકની ગૂચળી શક્ય જની છે —લેખક]

એક વખત, મહાપરાક્રમી જીમસેન્ની પત્ની દિલિબાએ વન કુંડું એના પાનણ કરવા માટે ડાઈ એક માણસને પકડી લાવવા માટે તેણે બંટો કાઢ્યો. માતાની આ પ્રવૃત્તિ ગમતી નથી, પણ એની આસાં એળાચાપ નહિ એટલે શું કરું ? એમ મનમાં ને મનમાં કહેતો એ વનમાં કુંતો હતો. એ જ વનમાં દૂરને છેડે પાંડવો રહેતા હતા તે તરફ એ નીકળી આવ્યો. બધા પાંડવો, જીમને આશ્રમના રક્ષણ માટે રાખીને આવ્યા. ધૌમ્યને આશ્રમે ગયા હતા જીમ પણ વ્યાયામ કરવા માટે પણ દૂર નીકળી ગયો હતો.

એ દરમ્યાન કેશવદાસ નામે એક ધાકાણુ એની પત્ની અને વલુ પુત્રે સાથે એ માર્ગેથી જતો હતો તેને બંટોડાંએ અટકાવ્યો.

‘ શા માટે એમને અટકાવો છો ? ’

‘ માતાની આસાં પાળવા. ’

‘ પણ મને જવા દો. જીભ ડાઈને પકડાવો. ’

‘ ના, તે નહિ બને. ’

‘ તે હું જુદું છું મને જ લઈ જા. આ જીભને છાડી દે. ’

‘ ના, ના સ્વામી મને જ જવા દો. આપના પહેલાં, આપના દર્શન કરીને મારું મૃત્યુ થાય, તેનાં જેવું સૂણાગર મારું કર્મયો ? ’

‘ ના, ના; આપ બેઠે નહિ, પણ મને જ જવા દો. મારા શરીરનાં લોભે આપનું રક્ષણ કરી આપના સેવા કરવાની મારી ઈચ્છા છે. ’ મોટા પુત્રે કહ્યું.

“ના, ના, મોટા પુત્રને તો કુળમાં એક મહેલો છે. માટે મને જવા નહોતો કહ્યું.”

“મોટા જાણને તો યુરુ સમાન મહેલો છે માટે મારા પ્રાણના જે હું તમને સૌને મચાવીશ.” છેક નાનાએ કહ્યું.

પિતા : “પણ મને મોટા પુત્ર મહેલો જ પ્રિય છે, તે તો ન જ જાય.”

માતા : “તો મને સૌથી નાનો પુત્ર મહેલો જ પ્રિય છે. માટે તે ચે તપ.”

મધ્યમ (વચટ) કહે : “તો તો મને જ જવા દો.”

આ તરફ ધોતકચને ધરડો માથુસ નહોતો દર્પ જ્યો. દિગ્ગિમને સ્ત્રી દ્વાતો જોઈતી એટલે છેવટે મધ્યમે જવાનું કરાવ્યું. માતાપિતાને પ્રસન્નતા, એમના આચાર્ય દર્પ તે જવા તૈયાર થયો. સૌએ આશ્ચર્યની આંખે તે વિદાય આપી. પાસે જ જગાણ ૬૫. ત્યાં જઈ જલદી પાણી પી જવા, તેણે રત્ન માગી. તે ધોતકચે સ્વીકારી; તેને જલદી જવાનું કહી મોકલ્યો. તેની માતાનો સમય વધી જતો દત્તો. એ પો. એને પાછા આવતા જરા વાગ લાગી. એટલે ધોતકચે એમનાં આપને નામ પૂછ્યું. પણ તેમણે તે ન કહેતાં એણે ‘જરે આ મધ્યમ’ મ કહી તેને મેલેથી બોલાવવા માંડ્યો. એ અવાજ વાચામ કરતાં અને કાતે નડ્યો. “મારા વ્યાયામમાં વિનમ્રતાનાર આ છે કાણ ?” મ વિચાર કરતો, પોતાને જ કાષ્ઠ બોલાવે છે એમ પારી, એ આજે દોતકચની તેજસ્વી અને શક્તિશાળી મારા જોઈ એ નવાઈ પામ્યો. એથી વધારે આશ્ચર્ય ધોતકચને એને જોઈ થયું.

બીમ : “હું આજે છું.”

ધોતક : “હું તો મધ્યમને બોલાવું છું.”

“માટે જ તો હું આજે.”

“યું તમે પણ મધ્યમ જ છો ?”

“હા, હું પંચમૂલોમાં, રક્ષા ઇચ્છતા જનોમાં, અને ભાઈઓમાં મધ્યમ છું.”

આ સહિષ્ણી બ્રાહ્મણને થયું કે પોતાને બચાવવા માટે આ પંડિતુ ઇશ્વરે જ મોકલી આપ્યો છે. એટલામાં પેલો બ્રાહ્મણ મધ્યમ પણ અ પહોંચ્યો. બ્રાહ્મણે જીમને કહ્યું: “જવાબો! જવાબો!”

“આપને કેનો ભય છે?”

“આ હું મદારાજ યુધિષ્ઠિરના ગજમાં રહું છું અને મારા માતા પુત્રના જનોઈ છે ત્યાં સહકુટુંબ ભલે છું. ત્યાં રસ્તામાં આ માથાસે મ પકડયો છે.”

જીમ (મટોલકચને) “અરે જીમો રહે, જીમો રહે આ માટે જ બ્રાહ્મણને હેરાન કરે છે?”

ખટો : “હા, હું જ તે ચંદ્રનો રાહુ છું.”

જીમ : “તેને છોડી દે.”

ખટો : “નહિ છોડી દઉં.”

જીમ (મનમાં) : “અરે! આ કેનો પુત્ર હશે? એને ભલે છું અને અને અભિમન્યુ યાદ આવે છે (તેને) ભાઈ, છોડી દે.”

“મારો પિતા પણ છોડી દેવાનું કહે, તો મેં માતાની આજ્ઞાથી પકડેલા તેને ન છોડ્યું.”

“તારો માતાનું નામ શું?”

“દ્વિધિબા.”

(મનમાં) અહો: આ દ્વિધિબાનો પુત્ર છે! તેનો જર્વ સ્થાને છે. (તેને) ભાઈ, આમને છોડી દે.”

“નહિ છોડી દઉં.”

“અરે બ્રાહ્મણ, તું તારો પુત્ર કઈ સે હું જ તેની સાથે જઈશ.”

“ના, ના, આપ એમ ન કરો. એ જરાબર નથી—” બ્રાહ્મણ બોલવા ગયો.

“ અરે, હું સ્વત્રિય છું. મારે તો ફેદને ભોગે પણ પ્રાણજીવને રક્ષવો જોઈએ. ”

જટાન્ (મનમાં) : હાં. આ સ્વત્રિય છે માટે જ આટલો અર્થ છે. ભલે, એને મારીને જ આને લઈ જઈશ. (મોટેથી) કાણે આને રાક્યો ? ”

ભીમ : “ મેં. ”

“ શું તે ? ”

“ હા. ”

“ તો તમે જ આવો. ”

“ હું ધણે સક્તિયાળો છું. નહિ આવું. તારામાં સક્તિ હોય તો ખરાણે લઈ જા. ”

“ તું મને ઓળખે છે ? ”

“ મારો પુત્ર છે એમ જાણું છું ! ”

“ શું હું તારો પુત્ર ? ”

“ આ માટે ગુરુસે ઘાય છે બાઈ, સ્વત્રિયોને તો બધા જ પુત્ર જોવા. તેથી એમ કહ્યું. ”

“ કેવો બીધો ? ”

“ હું તો ભણે ઓગળતો જ નથી. ”

“ તો ચાલ તને ઓળખાવું. હથિયાર ઉઠાવ. ”

“ ઉઠાવ્યું. ”

“ ક્યાં ? ”

“ આ સોનાના રત્ન જોવા પ્રથમ મારો જાણું તે જ મારું હથિયાર છે. ”

“ એમ તો મારા પિતા ભીમસેન જ કહે તો શોભે. ”

“ કાણ છે એ ભીમ વળા ? એ તે દિવ, કૃષ્ણ, ઈન્દ્ર કે વમ—
જાના જોવા છે ! ” .

રૂપક : ટિયોર

“નધા નેવે.”

“જુકું.”

“શું માગ પિતા પર. આશ્વેષ કરે છે! આ જાડ જ કિપાલીને માડું.”

પણ વચ્ચેથી બીમને તો વાગે જ શાનું! છેવટે કુસ્તી કરવા માંડી. બીમ તો પુત્ર સાથે દેખાવ પૂરતું જ લાડતો હતો. એટલે એણે બીમને બાંધ્યો. છતાં બીમ પુત્રના પરાક્રમથી ખુદ થયો. પણ એણે બંધન છોડી નહામ્યું. પછી ઘટોત્કચે એને મારાપાટથી બાંધ્યો. એને સિવના મંત્રના રમરણથી છોડી નાંખ્યું. છેવટે પહેલાની શરતની માફ અપાવી ત્યારે એ મર્યો. ઘટોત્કચે મા પાસે આગયો જઈ અગર આપી. એણે આવીને જોયું તો તરત બીમને ઓળખ્યો અને પ્રજ્ઞામ કરી ઘટોત્કચને પણ કપાત આપ્યો અને તેને પ્રજ્ઞામ કરવા દેવું.

દિગ્દિગ્ધાએ ખુલાસો કર્યો એટલે તે સતોષ પામ્યો. પ્રજ્ઞામ કરતાં ઘટોત્કચને કિડાડી આશિષ આપી. કેશરદાસ વગેરે તેને આશિષ આપી મવા. પતિ, પત્ની અને પુત્ર ભેગાં મળી આનંદ કરવા લાગ્યા.

માગ માગ માંગે તે આપું

કાન્તિ મ. ગાંધી

આપણે દંતકથાઓ અને પરીકથાઓમાં અનેક વખત સાંભળ્યું છે કે કોઈ દેવતા, ઋષિ, રાજા, રાણો, રાજકુમાર કે શેઠિયો કોઈની ઉપર ખુશ થઈ જાય છે ત્યારે તેને વરદાન આપે છે કે “માગ માગ માંગે તે આપું.” આવી વાતો સાંભળ્યા પછી આપણને પણ મન થઈ જાય છે કે “મને પણ કોઈ આવું વરદાન આપી દે તો કેવું સારું!” આ પરીકથાઓ પાસ કરવી, નોકરી માટે રખાવું અને બિંદગીસર મકાનવેતરું કર્યા કરવું તેના કરતાં તો બસ એકાદ પાગસમણી, અલાદીનનો જાદૂઈ દીવો, કે એકાદી કામધેનુ આપણા હાથમાં નાવી જાય તો બસ મજા મજા અને મજા જ કર્યા કરીએ અને આખી દુનિયાને મજા કરાવીએ.”

કેવું મીઠું સ્વપ્ન! પરીકથાઓ વાંચીને આપણું મનજી સ્વપ્નવિહાર કરવા દોડી જાય છે. પણ અફમોસ! સ્વપ્ન થઈને ટૂંકું અને ઘણુંજીવી જ નીરડે છે. ઉપરથી આ જૂઠા પાડે છે કે “અસ્થા જીધે છે કે શું? નાનો કામધેનુ આટલો જલો રડે છે તેને હીંચકા નાખવાની એ સમજ નથી પડતી કે શું?” કપનાના હીંચકાથી જીતરીને જાખાને હીંચકા નાખવા દોડી જઈએ છીએ. પણ મારો વહાલો જાઓ આપણા હાથ દુખી જાય છે તો એ પાછો જીંધતો જ નથી. હીંચકા નાખવાનું બંધ કરીએ છીએ કે તરત પાછો ચીંચીઆરી પાડવા મંડી પડે છે. આપણા હાથ દુખે તો જ તેને એન પડે તેમ છે! “હતારીની! આપણા નસીબમાં ખરેખર કોઈ જાદૂઈ કોમિયો નથી જ કે જે આ હીંચકા નાખવાના ત્રાસમાંથી તારવે તોજ છોડાવી આપે! શું કામધેનુ અને જાદૂઈ દીવો ખાલી વાર્તાજી જ જન્મે છે અને વાર્તામાં જ મરે છે! આપણા જીવનમાં શું આવો જાદૂઈ શરી નહિ થઈ શકેતો હોય! શું ખાલી વાર્તામાં જ જાદૂઈ ચલાઈ ઉપર

એલીને લીધે ચકાતું હતું. અને આપણે મારે તો કંઈવાળો ધરતી ઉપર
પત્ર ધસવાનું સંભાળેલું છે !

આવા આવા વિચારો આપણી સ્વપ્નસૃષ્ટિને ઊભાભિજ કરી નાખે
છે. પણ હતાશ ચવાનું કારણ નથી. જાતજાતનાં વરદાન-આમાનો હીચો
આપમેળે ન મામ તેવું સુધા-અર્ગ પાસે ખતાવે તેવી એક કામધેનુ જન્મી
ચૂકી છે. આને તો તે એક નાનકડી વાહરડી જેટલી છે જતાયે તે ખૂબ
અમતારો કરી ખતાવે છે જેમ જેમ તે મોટી થશે તેમ તેમ આ કામધેનુ
વાર્તાઓમાંના કલ્પમત્તા દેવતા, ઋષિ કે રાજાઓને પણ ધાસ ચગતા કરી
ચૂકશે, પાણી જરતા કરી દેશે, અરે ખાંડ ખાતા કરી દેશે. અને આ
કામધેનુ કાલ્પનિક દેવદેવીઓના વૃક્ષ નહિ પાળે, એ તો આપણી-સામાન્ય
જાનવીઓની-પાળેલી જનીને રહેશે !

જાણો છો એ કામધેનુ કોણ છે, કેવી છે, ક્યાં છે ? એ કામધેનુનું
નામ છે વિદ્યાન. એનું રહેઠાણ આપના સૌના મગજમાં જ છે અને
એનો વિકાસ પણ આપણા મગજી જ થાય છે—કોઈ જાદુરની બાકીથી
નહિ. ખૂબ પરિશ્રમ કરીને એ આપણે આ કામધેનુને આપણા મગજમાં
હાથેરીએ તો તેનામાં કોઈપણ ધાતુ કામ પાર પાડવાની શક્તિ છે. અને
એકવાર કામધેનુ આપણને વચ ઘઈ જાય પછી તો જાદુ શ્રમ પણ નહિ
કરવો પડે આપણા બધી જાતનાં શકવૈતરનો ઉદ્દેશ વિદ્યાનની કામધેનુ
કરી આપે તેવી તે સમર્થ છે. તમે તેની પાસે માત્રો-અમે તે માત્રો-
તે આપવાને તે તો તેમાં જ છે. પણ વિદ્યાનની કામધેનુ પણ સાધના
અને તપશ્ચર્યા વગર એકાએક જ પ્રસન્ન ઘઈ જતી નથી. જેમ દેવદેવતા-
ઓને પ્રસન્ન કરવા લાખા તપ કરવા પડે છે તેમ આ વિદ્યાનદેવીને
પ્રસન્ન કરવા મારે પણ ખૂબ પરિશ્રમ કરવો પડે છે.

દેવદેવતાઓ પાછળ કરેલાં તપનું પરિણામ શું આવ્યું તે તો પુરાણોનાં
પાનાંમાં જ વાંચવા મળે છે. પૌરાણિક અમતારો હજી સુધી શુદ્ધિઅર્થ
અને અનુભવસિદ્ધ પ્રવાર થયા નથી તે તો કેવળ કલ્પનાનાં ઉદ્ભવો જ

માત્ર હતાં. અતુષ્ટ ઇચ્છાઓવાળા સુદર લેખોએ જીવનમાં નહિ તે વાર્તામાં તો તેમની ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરીને સંતોષ માનવો એ આશયથી પ્રેરાઈને પણ આવી નવલકથાઓ લખી નાખી હોય તે સંભવિત છે. ખીટ બાબુ વિજ્ઞાનના અમત્કારો શુદ્ધિરૂપ અને અનુભવસિદ્ધ હોય છે. તેને લાભ એકલદુકલ તપસ્વીઓને જ મળીને અટકો જતો નથી. વિજ્ઞાનના કામધેનુ તો સમસ્ત માનવજાતિને સુખો કરવા અવનરી છે. કમનસીબે આજે આ કામધેનુ મૂડીવાદીઓના કેદખાનામાં જઈને પડી છે તેથી તેને ઉપયોગ લોકકલ્યાણને બદલે એ એકલપેદાઓના નફા માટે જ વિશેષ ધ્યાન દેવા પડે છે. એક દિવસ જ્યારે આપણે બધા મળીને આ કલ્યાણમયી કામધેનુ મૂડીવાદીઓના સંકળમાંથી છોડાવીશું ત્યારે એ જ કામધેનુ આપણને બધાં તોના લાભ આપશે અને ત્યારે જ આપણને આ કામધેનુના સાચા સ્વરૂપમ દર્શન થશે. એ દિવસ હવે બહુ દૂર નથી ! પછી બસ માગો અને મેળવો !

વિજ્ઞાનની કામધેનુએ કરેલા કેટલાક અમત્કારોની આપણે દૂર (કારણ કે લાંબી કરવા જતાં તો એક આપુ પુસ્તક બરાબ જાય તે છે ૧) સમીક્ષા કરીશું તો સમજશે કે એની સક્રિયતા કેટલી વિશાળ છે. જીવનનું એવું કાંઈપણ ક્ષેત્ર બાકી નથી રહ્યું કે જેમાં આ કામધેનુ તેની અમત્કારશક્તિનો પરચો ન આપ્યો હોય. શુદ્ધિપૂર્વક પરિશ્રમ કરનાર દરેક માનવીના મંત્રજ્ઞમાં આ કામધેનુના ખીજ પડેલાં હોય છે અને તે માનવીને જ્યારે તકલીફ ઉપર તકલીફ પડે છે ત્યારે, આ ખીજનો વિકાસ થવા માંડે છે. તકલીફનો તોડ શોધવો અને તેમાંથી કાચમી સુકિત મેળવવો એવી તમન્ના મંત્રજ્ઞમાં પ્રગળ ચાલે છે તો અતે પેલું ખીજ પરિપક્વ થઈ કામધેનુરૂપી રૂળમાં પરિવર્તિત છે. સેંકડો લોકોને જુદી જુદી તકલીફો છે તેવી નાનામાં નાનીથી માંડીને મોટામાં મોટી તકલીફના ઉકેલો : કામધેનુ શોધી આપે છે. ૨૫૪૮૮૮ આતર હવે આપણે કેટલાક દાખા લઈએ :

પ્રાકૃત-જન્મસ્ત્રી-માનવીને આજ પ્રકટાવતાં પણ આવડતું નહોતું. પર

મનામાં જરાક જુદીપૂરક પરિશ્રમ કરી જોનાર અશક જગ્યાએ એવા
 ક્યો-જેણે આ તકલીફ ટાળી. તેણે એવા એ પથરા સોધી કાઢ્યા કે જેને
 સવાથી તેમાંથી તણખા કપા તે તણખાતેણે માથા અને લાકડામાં ઝોલી લીધા.
 તો તો પ્રકંડો પણ તેને ચાલુ કેમ ગાળવી અને ધાર્યા મુજબ જુદાવવી
 થી રીતે, તે બીજી તકલીફ જોવી થઈ. તેમાંથી ડબ્બીમાં કે રાખવાની સોધ
 કે પથરાથી ફેને આજ સરાહી કામ પૂરું થયે ફેને પાણું ડબ્બીમાં જુદાવી
 ખવાનું સ્વયં. એમ કરતાં કરતાં દીવાસળીની સોધ થઈ. તેમાંયે સોડીક
 લીફિનો આલો ગુજરી ચૂક્યો. કાચા ફેરફારસની દીવાસળી મને ત્યાં
 પ્રવાસી સળગી જીકતી હતી તેથી અધધારી આવે. લાગવાની તકલીફ
 બી થઈ એટલે તેને ખસે પાકા ફેરફારથી દીવાસળીની સોધ થઈ આ
 વાસળી પણ દવાઈ જવાની, તડી જવાની અને જલદી ખસાસ થઈ
 વાની તકલીફ આપ્યા કરે છે તેથી હવે તો પેટ્રોલની એક નાનકડી
 મીની શોધ થઈ છે જેની ઉપર સેન્ટિમ ધાતુની એક કણી એક નાન-
 નો પાઈ અકતી સાથે અકામક રૂપે ધસાય તેવી જોડવચુ-કરેલી હોય છે.
 નાં ધર્મજીમાંથી પ્રકટેલા તણખાને પેટ્રોલની જ્વાળા રૂપે ઝીલી લેવામાં
 રહે છે. આ જ્વાળાને દીવાસળીની જ્વાળા કરતાં લાંબો સમય સળગતી
 બી સકાય છે અને જ્યારે ફો નાખવી હોય ત્યારે પાછી ટીપ કરતાંમાં
 બી પણ નાખી સકાય છે.

આગમાંથી આપણે બળતણ ઉપર આવીએ સૌમ્યો. સુધી માનવી
 રા બળતણની પણ સોધ કરી શક્યો નહોતો. આખને રસવી મૂકે તેનો
 હુમાડો પ્રકટાવનાર લાકડાનું જ એક માત્ર બળતણ માનવીને મળ્યું
 ટુગાકાની તકલીફમાંથી બચવા અર્ધદબ્બ લાકડાંની અને છેલ્લે ફેલ-
 સોધ થઈ. ફેલસા દવાઈ જવાની તકલીફ માનવીને બીજા કાઈ
 જો તરફ નજર દોડાવવા પ્રેરે. બતબતનાં તેમો બાળતાં બાળતાં
 તેલ હાથ લાગ્યું. તેનાથીયે સફેદું બળતણ ફેલજેલ સોધાયું અને
 છેલ્લે તો વીજળીનો જ બળતણ રૂપે પણ ઉપયોગ કરી સકાય તેમ
 જ માનવીને સમજાયું. નદિ હુમાડો, નદિ રાખોડો; નદિ દવાય,

દોઢાંને જે મંદિર. જસ ચાપ નીચી કરી કે તરત વીજળિક સગડી તપઃ
માડે છે અને ચાપ બીચી કીધી કે સગડી છુટાઈ ગય છે. જસ ન
ચાપ ન. કામધેનુના વિકાસની પગલાંથી તકલીફ ટાળવાની દરેક પ્રકાર
શોધનો અંત છેલ્લે ચાપમાં સમાવી દેવો એ જ વિદ્યાનની કામધેનુનું મુખ
ધ્યેય હોય છે.

જળનણ પૃથ્વી આપણે જાતીના વિકાસ તરફ નજર ફેંકીએ. જાંઘ
માણસની જાતો જાડી મથાલ હતી. તેમાંથી ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતાં કેશિ
મીશુજાતો, ફાનસ, પેટ્રોમેક્સ, બેટરી, વીજળિક દીવો, આઈ લેમ્પ, મર્ક્યુ
લેમ્પ, સોડિયમ લેમ્પ, નીચેના લાઇટ એમ શોધાતાં શોધાતાં પ્રકાશલો
આજે આપણે ઇલેક્ટ્રીક ટ્યુબ લાઇટની અવરજ એ આવી પહોંચી છીએ. હા
બાકીમાં છે ફક્ત ગામેગામ અંધારામાં કે ટાવર ઉપર એકએક નાનકો
અણસૂઈ લટકાવી આપવાનું કે જેને ગમે ગામ વચ્ચે સળગાવવાથી તે
પ્રકાશકરણો ઘેર ઘેર પહોંચી જાય નથી પરંતુ દીવો કરવાની જરૂર ન
ન ગહે ! અશક્ય નથી હો ! કાઈ ન દોષે તે તમે પણ શોધી સફા તેમ જો
ફક્ત આજીને સેની પાછળ પડ્યું બેઠુંએ. માગો તો મળે !

. પ્રવાસનો દાખલો લો. પહે ચાલતા ચાલતા થોડાક માર્ગ દાખલ
જ માનવી ચાકી જવા લાગ્યો. તેથી વાહન તરીકે તેણે ગધેડાં શોધ્યા
અચ્છર શોધ્યા અને ગોધા દાસીકાંટ પણ થોડા અને દંભુ કરતાં વધુ
ઝડપી વહનો હાંસુષ્ટિમાંથી તો હાથ ન જ લાગ્યાં. પછી પશુઓને ગાડીને
જોડીને રમ ઉપજાવ્યા. થોડાગાડી, જળદગાડી, કીટગાડી, અચ્છરગાડી
બકાગાડી જનાવીને સંખ્યાબંધ માણસો તેમાં બેસીને પ્રવાસ કરવા લાગ્યા
એક હવેને બદલે બે હવેને ખવડાવવાની તકલીફ ઊભી થઈ. એમ કરત
કરતાં વિક્ટોરિયા, મોટર, સાઈકલ, રીક્ષા, મોટર સાઈકલ, એન્જનગાડી
ટ્રામ, જસ અને ઇલેક્ટ્રીક ટ્રેનની શોધો થઈ. જસ ચાપ દાખી કે ના
આલો, ચાપ બીડી કે ગાડી બંધ !

આ તો સર્વ જમીન ઉપરના પ્રવાસની વાત. પાણીમાં પ્રવાસ કર
પહેલાં તો નાનકડી હોઝકી શોધાઈ પછી તેમાંથી મોટા વહાણ, સ્ટી

ગીચા અને સ્ટીમરો શોધાનાં જે હવે દબારો માણસો અને સેંકડો દન
 યોગસામાન કરીને આમથી તેમ દરિયામાં ફોંટાડે કરે છે છતાં એ
 ખતી નથી. હવામાં પણ ફિલ્લા-ફ્લાઈંગ ફોટોસ-જેટ્સ માંડ્યા છે અને
 મિસાઈલોમની, પણ તકલીફ મટી નાથ તેટલા ખાતર અમાણીમાં જ ગિતરે તેરા
 વીડિયો પછી ચોધાર ચૂક્યા છે. હવે ફક્ત માનવીને પાંખ ઉમાડવાની જ
 ાહી છે અને તે પણ જીગશે નાનિક પાંખની ચાંપ દાખીથી કે તરત
 ડોડીયું. મામણો અને મંડણો તો એક દિવસ તે પણ જરૂર મળશે.

પ્રવાસમંથી નિવાસ તરફ વળીએ ક્યાં એ પહેલાંની જખોલ સમી
 ફાંપોનો વસવાટ અને ક્યાં આજના ભય મહેલોનો વસવાટ! યુદ્ધ પછી
 ઘટો અને કામગીનાં ઝૂપાં શોધાયા, કાપડના તંબુ શોધાયા; છંદ અને
 ધીમેન્દનાં મકાન શોધાયાં. તેમાંથી રીઈન્ફોર્સ કોંક્રીટ આબો અને
 પાળે તો ગચ્છાની જેમ. જ્યાં ઉપાડીને લઈ જતાં હોય ત્યાં લઈ જઈ
 કામ તેરાં તેવાર પ્રોફેસોરોટ પર નવરા માંડ્યાં છે! પૂરે અનુભવેલી લક-
 િફેને એક પછી એક ટાળનાં ટાળનાં જેમ જેમ નવો નમૂનો શોધાતો
 નાથ છે તેમ તેમ ફાયદાઓની સખ્યા વધતી નાથ છે અને મેરફાવવાનાં
 ઈંખા પડતી નાથ છે આ જ છે વિશ્વાનની કામચેતુની ખૂબી

ખાત્રાપીરાની વાત લઈએ જમણી માણસને તો રમોઈ કરતાં જ
 બાવડની નહની તે તો બીચારો દોરની જેમ કચુ શાડું ખાઈ લેતો અને
 ઈંદ નહીં જેતુ ઝરણુ દેખાય ત્યાં જઈને પાણી પી લેતો. આરને આરને
 શાવાની ચીંતેની બવરિયન શીથ યરા માડી અને તેને પકરવાની રીતો પણ
 શોધાવા માંડી પાકસાજની આ કલા હવે તો એટલે સુધી વિકસી ચૂકી
 કે રંધેલી રસોઈ મહિનાઓ સુધી જમણી ન નાથ તેની સરસ રીતે
 આઓમાં નિસ્કોટની જેમ પેક કરીને ચામેચામ ફેરવી સુકાં સકામ છે.
 કામ એવો આવશે કે કાછને ઘેર રસોઈ જ નહિ કરવી પડે! જેની રીતે
 નાજે આપણે જરણીમાંથી મુગબો કે અથાણું અને મીસમંથ કળામાંથી
 ઈંધીને તેવાર રાખેલા મેવાના ફુદા (કન્ડેન્સ ફૂદસ) તેમજ બિાઈટ અથવા
 કાછની મોજ જ્યારે મન યાચ ત્યારે આખો ઘોળે છીએ તેની જ રીતે
 આજ વધીને ખાત્રાની દરેક વધુના જમડે નહિ એવી રીતે પેક કરેલા

હજી ખોલીને ખાવા બેસી જવાનું મળશે. કન્ડેન્સ મિલ્કની જેમ કન્ડેન્સ દાળ, દડી, બજા કે સુપને પણ બાટલામાંથી કાઢીને બે મિનિટ વીજળિક જમડી ઉપર ગરમ કરી લીધો કે રસેઈ તૈયાર ! પાણીની વાતમાં પણ નદીમાંથી તળાવ બંધાવવાની શોધ થઈ, તેમાંથી ફૂવા અને રહેંટ આવ્યા, છેલ્લે બોરીંગ અને નળ આવ્યા. ચાવીફેરવી કે નળમાંથી ઘેર બેઠા મંત્રાનો ધૂધવો વહેવા માંડે છે ! હવે તો ગરમ નળ પણ નીકળ્યા છે. વીજળીની ચાપ ફાળી કે તરત નળમાંથી ગરમગરમ પાણી પડવા માંડે છે, ખરફ જેવું કંકું પાણી જોઈએ તો તેના પણ કોલ્ડસ્ટ્રીમ નામના વીજળિક રેકોર્ડરેટરો નીકળ્યા છે, ચાપ ફાળો એટલે જોઈએ તે મળશે !

વજોની વાતમાં પણ તેમજ છે. ચર્યાતનો માનવી તો બિચારો નાજો જ ફરતો હોય પણ જાણી છાતો વિંટાળી, ચામડાં ઓઢ્યા અને એમ કરતાં કરતાં શણ, કંતાન, રેશમ, રૂ, કલારેશમ (આર્ટસિલ્ક), નાપ-લોન, ફીનયોન એમ જાતજાતના તંતુઓમાંથી વજો બનાવવાનું માનવીએ શોધી કાઢ્યું અને તેની ઉપર હળરો આકર્ષક રંગો અને કાતો ચઢાવવાનું પણ શોધી કાઢ્યું. ક્રીકોનેશ ચરખાનું રચાન ગંગાવર વાત્રિક ચરખાએ લીધું. એક જ મિલમાં એક દિવસમાં એક લાખ વાર જેટલું કાપક તૈયાર કરવાનું શક્ય બન્યું. પોસાક સીવવા માટે સોય, દોરા, કાંતર અને વીજળીથી ચાલતા સીવવાના સંચા શોધાયા અને ઋતુ અનુસાર જડા પાતળા તેમજ શરીરને બંધબેસતું અને આહલાદક પોસાકોની સોજાઈમાં પણ અવનવા નમૂનાઓ શોધાતા ગયા. વજને ધોવાની રીતોમાં પણ સાબુથી માંડીને ક્લોરલીની બની શોધો થઈ.

લેખનશામખોના વિકાસ વિશે વિચાર કરીએ તો તેમાં પણ 'માગ માગ માગે તે આપું' ના "તથાસ્તુ" જેવી જ સુંદર સ્થિતિ છે. જંગલી આજુસને તો લખતાં વાંચતાં જ આવડતું નહોતું. પરંતુ તેમનામાંના કોઈક શક્તિઓએ સહેલા મોકલવાની તકલીફને હળવી કરવા લાકડાના દુકા ઉપર બાંગીટ્ટી ભાગા કાતરીને સહેલા મોકલવાની શરૂઆત કરી.

લાકડાનો ટુકડો આમ બોલતો જન્મે। તેનું જોષને પધરાવોને પણ કાતર-
કામ કરીને બોલતા કરવામાં આવ્યા. પણ કાતરવાની કડાકૂટ શીટાવવા
તાકપત્રી ઉપર પીંછા અથવા બરુદા કીત્તાની કનમ અને કાજળની સાહીયી
સાહિત્ય અંકોત કરવાની શોધ યાદ ત્યારબાદ જગજહ કામકામગળ આવ્યા.
કીત્તાનું સ્થાન હોદ્દર અને પેન્સિલે લોધુ. હોદ્દરને સાહીમાં વખતોવખત
બોળવાની તકલીફ મોટાવવા ફાઉન્ટનપેન શોધાઈ અને ફાઉન્ટનપેનમાં શે
વખતોવખત સાહી લખા કરવાની કડાકૂટ ટાળવા બોલપેન શોધાઈ જેમાં
બે વર્ષ સુધા સાહી ન બરીએ તો શે તે કામધેનુની જેમ લખે જ રાખે
છે હવે તો આવો પેનોમાં પણ ત્રણ ત્રણ રંગની જુદો જુદો સાહીઓ
બરેલી રાખી સકાય છે એટલે બધારે જો રંગની સાહી વાપરવી હોય ત્યારે
તે વાપરી સકાય છે પેનની અંદરની આપને જરાક જિમ્મી નીચી કરી લેવાની
ખસ! પેન્સિલનો અવતાર પણ સુધર્પો વખતોવખત અપુ લખને હોય
વાની કડાકૂટ ટાળવા પ્રોપેટીય પેન્સિલ શોધાઈ. ક્લાકારોના પાશમાં પણ
તાજેતરમાં પુવિતન થયુ છે રંગની દૂધીમાં મિનિટે મિનિટે બસ બોધ્યા
કરવાની તકલીફ ટાળવા એરોમાફ્ટશની શોધ યાદ છે તે એક પ્રગરની
ફાઉન્ટનપેન જ કહી સકાય બહાની ઉપરની નળીમાં રૂબરૂ બરુદો કરી
રાખીને તેની ઉપર દવાનુ દવાજુ હમબુવાટે આવ્યા હરે છે તેમ તેમ રંગ
બદલાવા વાળ ઉપર એકસરખો. જિતરે જાય છે તેથી ક્લાકારને કામ કરવાનું
નવું જોશ મળે છે. કામગળ પણ સુધર્પા છે જરજહ કામગળમાંથી આવના
પાંડી જેવા લીસા આટું પેન આવ્યા છે. સખ્યાબ નકસો છાપવા માટે
કારખાન પેપર શોધાયા, તેમાંથી કામકસોટામલ અને ટાઇપરાઇટર મશીનો
શોધાયા અને આજે તો યાનિક લઘિયોમિનિટ્રમ પ્રેમ—આપ કામતામાં જ
કાખો નકસો છાપવા માંડી જાય છે બસ આપ આવી એટલે સમજવુ કે
કામધેનુની સિદ્ધિની પરાક્રમ જો રી પદોચી આપથી ને આપથી સેકડો
કીમી રકમોના સાચા સગવાળા બાદનાહી ટપોટપ કરવાના મજુબોવત્રો—
કામોમીટર—પણ શોધાઈ ચૂક્યા છે, પાકીટો ઉપર સેકડો જુદા જુદા સર-
નામાં ટપોટપ છાપનારા એરોમાફ્ટ પણ શોધાયા છે,

કલાક્ષેત્રે પણ વિદ્યાનની કામધેનુએ ચમત્કારો કર્યા છે. અજ્ઞતા નેવી યુક્તિઓની દીવાલો ઉપર અંકિત થયેલી ઉચ્ચ કલાનો લાભ વિશ્વભરની આમજનતાને આપી શકવા વિદ્યાન તે કલાનાં સુંદર આદ્યમો લાખોની સંખ્યામાં છાપી શકે છે ફોટોગ્રાફીના ગોષ્ઠે તો કમાલ જ કરી નાખી છે. તેમાંથી આમળ વધીને સીનેમાની ગોષ્ઠે તો કલાક્ષેત્રને અપૂર્વ બેઠ આપી છે નાટ્યકલાના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ નમૂનાઓ સીનેમા દ્વારા આખા જગતને ખતાવી શકાય છે. સંગીતકલાનો ફેલાવો આમજનતામાં કરવા માટે આમોદિન, રેડિયો અને ટેલિવીઝને પણ શું જોઈ કમાલ કરી છે ? આપ દાખતામાં ધેર બેઠા ફ્રીક્ટની મેચ કે વિદેશમાં ચાલી રહેલું સુંદર સંગીત સાંભળવા મળે છે એ શું જોઈ સિદ્ધિ છે ? આ 'અધુ' ન હોત તો આપણે કેટલા મધા જમણી રહી ગયા હોત તેની કલ્પના કરો અને પછી "કામ-ધેનુએ જન્મ" એમ બોલો !

કલાક્ષેત્રે પણ વિદ્યાને કાનિ કરી નાખી છે પાંદડાં, મૂળાદિયં અને ધારોથી માંડીને ઇન્જેકશન, ઓપરેશન, બ્લડ ટ્રાન્સફ્યુઝન, સર્જિકલ્સ અને પેનીઓલોન નેવી જોષિએ લાખોને મરતા બચાવ્યાં છે અને હજીએ આ ક્ષેત્રનાં શ્રદ્ધેવાઓ મરેલાં પણ પાછા જીવતાં કરવાની ચાંપની શોધ ચલાવી જ રહ્યા છે. આ ચાંપ-સંજીવની-જરૂર એક દિવસ વિદ્યાનની કામધેનુ આપશે જ એ નિશાંક છે. માત્રો ભરેથી માગો, નો જરૂર મળશે ! સાવિત્રીએ તો વાર્તામાં મરેલા સત્તવાનનો જીવ પાડો મેળવ્યો હતો પણ આપણા જીવતે જીવતર ભે આ શોધ પૂરી થઈ જશે તો બસ પછી આપણે મરવાના જ નહિ ! કેવી મીઠી વાત ! !

તકલીફનું નામ દો અને તકલીફ દૂર, કામધેનુનો પ્રભાવ જ એવો છે ! ખેડૂતોની તકલીફ દૂર કરવા હજી દાસ અને ખાતરને બદલે ટ્રેક્ટર, નહેરો અને રાસાયણિક ખાતરોની બેઠ કામધેનુએ આપેલી છે. વેડિયાઓની તકલીફ દૂર કરવા રગરના પેશાવાળો ઠેલ, ખાડીઓ, લોરીઓ, કેર્મન ટંકા વાસણ અને વલ્લ ધોવાનાં મંત્રો પણ આપ્યાં છે. સુધાર અને લુદ્ધારનો પ્રમંદગવો કરવા મંત્રથી ચાલતા હથેલા, કરવત, ચારડી, ધમણ વગેરેની

શોધો લઈ છે. લાગીએને ગંદકીનાં કામોમાંથી મુક્ત કરવા કલ્પના સંકલ્પો અને મટર શોધાયા છે. બસ સંકલ્પ એવો અને સંકલ્પ સાફ ! પત્રે દર્શાવે છે તો પહેરો ખૂટ, માથે તાપ લાગે છે તો પહેરો હેટ કે ઓલો છત્રી. તાપ પાગે છે તો વાપરો વીજળીનો પંખો કે એરકન્ડીશનર. ટાંઠ વાપ છે તો પહેરો ઓવરકોટ અથવા ચાંપ દવાનીને ચલાવો. રેડિયેટરની સ્થળે જગતને બીજો ખૂણે માત્ર કરવી છે તો ફરવો ચાંપ ટેલીફોનની કે મેગફોનની. મચ્છર કરડે છે તો છટા ડીડીટી. અલગ દુઃખ થાય છે તો ખાઈ ભોંકાડો પાવરીનની એક ટીકડો, કાચ તૂટી જાય છે તો વાપરો કચ્છડો, કચ્છડો બળાં જાય છે તો વાપરો પરખેલ સેટલી વલ્ચાનો કટાળો આવે છે તો ખનાવો સેટલીવંચ, વાચવાનો કંટાળો આવે છે તો સંકલ્પો આપું પુરતક રોકું છપર ! આ તો સેટલોમાંની થોડીક જ તકલીફોનું વલ્ચું ન ક્યું છે જ્યાં થોડું કંઈ બહુ કરીને માનવો . . . અને પેલી સફળતાની તકલીફ . આમાં દોષો નાખવાની કશું સત્તાવતી હોય નો પારણાની કશી છપર ભોતમેરી ન નખાવી લેતો અને જોઈએ તો એમાં નાનકડી વૈજ્ઞાનિક મોટર સાથે જોડી આપવો આખો શત'બ્દો જૂનો આધાર કરશે અને કોઈનીયે હિંમત જગાડશે નહિ ! સમજ્યા ને !

બોલો હવે કોઈ માત્રવાનું છે કે હોય તો માત્રો ભો. વિજ્ઞાનની કામધેનુ તમારી સેવા માટે ખડેપત્રે હાજર છે. જીવનનાં કોષપણ છેતરું પકાવેનું એણું કરવાની ચીજ વિજ્ઞાન પાસે માગો અને બૌદ્ધિક પરિશ્રમ રૂપે તેની કિંમત ચૂકવો એટલે વિજ્ઞાનની કામધેનુ તે જરૂર કાઢી આપશે. આજે તો કામધેનુ હજી નાનકડી વાછરી જ છે જ્યાં તેણે આટઆટલા ચમત્કારો કરી ખતાવ્યા છે તો પછી જ્યારે તે પાકત છપરની ચીજ ત્યારે તો તે તમને જેવી છપર જ સાચો સ્વર્ગવિહાર કરાવશે. કંટાળાનું કામ કરવાનું કોઈને લાગે નહિ રહે. બસ, માગો, મેજવો અને મજા કરો !

તમને કદાચ લાગશે કે આ બધું મપાપટ છે કે શું ! એવું લાગે તે સ્વાભાવિક પણ છે, મગજને વિજ્ઞાનના કામધેનુની આ બધી અમીરપતિ લાભ હજી આમજનતાને મળ્યો નથી આજે તો તેનો લાભ મૂડીવાદીઓ જ મેકાટ રીતે છાંવે છે તેથી આપણે આ કામધેનુ પ્રત્યે સંકા અને નફરતની દૃષ્ટિએ જોઈએ છીએ. કામધેનુની મદદથી મૂડીવાદીઓએ આપણી છપર ગતિમાન કરેલાં લાવાનક શોષણવંચનો ગુંગોચાર આપણે પૂછવાને

પ્રેરાઈએ છીએ કે “કામધેનુ બધું આપે છે પણ આ શોષણમાંથી મુક્તિ આપે છે ખરી કે? અમે તો શાંતિ માગીએ છીએ તે આ કામધેનુ આપી શકે તેમ છે કે?”

જનતાની આમજનતાની આ સર્વવ્યાપી માગણી સતોષી ચક્રાં મટે પણ વિજ્ઞાનની કામધેનુ સમયે તો જે જ. પરંતુ આજે તે કામધેનુ મૂડીવાદીઓની કંદર્માં સપડાયેલી છે. તેઓ તેમના અજ્ઞાન નફા માટે આજે તેનો પૂરેપૂરો લાભ લેવા લાગ્યા છે તે છતાં તેઓ પણ હવે અજરામણમાં તો પડ્યા છે જ કે જનતાની અમૃત આમજનતા આ કામધેનુને તેમની કંદર્માંથી છોડાવી જશે અને પછી તેનો લાભ બધાને માગે પડતો અને સંગ્રહિત-ઓ આપીને જિંદગીની ચક્રાં કૃત્રિમ અસામ્ય મીઠાવી કઈ માણસ માણસ વચ્ચે સામ્ય જાવરા માટે તેનો ઉપયોગ કરશે તો પછી આપણા નફાનું શું થશે? આપણી મોટાઈનું શું થશે?

આ અજરામણના માર્ગે તેઓ જનતા સામે યુદ્ધ આદરવા માગે છે અને યુદ્ધ કરવા માટે કામધેનુ પામે એટલે જોઈએ જેવાં સંહારક શત્રોની માગણી કરે છે. કામધેનુએ પદાવેશે આજો લાડવો ખાવાને ટેવાઈ ગયેલા આ એકલવેદ્યો-મેનોપોલિટરો-ને તેમના કળ્પમાર્ગ કામધેનુને છોડાવવા મથનારા સામે યુદ્ધ કરવું છે નફાગાળેને આ પ્રમાણે યુદ્ધ જોઈએ છે ત્યારે જનતાની આમજનતાને તો શાંતિ જ જોઈએ છે. તેથી શાંતિ મેળવવા આપણે આપણી આ કામધેનુને રાક્ષસોના પાળમાંથી છોડાવવી જ પડશે તેમના દુષ્ટ યુદ્ધયુદ્ધને આગ વધતો અટકાવવા અને ધૂળધાણી કરી મૂકવા આપણે જો મુક્તિચેનાના સૈનિકારૂપે એકતા નહિ સાધીએ તો આ દુષ્ટોદાવી જશે અને આપણી તેમજ કામધેનુની ઉપર પણ અત્યાચારો કરવાના ચાલુ રાખશે. પરંતુ જો આપણે બધા એક ચક્રને વિજ્ઞાનની કામધેનુને મૂડીવાદીઓના સર્વજનમાંથી મુક્તિ અપાવી તેને જનતાની કામધેનુ બનાવીશું તો અજર આપણે વિશ્વશાંતિ ગ્રાપ્તી શકીશું અને આપણું કલ્પેલું રવર્ગ પણ રચી શકીશું. એવી મૂડીવાદનો નાશ કર્યા પછી જ આપણે વિજ્ઞાનની કામધેનુ દ્વારા પૃથ્વીને નંદનવનમાં પલટાવી શકીશું એ વાનમાં સંકેત ગખરા જેવું છે જ નહિ. પછી કામધેનુ પાસે આપણે જો માગીશું તે મળી શકશે.

પસ્તાવો

વિલીપ ભા. બુધ્ધી

આંગણમાં ખૂણમાં રાખેલા એક મોટા વાસણમાંના ફાણાના સમુદ્ધ પર એ પછીએ-કબૂતર અને કબૂતરી-અનાજના કણ ચણી રહ્યા હતા અને તેઓ આનંદમગ્ન બનીને પોતાની મઈનને કુણાવી ઝુલાવીને અસ્પષ્ટ સ્વરમાં કાંઈ ગજુચણી રહ્યા હતા નજીકના જ સતીશ અને રાધા, રૂઝબેરબી કપડાં પહેરાવીને એમનાં દીનયા દીનયાને રાજ રમાડી રહ્યા હતા. એટલામાં રાધાની નજર પેશ ઉપરથી વહીને ફરતા ફરતા ફાણા ચણી રહેલા કબૂતર અને કબૂતરી ઉપર પડી. ગાથાએ બ્રમતાથી કહ્યું: 'સતીશ, એ સતીશ! માત્રો એને પકડીએ; અરે, ને તો, એ પેટમાં મુંદર, છે. સાચું સતીશ, જરૂર પકડીએ.'

સતીશે પહેલાં ના કહી, કહ્યું: 'પિતાજી કહેતા હતા, રાધા! કોઈ પણ જીવને સનાવણું એ સારું નથી.'

રાધા: શું સારું નથી હોતું!

સતીશ:—'પાપ લાગે છે, ગાથા!'

'અહં! પાપ શું છે?' કહેતી રાધા જાગૃત્વથી સતીશનો કાંઈ સકોને બેસીને બહાર લઈ ગઈ. પછી એ બંને બાળકો કબૂતર-કબૂતરીને ઠંકવાને મેલન કરવા લાગ્યા, પણ નિષ્ફળ.

જાંબભાં એક ઝાડ હતું એના ઉપર રહેવાની જગ્યા-બજોલ હતી. એ બજોલમાં બંને કબૂતર કબૂતરી રહેતાં હતાં. જાંબે આશ્રય મેમ હોતો એ બંનેની યરીર જુદાં હતાં, પણ પ્રાણ એક. બંને એક સાથે આમનમાં લીકનાં, જમીન પર દાણા ચણીને પેટ કરતાં, નદી સેરાવરમાં પાણી પીને

તરસ છીપાવતાં, વાયુમાં ખેલતાં, આનંદ અતિરેકમાં પાંખો ફેલાવી ફેલાવીને રેતીમાં ઊંડરતા અને કદી પણ એક બીજાને જુદા ન થવા દેતાં.

ઉપા જ્યારે એના ત્રણ-નિર્મિત કમાડો ઉપાડતી ત્યારે એ નીકળીને આકાશમાં લાંબું ઉડવન કરતાં અને ઊડ્યાં કરતાં. પછી ક્યાંય દૂર, બહુ જ આંધે જમને પૃથ્વી પર શાલિયાં (એક જાનના બાઘમતી ચોખ્ખા) ચમુટાં, પેટ ભરતાં, અને સંખ્યા થતાં દતા પોતાની બખોલમાં પાછાં આવી જતાં. જન્નેનો નિત્યનો આ ક્રમ હતો. જન્ને બહુ સુખી હતી.

કળતર કળતરી જન્ને આકાશમાં ઊડી રહ્યાં હતાં. જન્નેની નજર એકાએક એ આંખમાં વેગાયેલા દાણા પર પડી, જ્યાં પેલાં જન્ને બાળકો, સતીશ અને રાધા, રમી રહ્યાં હતાં. જન્ને કળતર કળતરી ઊતરી અને આંખમાં પકાવ નાખી દીધી. આમંત્રણ વગર જ એ જન્ને પાંખી આમંત્રિત થઈ ગઈ અને પડેલા પદાર્થોને જન્ને એક બોળાનું મો જોઈને ખાવા લાગ્યાં.

ગંધાએ જોયું એ સાવધાન થઈ અને બહુ જ સાવધાનીથી એણે એનું, અમીચ, છિતારીને એ પકોએ પર નાખી દીધું ! કળતર એમાં આવી ગયું, એ ઊડી શક્યું નહીં. કળતરીએ જોયું ફક્કાટ કર્યો અને એ નીકળી ગઈ.

થોડી વાર પછી એ ગભરાયેલા જેવી અહીં-તહીં જોતી રહી, પછી ઊડીને દોવાલના ઉપલા ભાગ ઉપર જમને બેઠી. કળતરી સ્વતંત્ર હતી, અંધન-મુક્ત હતી, પણ એ સ્વતંત્રતા આજ એને લાખો બધોથી પણ વધુ હતી. એ તરફડી નહીં હતી એ હુલ્લની પીઠાને આજ ઠોણ સમજ થકે, એમ હતું ?

હુલ્લમાં આશાની વેલ અને આંખોમાં આંસુઓના વેગને લઈને એ અસહ્ય કળતરીને મુંઝે-દોવાલના ઉપલા ભાગ ઉપર બેઠાં બેઠાં સખા આવી પહોંચી, પણ એ બાળકોએ કળતરને છોડવાનું નામ મૂકી લીધું નહીં. કળતરી પણ ચાકી, આખરે એ રીને મુંઝે પર બેસી રહી. કળતરની

બખેલ-માળો હતો, પણ આજે એ મૂતો હતો. સર્વેર ખોલતે એ માળામાં એકલી રહીને શું એને શાંતિ મળી શકતી હતી ?

ગાધા ધીરથી ચોખા લઈ આવી. સતીશ પણ લાગ્યો, પણ એણે તો એક દાણેર પણ ચપ્પો નહિ. અરે એને બૂખ રવાં હતી ? કદાચ એ બને એ આજે બધનમાં હોત તો મરવાનું પણ સાડું લાગત. પણ અજ કમ્પારને આ એકાકી બહોળવન ફટકું અમલ હતું ? ફટકું નિર્મલ-મમતા વમરનું હતું ?

ગાધા અને સતીશ કમ્પારને પકડીને આવડિત હતાં. બનેએ એક ટોપલીની નીચે કમ્પારને રહેવાને જગ્યા આપી અને બોલ બહુ કમ્પારી પોતાનું અલ્પ કમિત લઇને ઉપર મુકરે પર એ જરીને દણ પણ બેરી રહી હતી.

ગાંધીના ઘોર અમલકારમાં જ્યારે જમતમાં સૌ પ્રાણીઓ સુષ રવાં હતો, ત્યારે રોજના સુવાવાળી આ બે પ્રાણી-કમ્પાર/ અને કમ્પારી, -એક ટોપલી નીચે, બીજી મુકરે પર મરામત જાતી રવાં હતી. એમની આંખોમાં નિદ્રા ન હતી, આગસ ન હતું, હતી ફક્ત એકમાત્ર અભિલાષ એકબીજાને ફરી મળવાની પણ ... પણ

એક બિલાડી ફરતી ફરતી એ આંજણમાં આવી જીમી, જ્યાં ટોપલી નીચે જે બાળકોની ખેલવાની વસ્તુઓ-પેતી કમ્પારીનું જીવનવન સુરક્ષિત ગાળ્યું છે, પહેલાં તો બિલાડીએ ટોપલીનો ચારે બાજુ ચક્રર માર્યું, ટોપલીની જુનાનું એકએક ફરી, પછી એણે મૂક્યું, એ પછી ચોરોની માફક જ દગારીને ટોપલીને ધીરથી ખસેડીને કમ્પારને મેંમાં દગારીને લઇ ગયાં. ઉપરથી કમ્પારીએ આ દરમિયાન જેણે ફરીથી એણે પોતાના જીવનનિધિને મેંમાંની જ આંખોની-સામે લૂટાતો જોયો. પોતાના પ્રાણને અસહ્ય મવાવામાં ફક્કતો જોયો. આ દરમિયાન કમ્પારીએ જેણે એને અમલ થયું એ મેંમાં એક કળકળાટ કરવા લાગી એનો કળકળાટ સાંભળીને ઝાડો ઉપર

લુચો અનુસંધાન પાત્ર ૨૪૭]

સુરતના કાફીગૃહમાં

મૂળ લેખક: દાઉદ ટાલ્પટોય

વર્ષો પહેલાં દિ દુસ્તાનના સુરત સહેરમાં એક કાફીગૃહ હતું—દેશ પરદેશના મુસાફરો ત્યાં આવતા મળતા અને વાતો કરતા.

એક દિવસ એક પારસી ધર્મવક્તા આ કાફીગૃહમાં આવી ચડ્યો. આ માણસે પોતાના જીવનનાં વર્ષો ઇશ્વરના સ્વરૂપને અભ્યાસ કરવા પાછળ માખ્યાં દેતાં. આ વિષે એણે અનેક થોડાં લાંબાં દર્શાવ્યાં અને લખ્યાં પણ દેતાં એણે ઇશ્વર અને એના અસ્તિત્વ વિષે એટલું બધું વાંચ્યું, વિચાર્યું અને લખ્યું હતું કે છેવટે એની શુદ્ધિ જ બ્રહ્મિત ધર્મ ગર્ભ અને એના મનમનમાં એટલા બધા ગોટાળા થવા માંડ્યા કે એ પોતે પ્રભુના અસ્તિત્વ માધી પોતાની શ્રદ્ધા ખોઈ બેઠો. પશ્ચિમીના શાહને આ વાતની જાણ થતાં તેણે આ વિદ્વાનને દેશનિકાસ કર્યો.

જીવનભર આવા ગૂંચવણોમાં અને અટપટા પ્રશ્ન વિષે વિચાર વિચારીને અતે આ હમનસીન ધર્મવક્તાએ પોતાના મનને તદ્દન બ્રહ્મિત કરી મૂક્યું હતું, અને છેવટે એ પોતાની શુદ્ધિ પણ ખોઈ બેઠો. અને એણે એમ જ વિચારવા માંડ્યું કે જગતમાં એવું કાંઈ જ તરત નથી કે જેને કાંઈ સમસ્ત વિશ્વને આવરી લે.

આ વિદ્વાન પાસે એક સીંદી ગુલામ હતો, જે તેની પાછળ પાછળ ફરતો હતો અને તેની બધી જ સલાહ રાખતો. જ્યારે આ ધર્મવક્તાએ કાફી ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે આફ્રિકન નોકર બારણા બહાર બેસી રહ્યો. આ સર્વના પ્રકાશમાં એક મોટા પથરા ઉપર બેસી માખો ઉઠાડવા લાગ્યો. પારસી વિદ્વાને રીવાજખાતામાં જગ્યા મેળવીને એક હમ્મખાને આંદે મંત્રાગરો. હમ્મખો પીધા પછી એ અસરના કારણે વિદ્વાનના મનમન સતેજના વધવા માંડી બારણા બહાર બેસતા નોકરને સંબોધીને ત્યાં આ પરાવું એ વિદ્વાને રૂંદે દ્યું:

“અય હમ્મખન ગુલામ,” વિદ્વાને પ્રશ્ન પૂછ્યો, “બોલ તો ઇશ્વર કે નહીં?”

છે, દીપમાલાઓ છે, ચિત્રો છે ને સ્થાપત્ય છે, સિંહાલેખો છે ને શાસ્ત્રો છે, ગ્રંથો, આકૃતિઓ ને ધર્મોચાર્યો—બધું જ છે. પણ અખૂટ મહાસાગર જેવો વિશાળ જલરાશિ, ગમનના જેવો ધુમ્મટ કે સૂર્યમંદ્ર ને તારા જેવી દીપમાલા કયા ધરિરમાં છે? અરે, મનુષ્ય જેવી જીવંત, પ્રેમાળ અને પરપરા સદાચક્ર દર્શક આકૃતિ છે ખરી? માનવી પર પ્રભુએ આશિર્વાદની પરંપરા ઉતારી છે. એને સમજવા ક્યા શાસ્ત્રો સમર્થ છે? માણસોના હૃદયમાં જે કિતાબ કોતરાર્થ ગમ છે એને કાણ ઉઠેલી શકે એમ છે!

“પ્રેમાળ સીપુરુષો એકબીજાને માટે જે બધા આત્મત્યાગ કરે છે એની બરાબરી કાણ કરી શકે? અને જે મનુષ્યના હૃદયમાં ભગવાન પોતે જ વિરાજે છે અને આકૃતિ સ્વીકારે છે એની સાથે કઈ યજ્ઞવેદીને સરખાવી શકાય?”

“પ્રભુને વિશે માનવીનો ખ્યાલ જેમ જેમ ઉદાત્ત બનતો જાય, તેમ તેમ પ્રભુને તે વધારે સારી રીતે ઓળખી શકશે, ને જેમ એને પ્રભુ વિશે વધારે સમજ પડતી જશે એમ એ તેની વધારે નજીક આવશે; એને, માટેનાં એનાં શ્રીજન્મ, કરુણા અને પ્રેમનું અનુકરણ કરશે.”

“જેટલે જ હું હું હું કે જેને જન્મઆપી સૂર્યપ્રકાશનું જ્ઞાન થયું છે તેવા માણસને એ જ પ્રકાશનું એકાદ કિરણ એમ પોતાનો મત બાધી લેનાર વહેંચીની નિંદા નહિ કરવી. અને જે બિચારો અંધ હોવાથી સૂર્યને નથી જોઈ શકતો ને તેથી પ્રભુને માનતો નથી તેની પણ નિંદા ન કરવી.”

હન્ડુશિયસનો ચીની અભ્યાસી ગ્રા બોલી રહ્યો એટલે કાશીચંદ્રમાં એટલા બધાજ ચૂપ થઈ ગયા. ને પછી તો કાનો ધર્મ અધ્યાત્મ ને જાનો નાંદ એની કાંઈએ અર્થ જ ન કરી.

‘એતા’માંથી]

वनी : राधाछाउल के, मिश्री

१५ १४

२५ ५ ७

१५४७

मृत्तिका

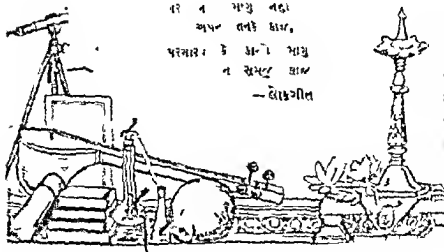
११ १ भाग्य नदी

अपन तनके काम,

परमात्म के जाने भाग्य

१ समस्त काम

— होइगीत

સશક્ત બનો

જે કેળવણી બાળકને પ્રેરણા ન આપે ને મનજૂત ન બનાવે તે નિષ્ફળ ન રહાય, આ પ્રેરણા તો દુનિયાની સ્વદેશની સૌંદર્યકપાઓમાથી, નિશાળના સંસ્કાર-માથી, મહાનુભાવ ચિંતકો ખાસેથી અને સ્વધર્મના સાચા ઉપદેશમાથી સાપડવી જોઈએ. આવી પ્રેરણા સીતલી એ દરેક શાળાનો પ્રથમ ધર્મ છે. પણ આથી કાર્થિક વધારે તેણે સાધવું જોઈએ.

ચાલિત્ર સામ્રાજ્ય પૂરું થયું છે અથવા થવું બચ છે, નિરતા સમાજનો કુદરતી કપરો હવે રદ થયો છે—અને દરેક માણસની પદેલી ફરજ સાબુ ને ઢિનથી વધારી ન છે—એમ ને બાવિંક બમ્તો માને છે તેમના જેવા કોઈ બેવફા નહિ હોય. જો હુ એમ કહું કે દરેક માણસની પદેલી ફરજ સત્ત્વન ધરાવી છે તો અને કોઈ દોડાદોડો કહેશે. પણ તેટલા ન આમડથી હું આ શ્રવ પગ રત્ન કહું છું કે દરેક માણસની બીજી ફરજ સચક્ત વધારી છે. આપણે પ્રાચીન કાળના જેવું પ્રમદ બાદુબળ ફરીથી કેળવવું પડે છે ન્યા સુધી ઉપર આકાશ અને નીચે મસ્તી રહેશે ત્યા સુધી સમાજ તો ચાલ્યા ન કરશે—હી તે શાન અને લખકર હશે, તો હી તે કારમા ને નિકાળ બનશે. ન્યારે યત્ન પસાને કરે ત્યારે ને માણસ પાછા પડશે તેના તો બે જ ન લાગશે—ને તેના દાખના કર્યા ન દેશે લાગશે. ને આં વાલમા સ્વત્વ દોષ તો ને અત્યંત અવરણ છે કે આપણે દરેક બાળકને સાચો સિપાઈગીરીની તાલીમ આપવી જોઈએ કે જેથી તે પોતાની પ્રભુની કે માનવભગની આધ્યાત્મિક કે સામાજિક લડતોમાં જીતવાને ક્ષમક બને. ને અમર્ય સિપાઈની જૂની, બાપ્પા: 'બાંદુમા બગ, કમ પર સત્ય ને અતરમા શુદ્ધિ' એ હલ પણ સાચી ન જણાવી જોઈશે.

૧૯૧૦

['સહોનો સરેય' માથી]

વેદિક પિયસ

કિશોરોને

[પત્રાંક ૨૫]

દોસ્તો,

ગયે વખતે મેં તમને જળભાષા વિશે જણાવવાનું કહ્યું હતું. એ મુજબ આજે આપણે એ વિષય ઉપર વિચારીશું. તમને પ્રથમ તો પ્રશ્ન થશે કે જળની તે વળી કેવી ભાષા હોય? ભાષા તો માણસ બોલે તે કહેવાય. જેમાંથી કંઈ અર્થ નીકળે એવી વાણીને ભાષા કહીએ છીએ. જળ ક્યાં બોલે છે? તેમાંથી કંઈ વાણી પ્રગટે છે જેનો અર્થ સમજાય?

પણ તમે હમણાં આકાશવાણી અથવા નખોવાણી કહ્યો. સાંભળો છો, એ વાત તો ખરી છે ને? ત્યારે શું આમજની એ વાણી હોય છે? તમે જાણો છો કે જે વાણી એક વચની પાસે બેસીને બોલાઈ હોય છે તેને કાંઈ અદૃશ્ય વાદન ઘર્ષ નહિ પાછું બીજા વચ મારફત તેના જ રૂપમાં તરત જ પ્રગટ કરે છે.

બીજાં દાખલો લઈએ. જ્યારે જ્યારે શૂંકપ થાય છે ત્યારે ત્યારે તેને જાણવાના વચમાં એક પ્રકારની રેખાઓ તથા છે જે દ્વારા તે રેખાઓ સમજનારો નિષ્ણાત માણસ ક્યાં કપ થયો વગેરે હકીકતો કહી શકે છે. અહીં આ રેખાઓ એ પણ જાણે કે કપની ભાષા ન હોય. કારણકે એ વાંચીને એસો વિદ્વાન શૂંકપ વિશે જ્ઞાન મેળવી શકે-એ.

આ રીતે જોતાં તમને સમજાશે કે ભાષા એ માત્ર વાદન છે, જે મારફત આપણે બીજાના વિચારોને, લાગણીઓને, ભાવોને, કંપનાઓને જાણી શકીએ.

ત્યારે હવે આપણે જોવાનું એ છે કે જળ દ્વારા આપણને કંઈ જ્ઞાન થાય છે, તે આપણને કંઈ સલાહાતે છે? જ્ઞાને મટે આપણે એક અખતરો કરેલા પડે દોસ્તો, પ્રયોગ ક્યાં વિના તો કાંઈ ખૂબ જ્ઞાન સિદ્ધ થઈ શકે.

કે નહિ એ તમે જાણો છો. તમે કાંઈ નહોતે તડે, કાંઈ ધોધની કને, કાંઈ
 પ્રજ્વળી પામે કે દરિયાકિનારે એસો અને આંખો બંધ કરી દો. તમારા
 હાતે જાત કરી દો. પછી તમને તમારા કાનરૂપી યંત્ર મારફત તમે નહિ
 પારેલી એવી જળની વાણી સંભળાશે. બિન્ન બિન્ન રાગમાં બિન્ન બિન્ન
 તાલમાં કેંઈ સંગીત ગવાઈ રહ્યું હોય એમ તમને લાગશે. સા રે ગ મ ના
 પધા જ સ્વરો તમને સંભળાશે. અને દરિયાકિનારે તો તેના ધૂધવાટમાં
 નેરંતર ઝોમકારતું રટન સંભળાશે. દરિયાની બરતી વખતે, ઝોટ વખતે
 હાલે જુદા જુદા સ્વરો સંભળાશે.

પૃથ્વી પર જેમ જીવસૃષ્ટિ છે તેમ જળમાંય જીવસૃષ્ટિ છે. એ જાણ
 જોવા પોતપોતાની રીતે કંઈ આશનપ્રદાન કરતા જ દશે. અલગત, આપણે
 જે રીતે કરીએ છીએ તે રીતે તો નહિ જ; પરંતુ સામાન્ય પણે આપણે
 પારી શકીએ કે જીવમાત્રને કંઈ ને કંઈ દેવાનું ને દેવાનું હોય છે. તે
 પોતાની જાતને કંઈ દ્વારા પશુ પ્રગટ કરે જ છે.

દોસ્તો, તમે કાંઈ દિવસ પ્રસંગ મળે ત્યારે આ જાતનો અભવરો
 રી જોશો. ત્યારે તમને ઉપર કહેલી વાત ખરી છે કે ખોટી તે સમજાશે.
 આ પ્રમાણે જળની બાધા હોઈ શકે છે તમને આ આમતમાં શંકાઓ કે
 શંકા હોય તો મને લખી જણાવશો, એટલે તેનો યથાશક્તિ ખુલાસો કરીશ.

તિલક તમારો,
 'અલખારી'

શ્રીમદ્ ભાગવતનો ઈલાખસંગ

પ્રો. જધાનક દવે, એમ એ.

[મહાભારત જેવું ઉચ્ચ કોટિનું મહાકાવ્ય રચ્યા પછી પણ શ્રી વ્યાસ ભગવાનને યાતિ અને સતોષ લાખ્યા નહિ આવી વિષાદપૂર્ણ અવસ્થામાં તેઓ બેઠા હતા, ત્યાં દેવર્ષિ નારદ એકવાર આવી ચડયા વ્યાસજીની માનસિક પરિસ્થિતિ પામી જઇને તેમણે તેમને કહ્યું: “હે મહાશાગ! તમે મહાભારતના સર્જન દ્વારા ધર્માદિ પુરુષાર્થોનું અનુકીર્તન કર્યું છે, પરંતુ ભગવાન શ્રીવાસુદેવના અનેકવિધ મહિમાને હજી તમે વર્ણવ્યા નથી, અને તેથી જ તમારું મન સ્વસ્થ અને સતુષ્ટ નથી; તો સર્વ પ્રકારની યાતિ આપનાર સર્વેશ્વાપી ભગવાન વિષ્ણુના ચરિત્રનું અનુસ્મરણ કરો.” આટલું કહીને નારદજી તો અતર્પીન થઇ ગયા. વ્યાસ ભગવાને પણ નારદજીના વચનાનુસાર, પ્રશ્નિધાનપૂર્વક ભાગવત પુરાણની રચના કરી, તેનો અનુક્રમ નહીં કર્યો, ને પછી પોતાના સન્યાસમગ્ન પુત્ર રૂડને તે ભાગવત પુરાણ શણાંચ્યું.

આ યઈ ભાગવતની સર્જનકથા, પરંતુ તેની કથાનો પ્રકર તો જુદો જ છે, જે નીચે આપવામાં આવ્યો છે.]

મહાભારતના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ યુદ્ધ પછી પોતાના પૌત્ર પરોક્ષિતને રાજ્ય સોંપીને યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંડવો સ્વર્ગે સચર્યા આ પરીક્ષિત ગળા ઉત્તરના પુત્રી ધરાવતીને પરણ્યો, ને એ લગ્નથી એને જનર્મજીવ વગેરે ચાર પુત્રો જાપડ્યા.

ધર્મશીલ અને નીતિપ્રિય પાંડવોના પૌત્ર, એટલે પરીક્ષિતના ધર્મ અને નીતિ વિશે તો શું પૂછવાનું હોય? સ્વભાવે તે બહુ જ બાંધો અને ધર્મિષ્ઠ હતો. તેના આ ઋણ સ્વભાવને કીધે તે બહુ જ લોકપ્રિય થયો. પોતાના ધર્મપરાયણ જીવન વડે તેણે ધર્મના ત્રણ પદ, - તપ, સૌચ અને દયા - ને વધાર્યાને પુનઃ સંખ્યા, અને પૃથ્વીને ત્રેણી આપીને અમૃદ કરી.

એક વાર ધનુષ્યાણુ લઇને એ વનમાં યુગ્મમાં ગયો હતો. અનેક પ્રકારના પશુઓનો શિકાર કરતાં કરતાં એ ખૂબ દુર નીકળી ગયો. બધા પ્રયત્નો કરવા છતાં તેને પાછા ફરવાનો ખરો માર્ગ જણ્યો નહિ. એકો સાથે એના ઉપર બૂખ, તરસ અને ચાકનું ત્રિવિધ આક્રમણ થયું. તેણે ખૂબ ભ્રમણ કર્યું, પણ એ નિર્જન વનમાં એને ખાવા-પીવાનું કશુંયે મળે ?

એ જ વખતે, એકાએક, તેણે એક મુનિને ઠીકઠી રીતે, સ્વસ્થ અને સમાધિસ્થ એમની અંખિા બંધ, અંતર્મુખ હતી. પણ ગાળ તો બૂખ્યો-તરસ્યો હતો; એનું મન અને તાળવું ચૂકાઈ ગયાં હતાં; તેણે તો મુનિની સમાધિ-અવસ્થાનો કશો પણ વિચાર કર્યા વિના એ મુનિ પાસે અન્ન-બળની માગના કરી.

પરંતુ મુનિ શાના સાક્ષી ? એ તો બ્રહ્માનંદની અતિમ ક્ષણમાં મરત હતો. . . .

સ્વામી, માનુષ્ય કે આત્મન કશું ન મળતાં, બૃહત્તરસમાક્રી વિદ્વાન બનેલા રાજાને લાગ્યું કે મુનિ હેતુપૂર્વક પોતાની અવસ્થા કરી રહ્યા છે; અને આ અવસ્થાથી તેના હૃદયમાં કોઈ અમૂલ્યપૂર્વ કોષનો આવેશ ઉત્પન્ન થયો.

કોષના એ આવેશમાં પરીક્ષિત રાજાએ તે બ્રહ્મર્ષિનાં ગળામાં એક મરેલા સર્પને પોતાના ધનુષની અણીથી ઉપાડીને પહેરાવી દીધો, ને ત્યાંથી આઘતો થયો : કશું છે ને-યુગ્મસ્થિતઃ કિં ન કરોતિ પાપમ્ ?

તે મુનિનો પુત્ર બહુ તેજસ્વી અને વિદ્વાન હતો. બહારથી આવીને તેણે જોયું તો પોતાના સમાધિસ્થ પિતાનાં ગળામાં મરેલા સર્પને જોયો, ને તેનો કોષ દાયથી ગયો. તેણે મનમાં જ પ્રતિજ્ઞા કરી : “બોટ મારે” જનારાને સિધ્ધા કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ચાલ્યા જતાં, એ કાચું હવે હું દાય પરીક; આણું કિંચકાડુ કૃત્ય કરનાર એ કુષ્ટ હવે જોઈ લે મારું બજ !”

એમ કહીને, ક્યાકાર કહે છે કે, મીશુકે પરીક્ષિત રાજાની સમક્ષ . જમવાનની સમગ્ર અવતારલીલાનું સર્વિસ્તાર વર્ણન કર્યું; એ બધા અવતાર- રામા અવતારગ્રંથ બ્રહ્મણને તેમજ પ્રાધાન્ય આપ્યું હતું; અને આવર્ણન એટલે પોતાના પિતાએ રચેલ જાગવતપુરાણની કથા.

પોતાના પ્રવચનને અંતે શ્રી શુક બોલ્યા: “તો હે રાજન! હું કેશવને હૃદયસ્થ કરે, અને એ રીતે જ મરણશિયુષ્મ થયેલો તું પરાગતિને પામીશ. બેડો જાગી જતા જેમ તેમાંનું આકાશતત્ત્વ વિશ્વવ્યાપી આકાશમાં જળા જળ છે, તેમજ આ સરીરના નાશ સાથે બકિતમત જીવાત્મા પરમબ્રહ્મમાં જળા જળ છે. ‘હું’ પોતે જ બ્રહ્મ છું” એવી જાતનું આત્મજ્ઞાન યતે! તું તપ્સકને, જોના દંડને, તારાં સરીરને, આ જન્મતને કે તારી જન્મતને-ગ્રાષ્ટને પણ જોષ્ઠ નદિ.”

પ્રસન્નવદને રાજાએ કહ્યું: “હે જમવન! આપે મારા પર ખૂબ કૃપા કરીને જમવાનના અવતારકૃત્યોનાં રહસ્ય સમજાવ્યાં, તેથી હું મારી જન્મતને આજે ધન્ય માનુ છું. હવે મને તપ્સક કે ખત્યુ કથાવનો જમ નથી, કારણકે આપે મને અજપદશન કરાવ્યું છે.”

પરીક્ષિત રાજાનાં એવાં વચનો સાંભળીને શ્રી શુકે નિહુઓની સાથે વિદાય લીધી.

પરીક્ષિત પણ સંપૂર્ણ રીતે બનાસકત થઇને, મમાને તીરે ઉતર તરફ શુભ રાખીને, પૂર્વ તરફ મૂર્ધા ધાસનાં આસન પર બેઠો, અને બ્રહ્મમય બન્યો. જાપના પૂર્વનિયત સમયે તેણે ત્યાં આબો અને રાજાને દંડ દીધો; અને સર્વે જનોનાં દેખતાં જ બ્રહ્મમય જનેલાં એ રાજાનો દેહ સર્વવિધના અગ્નિથી ભરમસાત્ બન્યો.

એ સમયે, ક્યા કહે છે કે, આકાશમાં દેવકુંડુજિનો નાદ થયો. ત્રન્ધર્વો અને અસરાએએ પરીક્ષિત રાજાની અમર કીર્તિનાં ગીતો ગાયાં. ને દેવોએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી.

આ છે જાગવતકથાનું ગૂઢપુર ૨૬૨૨.

કાદંબરીની કથા

રામચંદ્ર નારાયણુ પંડ્યા, એમ. એ.

અમૂનક વર્ષો પહેલાં કારતમા શુદ્ધ નામે એક રાજા હતો. દેશ-
દેશના રાજાઓના મુમટ તેને ચરણે ધરાતા. ચાર સાગરની મેખલાવાળી
વસુધરા તેને આધીન હતી. અમોઘ શક્તિ ધરાવનાર તે રાજા અનેક
આશ્ચર્યો કરતો. એના ગાજ્યમાં પ્રજા સુખી, સમૃદ્ધ, ધાર્મિક અને વિનયી
હતી. કાષ્ઠને કાષ્ઠ વાતનું દુઃખ ન હતું. નહોતો કાષ્ઠને વિયોગ કે દંડ, કે
ન સતાવતી કાષ્ઠને મરીખાષ. કાષ્ઠને આશુ સારવા પડતાં નહિ કાષ્ઠને
બંધનમાં રહેવું પડતું નહિ. યજ્ઞાગ, દેવદ્યોત, કથાશ્રવણ, ધર્મચર્યા રાજા
ચાલ્યા જ કરતાં. અનેક હાથીઓના સ્નાન કરવાથી ધોવાએલા સિંદુરથી
લાલ લાલ પાણી વાળી નદીથી વિંટાએલી વિદિશા નગરી એ રાજાની
રાજધાની હતી. એ જગતને છતનાર રાજાને નહોતો કાષ્ઠ ભય કે નહોતી
કાષ્ઠ ચિંતા. રાજકાજ સુયોગ્ય અમાત્યોને સોંપી એ સુયોગ્ય, પરાક્રમી,
વકાસાર, રાંજકુમારો સાથે સમય વીતાવતો. અનેક સુંદર રાણીઓ હોવા
છતાં તે ઓવચ કે વિલાસી નહોતો જનતો. પોતાનો સમય શિકારમાં,
શાસ્ત્રચર્યામાં, કથા, ઇતિહાસ, પુરાણ વગેરે સાંભળવામાં અને રાત્રે પથ્થ
યોગ્ય મિત્રો સાથે આનંદમાં માળતો.

એક નિમિષ એ રાજા સજા કરીને બેઠો હતો. પ્રજાતનો સમય હતો.
અનેક મિત્રો, રાંજકુમારો, પ્રધાનો, સરદારો અને વિદ્વાનો વગેરે બેઠા હતા.
સૂર્ય ધીરે ધીરે આશાસમાં ચડતો હતો. તે વખતે તલવારધારી એક પ્રતિ-
હારી આવી. તલવાર ખોળામાં મૂકી, નમ્રતાપૂર્વક રાજાને પ્રણામ કરી તેણે
વિનયિ કરી :

“કૃષિજ્ઞ પ્રદેશમાંથી એક ચાંદાલકન્યકા મહારાજાની દર્યોત કરવા
આવી છે અને રાજા માટે તે, શી આગ છે?”

આ સાંભળી સભામાં બેઠેલા રાજાઓ વગેરેની સામે બેઠેલ રાજાએ
કહ્યું : “શી દરકન-છે પ્રવેશવા દો.”

પ્રતિકારી ગઈ. થોડી વારમાં એ ચાંદાલકન્યા પ્રવેશી. એની આગળ બાપણને લીધે સફેદ ચઝેલા વાળવાળો એક સળ્પર આવતો હતો. પાછળ એક માણસના હાથમાં સોનાનું પાંજરું હતું. તે પાંજરું રત્નભરિત હતું, અને અંદરના પોપટના રંગને લીધે જરા લીલાશ ધાગણ કરતું હતું. પેલા પુરુષના હાથમાં વાંસની ફાટેલી ઘાકડી હતી. તે ત્રણ વખત જમિ પર પછાડી સૌતુ 'માન રોયુ' અને પ્રજ્વાલ કરીને, સિંદાજન પર બેઠેલા રાજ-રાજેશ્વર, સ્વેત દેશમી વસ્ત્ર પરિધાન કરેલા, ચંદનમયિત, અલંકારથી શોભતા રાજાને જોયો. એના સુંદર દેહનું પ્રતિબિંબ રક્ષાટિક ભરિત ધર-તીર્થમાં પડતું હતું જાણે વસુધા પોતાના પ્રિય સ્વામીને બેટી ન રહી હોય ! એને જોઈને સૌંદર્ય એના પ્રતાપમાં અભય એ જ સ્વાભાવિક હતું. રાજાને પણ "આ શુક ત્રણે શુવનમાં રત્ન જમાન છે. અને આપ ત્રણે શુવનમાં રત્નોના એકમાત્ર યોગ્ય ભોક્તા છો. એમ માની તેને અહીં આપ્યો છો" એમ સાંભળી કુતૂહલ થયું હતું. એટલે દૂરથી તેને જતાવવાની આદા આપી હતી.

એની પાછળ એક સુંદર કન્યા આવતી હતી એણે કેટલુંક મુખી નીલ રક્તથી સ્ફીર લીંકયું હતું અને ઉપર લાલ વસ્ત્રનું અવગુંધન—છુરખો—મનાવ્યું હતું. બધાં મોટાં મોટીની માળા એણે પહેરી હતી તેથી તેને યુના માતી, ગંગા બેટી પડી હોય એવો ભાસ થતો હતો. એ કન્યા મોટાં-હર મૂર્ખાં જેવી, પરાણે પણ નજરને જકડી રાખે તેવી હતી. જાણે વેદિએ બૂલથી ચાંદાલ કુળમાં જન્માવી ન હોય !

એને જોઈ રાજાને થયું : "અરેશ્વર આ સીન્દર" મરવાનો વિધિનો કંઈ નિષ્ફળ જ ગયો! એના કુળને લીધે, એ સુંદર હોવા છતાં, મનમાં પેદ થાય છે."

એ વિચાર કરતો હતો, તેટલામાં રણમાં પહેરેલા પલ્લવને નમાવી, ન્યાએ ધીર એની નેમ એને પ્રજ્વાલ કર્યા. અને પેલા પુરુષે એ પાંજરું હિંમતિ જમિ પર ગૂંચું એટલે એ બોલો :

“મહારાજ, આ વૈશંપાયન નામનો પોપટ છે. એ બધાં સામ્રાજ્યો, રાજનીતિને જાણનાર, વિસ્મયજનક રત્ન જેવો છે. એ તો આપને ત્યાં જ રોકો, માની તેને અહીં અટકાવો છે. તો આપ સ્વીકારવા કૃપા કરો.”

એ બોલી રહી એટલે જરા માયું નમાવી, આવલો પગ જિંચો કરી રૂપરૂટ સ્વરે, સુંદર વર્ણવાળો આથીવાંદો શ્લોક પોપટ બોલ્યો:

“આપના યત્નઓની કીઓનાં શોકથી ખરતાં આંસુ છલકના તાપથી સૂકાઈ જતાં વેંતમુકતાદાર બને છે.”

એનો રૂપરૂટ ઉચ્ચાર અને સુંદર વિચારનાળું બોલવું અને વિનયી વર્તન જોઈ ગાળતે થયું આશ્ચર્ય થયું. એણે પ્રધાન કુમારપાલિત તરફ જોઈ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું.

એ કહે: “દેવ, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. એના પોપટ આદિ પંખીઓ સમિલેણું બોલે છે તે તો આપ જાણો છો. અગ્નિના દ્વાપથી યુક્ષાદિને અસૂટ અધરવાળા બની તે પહેલાં તેમને યે રૂપરૂટથી વાણી હતી.

એમ કહેતા હતા ત્યારે મધ્યાન્હના સમાચાર આપતો, દોઢ દિશા-એકાદે મળતી મૂકતો સંખનાદ થયો. સભા વિસર્જન કરી ગાળ જીડ્યો. એને પ્રથમ પ્રણામ કરવા ઈચ્છતા રાજાએનો મોટો ધસારો થયો.

આંશલકનના આરામ લેવાનું અને વૈશંપાયનને અંતઃપુરમાં લઈ જઈ સ્નાન, તૌજનની વ્યવસ્થા કરવાનું ચૂકવી એ ત્રાદ મિત્ર—સમવચરક રાજપુત્રો-જોડાએ અંદર ગયો. અલકાર ઉતારી, યોગ વ્યાયામશાળામાં જઈ, વ્યાયામ કરી પરસેવાનાં સરકતાં નિદ્રુથી શોભતો સ્નાનગૃહમાં ગયો. ત્યાં મુગધોદાર આમળાંથી માયું ચોગાવો એ નાહવા લાગ્યો. એના આસન ફરતી બિભેલી રમણીઓએ દ્રાવ્યમાંના થામાં મુગધો જળ હતું તે વડે તેનો અભિષેક કર્યો. સ્નાનસૂચક સંખધ્વનિ થયો. એ પવિત્ર ગીર્ણા, રેશમી વસ્ત્ર પરિધાન કરી, પિતૃએને અંજલિ આપી, મંત્રવિત્ર જળે બગવાન શહસરરિમ્તે અર્પણ આપી, દેવધરમાં ગયો. ત્યાં બગવાન મહા-કાલનું પૂજન કરી, યજ્ઞાદિ નિવ્યકમપનાવી, સરીરે અંદન લગાડાવો, બોજન

કરનારા રાજાઓ સાથે ભોજનશાળામાં ગયો અને આનંદપૂર્વક ભોજન કર્યું. પછી તાબૂલ તથા ધૂપવર્તીનો આસ્વાદ લઈ, દ્વિમંથલ કપનીય (પયારી) માં બેઠો. એના પગ તળાસાતા હતા તે વખતે 'થોડો સમય અમાત્ય વગેરે સાથે વાત કરી વૈદ્યપાનન વિશે બજાવા આગુરતા હોવાથી 'વૈદ્યપાનનને અત્યુરમાંથી લાવો' એમ આજ્ઞા કરી.

થોડી જ વારમાં પ્રતિહારી સેનાના પાંજરામાં વૈદ્યપાનનને લાવી સાથે આવેલા કચુકીએ રાણીની વતી, "એના ભોજનાદિની બ્યવસ્થા મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે કરી છે" એમ અધ્યાપી રજા લીધી રાજાએ વૈદ્યપાનનને પૂછ્યું.

"શુ ભોજન લીધું?"

"ઈન્છા મુજમ જ સુફળનો મધુર કષાય રસ, હાડિમનાં બીજ અને લીલાં આમળાનો રસ ચાખ્યો. દેવીના હાથનો રપઈ થતાં જ બધું અમૃત બની ગયું છે."

"કયા દેહમાં તમે જન્મ્યા છો? તમારાં માતાપિતા કોણ? તમારી હિમ્મત કેટલી છે? મોઢો કેવી રીતે લણ્યા? દલાઓનો પરિચય કેવી રીતે મેળવ્યો? આ તે આમલા જન્મનું સ્મરણ છે કે કોઈ વરદાનનું ફળ છે? અથવા પખીનું ફૂલ લઈ તમે ગુપ્ત ફરે કોઈ વસો છો? અથવા તમે આ પાંજરામાં શી રીતે આવો પડ્યા? અને ચાંદાલકન્યાનો પરિચય તમને શી રીતે થયો? એ બજાવા હું આગુર છું."

વૈદ્ય "મહારાજ, આ કથા ઘણી લાંબી છે આપને કુતૂહલ હોય તો સંભળો. પૃથ્વીની મેખલા અને મધ્યદેશના સજ્જનાર જેડુ વિધ્યવન નામે એક વન છે તે પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી ફેલાયેલું છે એમાં દરકારણની પાસે જ મહાપ્રતાપી હરવાન અગસ્ત્યનો આશ્રમ છે ત્યાં એમનાં તેજસ્વી પત્ની લોપામુદ્રાએ ગ્રાંથ લેખ્યાં છે એ આશ્રમ ધર્મનો સજવ હોય એવો રમ્ય અને પવિત્ર છે રઘુકુળમૂલજી હમવાન રામ પછુ પિતાની આજ્ઞા પાળવા રાજવદ્યથી તજી ત્યાં રહ્યા હતા.

“ સીતાદરજી પછી, એમને વિકારમાં જાતિ માટે સીતાની એક ઇચ્છા થઈ હતી. તે હજી જીવન દોષ એમ વનવાસીઓ જુએ છે. એનાથી થોડે જ દૂર પંપા નામનું મહાસાગર જેવું જોડું, નિર્મળ, શીતળ, મધુર જળવાળું સરોવર છે, એની પાસે જ સગવાન ગમના બાણીયો વિધા-
યેલાં તાકનાં જુનાં વૃક્ષ છે. એની પાસે જ અગનને અગ્નિ દોષ એવું, બધાં વૃક્ષોનું નાશક, વિશાળ, દીર્ઘ અને ગાઢ પાનાવાળા કાળાઓવાળું શીમળાનું ઝાડ છે.

“ એનાં અનેક અંગેમાં, પાંદડાંમાં, શાખાઓમાં અને બીજાંઓમાં અનેક પંખીઓનો વાસ હતો. ઘણું ઊંચું અને સ્થલામાં મુશ્કેલ પડે તેવું દોષ લાં પંખીઓને કાઢતો દર ન હતો. દિવસે બોજન મેળવવા દારની દારમાં તે જોડતાં, સાંજે પાછા જાવો જુદા જુદા મ્વાદવાળાં ફળ અને કમળમંજરી તે બચ્ચાને અવગતતા અને ગત્રે માળામાં રહેતાં.

“ મારા માતાપિતા તે ઝાડ પર એક બીજામાં રહેતાં હતાં. વૃદ્ધવયે હું એમને ત્યાં જન્મ્યો. મારા જન્મ વખતે જ મારી માતા મરી ગઈ. અને ધણી શોકાતુર થઈલા મારા પિતાએ મને ઉછેરવાના કામમાં એ પત્નીનો શોક દુઝારી દીધો. એ ધણી અચકા એટલે જાતે ક્યાંકે લેવા જઈ શકતા નહિ, પણ અન્ય પંખીઓના માળામાંથી પડેલા દુકાથી મને પોષે, અને પોતે જ કાંઈ વધે તે ખાઈ લે. એમ જોય તેમ એ જીવતા.

“ ફોરક દિવસ રાત પૂરી થવા આવી, પૂર્વાશ્વમાં પ્રજાતના રમ્ય રંગો ખીલવા લાગ્યા અને ભગવાન અંદર અંદર પામતા દના ત્યારે એક એક મોટો શોકાદય સંભળાયો. પંખીઓ પોતાના માળામાં જ હતાં. હું પણ અમારા માળામાં જ. પિતા જાણે હતો. બધાં વનનાં પ્રાણી એથી તાસી નાસતાગ કરવા લાગ્યા હું પણ તાસથી પિતાની પાંખો તલે પેસી ગયો. અને આ પ્રમાણે સંભળાવા લાગ્યું : ‘ આ તરફ જંગલી હાથીઓનું ટોળું ગયું છે. આ દિશા જુઓ. ધનુર તૈયાર રાખો. આ અવાજ સંભળો, કૂતરા છોડો. ’ અને હજારો સગર લોકો એ પ્રમાણે કરવા લાગ્યા.

“ચોડા જ વખતમાં એ ઠાલાદલ જાત થયો. એટલે કુતૂહલથી, કામ જોડો કરતાં, મેં ધીમે ધીમે, બજોલમાંથી જરૂરીને ડાકિયું ક્યું. દબરો લેખકર સખરોનું ટોળું મારી નજરે પડ્યું. અને વચ્ચે એક જુવાન, કાવો, અત્યંત કઠણ દસાએલા શરીરવાળો, માતંજક નામનો સખર સેનાપતિ, મેં જોયો. એનું નામ મેં પછી જાણ્યું એમનું વર્તન કેવું મોદમય અને અદાન હતું એનો જ મને વિચાર આવ્યો. એટલામાં વનમાં કમવાથી અને શિકાર કરવામાં લાગેલા યાદને ઉતારવા તે, એ શીમળાના ઝાડ નીચે આવ્યો. હથિવાર ઉતારી, સેવકોએ આજેલા આસન પર બેઠો. એક જણ સ્વચ્છ, કમળોના પરાગે રંજિત એવું કપાલમધુર જળ લાવ્યો તે પીધું. કામળ બિસતંતુઓ ખાધા. અને ઊભો થયો. પોતાને મનમમતી દિશામાં બધા સખર લોહા સાથે ગયો.

“પણ એક વૃદ્ધ સખર અટક્યો. અને ગામ તેમ જોવા લાગ્યો. એને શિકાર મળ્યો નહોતો. કામ કર રાત્રી આંખ અને કાળા શરીરથી એ અમુર જોવા દેખાતો હતો. સેનાપતિ દેખાતો નધ થયો કે દુરત શિકારની લાલચે તે જાડને જોવા લાગ્યો. પછી શરણાથી એ ઝાડ ઉપર ચઢ્યો. અને એક પછી એક ઠાલાદલ કરતાં પંખીઓને પકડી, મારી નાંખી નીચે નાંખવા લાગ્યો. કારણ કે એમને ઊડવાની શક્તિ આવી જ નહોતી.

“મારો પિતા આ જાણકર, ઉપાજ ન થઈ શકે એવી વ્યક્તિથી રતબદ્ધ બની વધારે મૂળવા લાગ્યો. અને મરણના જાયથી અકળવજળ થતી આંસુ જારી આંખે ચારે તરફ કઠણ રીતે જોવા લાગ્યો. સુશાષ્ટ મજેલા મેંજે, મને બચાવવા ધારી, મને પંખીથી સતાડી ઈર્ષ, માળાના આમળના સામર્થ્ય ઊભો. એ પાંખી પણ વારાફરતી પંખીઓના માળાઓને તોડતો, એક કાળથી બીજે માળ ફરતો હતો. એમ કરતાં તે અમારા માળા પાસે આવ્યો. મારો પિતા તેને વારંવાર ચાંચનો પ્રહાર કરતો હતો. છતાં તેને પકડ્યો, મારી નાંખ્યો અને નીચે નાંખ્યો. તેની સાથે હું પણ નીચે પડ્યો. અને પચનથી ભેગા મજેલા સૂક્ષ્મ પાંખાના દબલા ઉપર પડ્યો, એટલે નસીન-

નેગે જમી જવા પામ્યો. એ દુષ્ટ જાદુ ઉપરથી નીચે આવે તે પહેલાં, જમી જવાની આજ્ઞાથી, પિતાના મરણને પણ ન મણતા, એના શોકને નં મણતા, દુષ્ટતાપૂર્વક, સરકતો સરકતો પાસે આવેલા તમાલના ઝાડના મૂળ ભાગમાં જતો રહ્યો. એટલામાં નીચે ઊતરી પોતે પાડેલાં અને ભોંય ઉપર વેરાએલાં પડેલાં પંખીઓને લઈને, જે દિશામાં સેનાપતિ ગયો હતો તે જ દિશામાં એ પણ ચાલ્યો ગયો.

“ જીવવાની આજ્ઞા આવી એટલે બધા અંગોને બાળી મૂકતી તરસતું મને લાગે થયું. એ પાપી પ્રણે દૂર ગયો છે એની ખાતરી કરીને, જરા અવાજ થાય તો પણ ‘એ આખો’ એમ બોલો બોલો, હું ધીરે ધીરે પાણી તરફ સરકવા લાગ્યો-પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, મને પાંખો આવી નહોતી. તેથી વારંવાર ઊંધે માથે નીચે પડતા મારા મનમાં થયું: ‘મણી ખરાબ દશામાં પણ જીવનાશા પ્રાણીઓને છોડતી નથી. નહિ તો, મારા પિતા મરણ પામ્યા છે, એ વિધિએ કરેલો બા તાલે જ હોવા છતાં, હું’ દુષ્ટતાપૂર્વક સરોવર તરફ ચા માટે જાઉં!’ સરોવર દૂર હતું. સારસ વગેરે પંખીઓના અવાજ પણ રમ્ય હતો સંભગતા નહોતા. તરસની વેદના મણી હતી. એટલે હું એલાન જેવો જ બની ગયો.

“ પાસેના જ તપોવનમાં મહાચાની, સંવમી, તપોધન અને દવાળુ મહર્ષિ જાગ્રતિ રહેતા હતા. એમને એક પુત્ર હતો-હારીત. એ સનતકુમાર જેવો પવિત્ર અને બધી વિદ્યામાં પ્રવીણ હતો. તે સમાન વયના મુનિકુમારે સાથે અને આશ્રમનાં દરણેથી અનુચરતો, બીજા સુખ જેવો દેખાતો, સ્નાન કરવા માટે આગ્યો. તેના હાથમાં કમંડલું હતું. સજ્જનોનાં મન કારણ વિના પણ આમાં તરફ મેંત્રીભાવ અને દવા રાખે છે. મને એ અવસ્થામાં પડેલો ભેઈ તેને દવા આવી. મને જાદુ પરથી પડેલો માતી, અને વારંવાર ચાંચ ઉપાડતો ભેઈ તથા મારી ઉધાડમીંચ થતી આંખો અને રંગમગતી ડોકી ભેઈ, મને જગ પાસે જઈ જવા એના મિત્રને કયું.

“એમ યત્ના, જાતે પાણી લાવી મારી ચાંચમાં પાડવા માંડ્યું એથી મને જરા કળ વળી. પછી નલિની પલાશની શીતળ છાંચામાં મને મૂકી તેણે વધાવિધ રનાન કર્યું, બમવાન સૂરને અર્ધ આપ્યો, જટાને હંટકારી, શ્વેત સુંદર વઝો પહેરી, ધીમે ધીમે તે તથોવન તરફ મને લઈને ચાલ્યો.

“ થોડે દૂર ગયા એટલે અમે એક તથોવન પામે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં સતત શાસ્ત્રપઠન, ચર્ચા વગેરે યત્ના, ચતુરો ધૂમ સુગંધ પસરાવતો કાયમ ફેલાયો કરતો. એવા નિરપૃથ તપસ્વીઓના રહેઠાણે આગ્યા, અને આશ્રમના મધ્યભાગને શોભાવતા એક સુંદરભળ અગેકવૃક્ષની છાંયામાં એક અગ્નિ જેવા દેહીપ્રમાન, અત્યંત વૃદ્ધ તપસ્વી-મગવાન શંકરની જેમ શરીર વારમ ધારણ કરીને બેઠો હતા. એ જ આશ્રમના કુલપતિ ભગવાન જાગૃતિ હતા. એ વીજળીની જેમ અખિના તેજને અંખથી દેતા, સતત ઉદામીન છતાં બધ ઉપગમતા, હિમ તપનો દુ વિચાર કંવા લાગ્યો. અને કરુણા-રસના પ્રવાહ જેવા, સંસારને તગવાના સેતુ જેવા, હમાજલના કામર જેવા, સિદ્ધ માર્ગનો ઉપદેશ કરનાર, અવિષયી, સુખેશ્વરનો ત્યાગ કરનાર અને તપના પ્રભાવથી તથોવનને અંતરે કરનાર અને દિવસ પશુએને પણ ચાંત મનાવી દેનાર ભગવાન જાગૃતિના પ્રભાવ માટે મને માન ઊપજ્યું. એવામાં એમને ભોઈ દારીત, પ્રણામ કરી બેઠો. બધા મુનિઓએ મને ભોઈ “આ શુદ્ધિશુ ક્યાંથી મળ્યો?” એમ પૂછ્યું. એનો યોગ્ય જવાબ આપ્યો.

“મારી વાત જાણી કુવૃદ્ધ યત્ના ભગવાન જાગૃતિએ મારા તરફ વારંવાર ભોધ અને પોતે કરેલા અવિનયનું ફળ એ બંને ભોજવે, એમ કહ્યું એટલે તો તપસ્વીઓને પણ બધી જિજ્ઞાસા થઈ. અને તેમણે મારી વાત કહેવા માટે ભગવાનને નમતાપૂર્વક વિનંતી કરી.

“આ રમ્ય અને લાંબી કહા સાંકળવા માટે દિવસ પણ થોડો ગયો છે. માટે સંજો નિરાત, તમારું દૈનિક કાર્ય પતી ગયા પછી, સાંજગળે, અને એ પણ, એ સાંકળી, પોતાના પૂર્વજન્મને યાદ કરશે જ” એમ એ બોલ્યા. મને આદારાદિ અને આરામ આપવા જણાવ્યું.

સૌને વિદાય કર્યાં. એ આદ્યનિક કમ કરતા હતા ત્યાં દિવસ પૂરો થયો અને સૂઈ જવાથી શોકાતુર થઈ અંધાર-રંગ ધાર્યો હોય એવી રાત્રિને લક્ષ્મીને ભગવતી સંજ્ઞા આવી. થોડી જ વારમાં ચંદ્રના ધવલ પ્રકાશથી તપોવન ઝળહળી ઊઠ્યું. ભગવાન જાગ્યાં સુખપૂર્વક એક દર્શાસન ઉપર બેઠા. જાલપાદ નામે ક્ષિપ્ત પંખો નાખતો હતો. એ વખતે હારીતે પ્રશ્ન કર્યો: 'આ બધું મુનિમંડળ રાહ જુએ છે. તો આરામ પામી ચૂકેલ આ પંખીયજ્ઞક પૂરંજન-મર્મા ગ્રાણી હતો તે કહેવા કૃપા કરો.'

"ભગવાન જાગ્યાં એ કહેવા માંડ્યું: તમે લોકના ચણતાર રૂપ, દેવલોકના તેજને પણ છતનાર એવી ઉજ્જવિની નગરીમાં ભગવાન મહાકાલ કૈલાસવાસ તજીને રહેતા હતા. એ નગરમાં કથરના પ્રતિનિધિ જેવો, ધર્મના અવતાર જેવો અને પ્રજના કુખને હરનાર તારાપીઠ નામે એક રાજા હતો. એ રાજાએ બાલવયમાં હાથીની સૂંઢ જેવા મહાશક્તિધર હાથોથી જન્મત ઇત્યું. પછી પોતાના શાસ્ત્ર અને રાજનીતિકુશળ મિત્ર શુકનાસ પર રાજકાજનો બેભો નાખી, ચિંતા રહિત અને અનન્ય કર્મોજ્ઞ બનેલા તેણે જીવનસુખ અનુભવવા માંડ્યું. અને ખાસ કારણ સિવાય કે પ્રજના પ્રેમને લીધે જ સિંહાસન પર બેસવા માંડ્યું. શુકનાસ જ, અદ્વિતીય શક્તિને લીધે, એ પ્રચંડ રાજભારને પણ રમતમાં જ હોય એમ વહેવા લાગ્યો. રાજાએ પણ તેને ચરણે જ મુગટો ધરી, તેને યોગ્ય માન આપતા હતા.

"આ રીતે સુખસંપન્ન તે રાજાએ બધું સુખ મેળવ્યું પણ પુત્રદર્શનનું સુખ તેને મળ્યું નહિ. દિવસે દિવસે એને પુત્રાભાવને લીધે જનમતો અંતાપ પણ વધવા લાગ્યો. એ લોચનવાળો છતાં પોતાને અંધ માનવા લાગ્યો. રાજાએથી વિંટગાયેલો છતાં તેને એકદુરુ હામવા માંડ્યું, અને આખા જનતનો આધાર એ પોતાને નિરાધાર માનવા લાગ્યો. એને રાણીવાસમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ વિકાસવતી નામે રાણી હતી. એક દિવસ એ તેને મહેલે મૂક્યો તો એણે રાણીને નેર્ધ-પરેશુતિ ત્યાજ કરેલી, ઉદાસ, મૌન

અને આમ સારતી અંતઃપુરના વૃદ્ધ ઓળનો અને પરિજનો એને ધીરજ આપતા હતા. વિચારમાં પડી અર્ધઊંઘાડી આંખવાળા કંચુકીએ એને કાંત કરવા મથતા હતા, પણ એ તો રાતી રાતી પથંગ પર ભેડી જ હતી. રાત્રીએ, પોતાને ભેંસ ઊભી થએલી તેને ત્યાં જ બેસાડી, અને પોતે પણ તેની સાથે જ બેઠો તથા મીઠા સ્વરે ધીમે રહી પૂછવા લાગ્યો :

“ ‘દેવિ, શા માટે અંતઃપૂર્ણ શોકવાળું આ નિઃશબ્દ શુદ્ધ કરો છો ? એથી તો મારું રોદાળ હૃદય પાંદડાં પેઠે કંપે છે. વિચાર કરવા છતાં મારો કાર્ષ્ણ અપરાધ થયો હોય એમ યાદ આવતું નથી. કાર્ષ્ણ પરિજનો અપરાધ કયો છે શું ? મારું રાત્રી અને જીવન તમારે આશ્રયે છે. માટે રુદનનું કારણ કહો. ’ વારંવાર પૂછવા છતાં જવાબ ન મળ્યો, ત્યારે પાસે ઊભેલા પરિજનોને પૂછ્યું એટલે કાયમ રાણી પાસે જ, રહેનારી મકરિકા નામે તાંબૂલવાદિનીએ જવાબ દીધો :

“ ‘ મહારાજની જરા પણ બૂધ નથી થઈ. આપ અનુકૂળ હો તો અન્ય તો કાણ અપરાધ કરવાની દિંમતે કરે ? પણ મહારાજનો અમાત્ય નિષ્ફળ ગયો છે એ જ્ઞાનથી મહારાણીનું હૃદય હમેશાં ક્રોધાગ્રસ્ત રહેતું જ હતું. અને દરરોજના દેહ માટે જરૂરી કામ પણ પરિજનો વિનવી વિનવીને કરાવતા. પણ આજે ચૌદસ છે એટલે દેવી મહાકાલનાં રક્ષાન કરવા ગયાં ત્યાં મહાસારતની કથા કહેવાતી હતી તેમાં સાંભળ્યું : ‘ જોને પુત્ર નથી તેની ઉત્તમ ગતિ નથી. પુ’ નામના નરકમાંથી, જ્યાંવે તે જ પુત્ર ’ એમ સંભળ્યો, પેલો વિવાદ થઈ પડ્યો છે. તેથી જ એઓ આમ કરે છે. અને જોજનાદિ કાર્ષ્ણ પણ લેતા નથી. ’

“ આ સંભળી, લમિા નિશ્વાસ મૂકી રાજા બોલ્યો : ‘ દેવિ, જે વાત નસીંગને આધીન હોય એમાં તો શું ચાલ ? પુત્રતા સ્વર્ગથી આપણાં અંજોને આતંક નહિ મળવાનો હોય, આપણે પૂર્વજન્મમાં પુણ્ય કર્યાં નહિ હોય, કારણ કે ગત જન્મમાં કરેલું સુકર્મ જ આ જન્મમાં માણસને ફળ આપે છે. છતાં જ અનુષ્ઠાનોમાં કામ હોય તે કરો.

ગુરુભક્ત, દેવસેવા વગેરે વધારે. ઋષિજનોને માન આપે. ઋષિજનો તપના જગથી અઘ્ઘ વસ્ત્રોને પણ રાક્ષસ બનાવે છે. આજળ પણ અનેક મહારાજાઓ-એમની જ કુપાથી પુત્રસુખ મેળવ્યું છે. હું પણ ક્યારે, મંજળ વસ્ત્ર ધારણ કરેલાં અને પુત્રથી શોભતાં દેવી, આનંદ આપશે, તથા મંજળ કિંચાઓનાં અભિષેકથી ગુંચવાયા અને માથે ધીનાં બિંદુ વાળો તથા અન્ય મંજળ વસ્ત્રોથી શોભતો પુત્ર મને આનંદ આપશે—એમ વિચારું છું. તથા ક્યારે એને પરિજનોથી રમાડાતો, ઘૂંટણીએ ચાલતો, અંદનથી અર્ચિત, રમતમાં ધૂળવાળો થએલા શરીરવાળો, માતાના પત્ર રંજવાના અગતાથી કંસુકીઓનાં મુખ રંજતો, મધિમય ભૂમિમાં પડતા પોતાના જ પ્રતિબિંબને કુતૂહલથી જોતો, અને હંભરો રાખ્યો વડે માન અપાતો પુત્ર ક્યારે જોઈશ એમ વિચાર કરું છું અને નિદ્રાહીન રાતો પસાર થઈ જાય છે. અને પણ શોક દહે છે, જનન શૂન્ય લાગે છે. રાત્રી અને છવન અફળ લાગે છે. પણ જેનો ઘિપાવ નથી તેવા 'વિધાતાની બાબતમાં શું યાપા માટે દેવિ, શોક છોડી દો. ધર્મ' અને ધીરજમાં પ્રયત્ન કરો. જે લોકો ધર્મ કરે છે તેમને જ કલ્યાણકારક સંપત્તિઓ મળે છે' આમ ઠરી, 'પોતે જ જળ લાવી, કરમાતા કમળ જેવું અને આંસુવાળું મહારાણીનું મુખ ધોયું. અને અનેક મધુર ધર્મબોધક વાતો કરી, આશ્વાસન આપ્યા પછી રાત્રી ગયો.

“એના ગયા પછી, એના આશ્વાસનને લીધે શોક ઝોઝાં થતાં, રાણીએ બધાં નિત્યકર્મ કર્યાં. અને દેવ, દિગ્ગ, અને ગુરુની ભક્તિ બમણા વેગ અને શ્રદ્ધાથી આરંભી. જે જે સંસાળે તે તે વ્રત પુત્રેન્દ્રાથી કરે જ અને મહાકલેશને પણ ન ગણકારે, તથા સારાં શ્વેત વસ્ત્ર પહેરી, મધિમય ભોવિતગાંત્રી જ સુએ—એમ રાણીએ કરવા આદ્યું.

“થોડા સમય પછી, રાત્રિ પૂરી થવાના અરસામાં રાત્રીને એક સ્વપ્ન આવ્યું. એમાં એણે રાણી વિદાસવતીના મુખમાં પૂર્ણચંદ્રને પ્રવેશતો જોયો. શુંકનાસને પણ સ્વપ્ન આવ્યું. તેણે પોતાની પત્ની મનોરમાના બોળામાં,

એક મુનિકુમારને એક સુંદર કમળ મૂકતો જોયો. રાત્રી જાંચો એટલે તરત જ પ્રધાનને બોલાવીને, તેને માનપૂર્વક આ સ્વપ્નની વાત કરી. એણે પોતાને આવેલા સ્વપ્નની હકીકત રાત્રીને કહી અને, 'સવારના આવેલા સ્વપ્ન' બહુ ખરું સાચું જ નીવડે છે, તથા નહક આવતાં સોમ્યઅર્થાં ચિદ્ધ જ્ઞાનંદ આપે છે. માટે થોડા જ સમયમાં મદાગાજી જન્મતે જ્ઞાનંદ આપનાર પુત્રને જન્મ આપશે અને જન્મતાં જાગને ધારણ કરનાર વચ્ચે આપને પ્રાપ્ત થશે.' એમ એણે બધું એને સાચું જ બઈ ગળ રાણી પાસે કયો અને તેને એક સ્વપ્નની વાત કહીને જ્ઞાનંદ આપ્યો.

"થોડા સમય પછી રાજાને મર્મ રહ્યો અને દર્પણની જેમ તેણે રાત્રીનું પ્રતિબિંબ ધારણ કર્યું અનેક ચિદ્ધો ઉપરથી કુસળ પરિબલો અને ૧૬ કુળ સીએ આ વસ્તુ સમજી મર્મ.

"એક શુભ દિવસે, રાત્રી શુભાસ હજારો રાત્રીઓ સાથે બેઠો હતો અને વાર્તાલાપ કરતો હતો ત્યારે કુલવર્ધના નામે સીએ આવી રાત્રીના કાનમાં આ સમાચારરૂપ અમૃત રેડ્યું. એ સંભળીને બધા કરીરે અમૃતસિંચન થયું હોય એમ જ્ઞાનંદ પામેલા રાત્રીનાં શોભાં અર્થ થઈ અને આપું કરીરે દર્પણહિત બન્યું. દર્પણરસ આંખે એણે શુભાસ જામું જોયું. અતુર શુભાસ એનું કાગળ સમજી ગયો. ધીમેથી રાત્રી પાસે જઈને આવી, 'મેં કહેલું તે જ શુભસમાચાર છે કે નહીં?' એમ પૂછવા જાગ્યો. 'કુલવર્ધના જ્ઞાનંદમાં કેળાય છે. આપને પણ મળે જ્ઞાનંદ થયો જણાય છે. માટે સ્વપ્ન સાચું પડવાનો અંશવ છે એમ માનું છું.' રાત્રી કહે: 'આણે કહ્યું તે બધું સાચું, હોય તો તેમ ખરું; પણ મને હજી મેં વિશ્વાસ બેસતો નથી. આપણું તે એવું અદ્ભુત અર્થથી કેળાવા સમાચાર સંભળવા મળે! આપણે જાને જ રાણી પાસે જઈ જતી જણાવે.' એમ કહી, રાત્રીએ તે રાત્રી આપી, કરીરે પરના બધા અંશર કુલવર્ધનાને આપી, શુભાસ સાથે, ઉતાવળે અને જ્ઞાનંદથી થોડાં પરિબલો સાથે

“અનેક પ્રકારની રક્ષા અને મંત્રપવિત્ર જલથી રક્ષાયેલા ગર્ભગૃહમાં, પયારીમાં સૂતેલી અને પરિજનો વિદિ મંગળ ક્રિયા કરતાં હતાં. એવી રાણીને તેણે જોઈ. એણે સુંદર રેશમી વસ્ત્ર પહેલું હતું. રાજાને એકદમ આવેલા જોઈ રાણી બેઠી થઈ સફાળો બેઠી હતી. તેને અટકાવી, રાજા તે જ આસને તેની સાથે બેઠો. પાસેના પલંગ પર શુકનાસ બેઠો. એને જોઈને હર્ષમન્યર મને, પરિહાસ કરવા રાજા પૂછવા લાગ્યો: ‘દેવિ, શુકનાસ પૂછે છે કે કુલવર્ધના જે કાંઈ કરી મધ તે સાચું છે?’

“લજ્જા અનુભવતી અને અવ્યક્ત રિમતથી કપોલ અને અંધર હાલતા હતા એવી રાણી ચરમાઈ. એણે નીચું જોયું. વારંવાર પૂછવા છતાં કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. છેવટે, ‘મને શા માટે જરમાવો છો? હું કાંઈ જાણતી નથી’ એમ કહ્યું.

“રાજા : મારા પૂછવાથી ચરમ આવતી હશે પણ આ ક્ષિપ્રોપડેલા મુખનું સુંદર . . .

“શુકનાસ : મહારાજ, એમને શા માટે હેરાન કરો છો? કુલવર્ધનાએ કહેલી વાતને ઉદ્દેશ્ય છોડો.

“આમ અનેક હાસ્યમય વાતો કરતાં, લગ્નો સમય ત્યાં રહ્યો. પછી શુકનાસ પોતાને ત્યાં ગયો.

“ક્રમપૂર્વક દોહદ પૂરાયેલી તે આનંદિત મનવાળી રાણીએ શુભ દિવસ અને શુભ સમયે સફળ જન્મતને આનંદ આપનાર પુત્રને જન્મ આપ્યો. પરિજનો આમતેમ દોહાદોહી કરવા લાગ્યા અને રાજમહેલમાં અભિનંદનનો બારે સંજમ થઈ રહ્યો. સહેરમાં ખજર પડતાં, ત્યાં પણ રાજપુતના જન્મનો મહોત્સર ઉજવાવા લાગ્યો. સહેરમાં લોકોનો આનંદ જન્મ દોહાદહ વધતો જ ગયો. રાજાને પુત્રનાં મુખદર્શન માટે ધણી ઉતાવળ હતી, પણ મુદત જોનારાઓએ નક્કી કરી આપેલા સમયે જ તે શુકનાસને સાથે લઈ સતિઠાગૃહમાં ગયો. બીજા કાંઈ પરિજનોને સાથે ન

રાખ્યાં, પવિત્ર પાણીનો સ્પર્શ કરીને એ ત્યાં પ્રવશ્યા. રાણા લલાસવતાના મોળામાં એણે પોતાને તથા જમતને આનંદ આપનાર બાળક જોયો. તે પોતાના તેજથી ત્યાંના દીપકોનું તેજ ઝાંધું પાકી દેતો હતો. અને મહારાજનાં લક્ષણો તેના શરીર પર દેખાતાં હતાં. હજારો મનોરથોના આનંદ-પ્રકરણને આપનાર પુત્રને રાજા અનિશ્ચય નયને જોવા જ લાગ્યો. રહેઝાવાળો અને પૂરાયેલી આજ્ઞાવાળો પ્રધાન શુભનાસ પણ ધીમે ધીમે રાજકુમારના અગ્રત્પંચ જોવા લાગ્યો. આનંદિત અને પ્રેમયુક્ત મનથી રાજાને કહેવા લાગ્યો:

“ મહારાજ, જુઓ, જુઓ આ સફોમ પામેલા શરીરવાળો તેજસ્વી મહારાજકુમારના શરીર ઉપર ચક્રવર્તીનાં લક્ષણો શોભી રહ્યાં છે. લલાટ ઉપર સુંદર ચિહ્ન શોભે છે. કાન સુધી પહોંચતી વિશાળ આંખો છે. તે કમળ જેવી સુંદર છે. ખીલતાં અને પરિભ્રમણ કરતા કમળ જેવું મુખ છે. સોનાની દેખા રેખા જેવી સુંદર નાસિકા દેખાય છે. હોઠ લાલ કમળ જેવા છે. રક્તકમળ જેવા, સુકોમળ હાથનાં તળિયાં (હથેળા)માં ચક્રવર્તીનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ જ જણાય છે. એમના એક પગનું યુગલ નવા જીમતા કક્ષતરુના પંદર જેવું, સુકોમળ, ખજૂરના રથ છત્રકમળ બતાવતી રેખાઓવાળું છે. કંઠસ્વર કુકુલિંગીર જાણાય છે.”

“ શુભનાસ ખામ કહેતો હતો એટલામાં બહાર જોડેલા રાજાઓની ઠોં, જલદી માર્ગ આપેલા મંત્રણક નામનો એક પુરુષ આવ્યો. તેના મુખ પર આનંદ લિલરાઈ રહ્યો હતો. રાજાને નમન કરીને એ કહેવા લાગ્યો:

“ મહારાજ, આજે બધા જ મનોરથ પૂરાયા છે. યતુઓનો નાશ થયો છે. આપ પૃથ્વીને જીતો. આપની કૃપાથી, અમારું શુકનાકને ત્યાં શ્રીમતી મનોરમાદેવીએ પણ, રેણુકાએ પરશુરામને જન્મ દીધો, એમ, પુત્રને જન્મ દીધો છે.”

“ રાજા આ સાંભળી મલ્લોજ અશ્વન થયો છે. શુભનાસને કહે:

આકૃત પછી આકૃત આવે છે, તેવી જ રીતે સુખ પછી સુખ આવે છે એ લોકવાયુષી બધી જ સાચી છે. એણે શુકનાસને સુંદર પૂર્ણપાત્ર આપ્યું અને પેલા સમાચાર લાવનારને પણ પારિતોષિક આપ્યું. પછી પોતે પરિજનો સાથે પ્રધાનને ઘેર ગયે. આમ ઉત્સવનો આનંદ બેવડાઈ રહ્યો.

“છટ્ટોનો દિવસ પસાર થઈ ગયો. દસમો દિવસ પણ આવ્યો. રાજાએ તે દિવસે અસંખ્ય ગાયો અને અપાર ધન બાહ્યજોને આપ્યાં અને રાજકુમારનું, સ્વપ્નમાં થયેલાં દર્શનને અનુરૂપ ચંદ્રાપીડ નામ રાખ્યું. બીજો દિવસે શુકનાસે પણ બાહ્યજુવને કરવી થઈ તેવી બધી વિધિ કરી રાજાની અનુમતિથી, બાહ્યજુને યોગ્ય વૈરાધાધન નામ રાખ્યું.

“બાળપણમાં યોગ્ય રમતાથી સમય પસાર કરતા ચંદ્રાપીડનું બચપણ પૂરું થયું અને વિદ્યાભ્યાસ શરૂ કરવાનો સમય આવી લાગ્યો. એ ૭ વરસનો થયો ત્યારે રાજાએ એ હેતુ માટે એક સુંદર વિદ્યાળ રાજમહેલ તથા કરાવ્યો. તેને અનેક માળા હતા, અને તેનું શિખર શ્વેત રંગે ઘોબી રહ્યું હતું. તેની ચારે બાજુએ કોટ હતો. એના બારણાં બધાં જ મજબૂત હતાં અને અનેક બારણાં હતાં, એક જ દરવાજેથી પ્રવેશી શકાય તથા બહાર હાથી અને ઘોડા ગંભી શકાય, એવું એ રાજ-ભવન હતું નીચે બાથામ માટે પણ અભ્યાસભવન હતું.

“બધી વિદ્યાઓના વિખ્યાત પારંગત આચાર્યોને પ્રવત્નપૂર્વક બોલાવી રાજાએ એમને ત્યાં રાખ્યા. અને જ્ઞાનાનુકૂળ દિવસે આચાર્યોનાં જ બાળકો સાથે સદ્વાસ રાખેલા તથા બીજાં બાળકોથી દૂર જ રખાયેલા, સિંહચિથ્રુ સમાન ચંદ્રાપીડને વિદ્યાર્થે આચાર્યોને સુપરત કરવામાં આવ્યો.

“રાજા દરેકજ રાણી સાથે ત્યાં જઈ રાજકુમારને આનંદ આપતો. રાજકુમારે પણ એકામ મનથી, કુશળતા પ્રગટ કરતો કરતો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. ગુરુઓ પણ સુપાત્ર શિષ્ય મળવાથી અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને

“રાજ દરશન રાણી સાથે ત્યાં જઈ રાજકુમારને આનંદ આપતો. રાજકુમારે પણ એકાગ્ર મનથી, કુશળતા પ્રગટ કરતાં કરતાં અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, ઝુરુઓ પણ સુપાન દિધું મળવાથી અત્યંત પ્રમદ થયા અને પોતાનું બધું જ યાન ઉમળકાભેર એને આપવા લાગ્યા. એ પણ ઝુલપી એ વિદ્યાને મદદ કરી આચાર્યોને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યો. ચોખ્ખા મણિ-દંપણમાં જેમ સ્પષ્ટ કરવા પ્રતિબળ પડે છે તેમ તેણે બધો જ વિદ્યા અને કલાસમૃદ્ધ હસ્તગત-મનોમત કરી લીધો. ચોક્કા જ સમયમાં તે પદ, વાક્ય, પ્રમાણ, ધર્મશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, વ્યાયામ, આયુર્વેદ, યમ, તલવાર, શક્તિ તોમર પરશુ આદિના ઉપયોગમાં પારંગત બન્યો. તથા રમવાથી યોદ્ધા વગેરેનું સંચાલન, વીણા, વેણુ, મુરજ, કાંતી, તારા વગેરેનું વાદન, નાટ્યશાસ્ત્ર, શાંધવંદેહ, હસ્તવિદ્યા, અશ્વ-ઝોપાલન, પરીક્ષા, પુરુષપરીક્ષા, ચિત્રકલા, યત્રકામ, પુસ્તક અભ્યાસ, લેખનકલા, ઘૃતકલા, મંથનશાસ્ત્ર, પંખી ખીતશાસ્ત્ર, મદમણિત, રત્નપરીક્ષા, રતિશાસ્ત્ર, ઇન્દ્રજાળ, નાટક, કાવ્ય, આખ્યાયિકા, મહાભારત, ઇતિહાસ, રામાયણ, પુરાણ બધી લિપિ, દેશભાષા, અર્વસંચાર્યો, શિષ્યશાસ્ત્ર, હાદિ સર્વ કલાઓમાં એ ચોક્કા જ સમયમાં બહોં કુશળ થયો.

“નાનપણથી જ, પૃથાપુત્ર ભીમસેનની જેમ તે મહાપ્રાણ હતો. વૈશં-પાયન પણ તેની સાથે જ અભ્યાસ કરતો હતો. તે પણ તેની જેમ જ કુશળ બન્યો. તથા એક પ્રાણ અને મિત્ર શરીર જેવો તેનો માદ મિત્ર-વિશ્વંસકથા તથા આદારવિકારાદિમાં—જની રહ્યો. એમને એકબીજા વિના એક બીજી પણ ચાલતું નહિ. આ પ્રમાણે ચંદ્રાપીઠ બધી વિદ્યા શીખી રહ્યો અને મૌનને આરે આવીને બેઠો. તે શરીરે અત્યંત સુંદર દેખાવા લાગ્યો. અને સ્નેહ પણ એક વિનીત સેવકની જેમ, ધીરે ધીરે તેના હૃદયમાં સ્થાન મેળવતો ગયો.

સંસ્કારિતાનું મૂલ્યાંકન

કાન્તિ મ ગાંધી બી. એસસી., બી. એસસી. (ટેકનોલોજી)

કોઈ પણ માનવીની સંસ્કારિતાનું મૂલ્યાંકન કરવાનું કામ એકદમ મહેલું નથી. સંસ્કારનું માપ કાઢવાનાં કોઈ ચોક્કસ સિદ્ધાંત, કાટલાઈ, ફુટપટ્ટી, થર્મોમિટર, બેરોમિટર કે જેલ્વેનોમિટર હજી પૂરેપૂરાં વિકસી ચૂક્યાં નથી.

તેમ છતાં, દરેક જમાનામાં માણસની કિંમત કરવાનાં લુહાં લુહાં માપો પ્રકાશમાં આવતાં એવાં છે. ધર્મપ્રધાન યુગમાં ધર્મપ્રયોગે માનેલાં સાત્ત્વિક, રાજસી અને તામસી નામનાં કાટલાઈથી સંસ્કારનું મૂલ્ય અંકાતું હતું. માનવી ઇશ્વરની, ગુરુની, શેઠની કે પતિની ગુલામી કેટલે અંશે સ્વીકારે છે તે ઉપરથી તેની સંસ્કારિતાનો અંકડો બહાર કરી શકાતો હતો. વધારે વ્યાપકિત માનવી વધારે સંસ્કારી લેખાતો. નીતિ-અનીતિ, પાપ-પુણ્ય, દિવસ-અદિવસ વગેરેની ધર્મપ્રયોગ અને ધર્મગુરુઓએ આપેલી વ્યાખ્યાની મર્યાદામાં રહીને જ માનવીનાં આચરણોનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવતું હતું. પરંતુ ધીમે ધીમે સત્તાનું કેન્દ્ર ધર્મગુરુઓનાં હાથમાંથી રાજ્ય તરફ વળ્યા પછી રાજસત્તાએ ખડેલા કાયદાએ ઉપરથી માનવીનું મૂલ્ય અંકાવાં શરૂ થયું. પહેલાં ઇશ્વરથી કરનારો માનવી ખૂબ સંસ્કારી ગણાતો હતો. ત્યાર બાદ ઇશ્વરેસર આલનારો માનવી સફળદસ્ય ગણાતો થયો. આજના મુઠીવાદી બવલારુ જમાનામાં દોલત, પગાર, કુળ, આગર, રાજ્ય પ્રત્યે વફાદારી વગેરે જાતનાં કાટલાઈથી માનવી કેટલો સંસ્કારી છે તેની ગણતરી થાય છે. જમાના અનુસાર કાટલાઈ બદલાતાં જાય છે, પરંતુ હજી સુધી માનવીના સંસ્કાર તોળવાનું કામમનું કાટલું પ્રાપ્ત થયું નથી. અત્યાર સુધીનાં બધાં કાટલાઈમાં છતિઓ છે, પૂર્વગ્રહો છે; તેમ છતાં હવે વિજ્ઞાનની મદદથી તે છતિઓ બાદ કરીને માનવીનું ખરી રીતે તેટલું સાચું મૂલ્યાંકન કરવાનું શક્ય નવું છે.

વિજ્ઞાન પહેલેથી પ્રુરવાર કરતું જાણ્યું છે કે માનવી આકાશમાંથી કે ઇશ્વરને ત્યાંથી એકાએક ટપકી પડેલો નથી. અનેક પલટાઓ વિશ્વવિકાસના પરિણામે માનવી પૃથ્વી ઉપર પશુદશામાંથી જન્મી માનવીની દશામાં અવતર્યો છે અને તેમાંથી તે આસ્તે આસ્તે સંસ્કૃત થતો ગયો છે, અને હજી એ તે પૂર્ણ સંસ્કારી તો નથી જ ન-યો. પશુતત્વોના અવશેષો હજી એ દરેક માનવીમાં જોવા કે વળા પ્રમાણમાં ચીટકી રહેલાં છે. આ પશુતત્વોનું પ્રમાણ શોધી કાઢવાથી માનવીના સંસ્કારનું પ્રમાણ સહેજે માપી શકાય તેવું બની શક્યું છે.

સામાન્ય રીતે ચાલુ સમાજમાં જે માણસ સારો પોશાક પહેરે છે, સાડું કમાઈ જાણે છે-ટૂંકમા, જે “સફળ નાગરિક” ગણાય છે-તેને સંસ્કારી માનવામાં આવે છે; અને જ્યારે અંશે આવો માનવી સંસ્કારી હોય છે પણ ખરા. પરંતુ એવો એ સંજવ ધણીવાર હોય છે કે ચાલુ સમાજની નજરે સફળ નાગરિકનાં બધાં લક્ષણો ધરાવનારી બહિષ્કૃત વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ સંસ્કારિતાની અધમ શ્રેણીની પણ હોઈ શકે છે—દાખલા તરીકે કાળાબજારીઓ. સમાજમાં આવે તેનું સ્થાન જીચું છે. ધર્મ-દોલત, આખર, સત્તા એ બધું પ્રાપ્ત કરીને તે સફળ નાગરિક ગણાતો ગયો હોય છે. પરંતુ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ તે તેના સમાજ-વિરોધી પશુતત્વને લીધે અધમ શ્રેણીનો સંસ્કારી હરે છે.

ત્યારે હવે આપણે જોઈએ કે વિજ્ઞાન કોને પૂર્ણ સંસ્કારી માને છે, કોને અર્ધસંસ્કારી માને છે અને કોને અધમ સંસ્કારી માને છે. પરંતુ તે પહેલાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું આવશ્યક છે કે વિજ્ઞાન કાળાને કાળો જ કહે છે અને કાળાને કાળો જ કહે છે. વિજ્ઞાન કળે રહીને નથી પૂછતું કે “ભાઈ શીદને કુમાર્યાં નેણ ?” એટલે વૈજ્ઞાનિક સત્યો બહિષ્કૃતની ચાલુ માન્યતાઓને આધાર પહોંચાડે તો તે સહન કરવાનું બળ રાખીને જ વૈજ્ઞાનિક સત્યો વાંચવાનું કે જાણવાનું સાદસ કરવું સલાહભર્યું છે. દાખલા તરીકે, વિજ્ઞાન જાહેર કરે છે કે ઇશ્વર નથી કોઈ ચીજ જ નથી, એ તો

માનવીએ સર્જેલું એક માનસિક ભૂત છે. માનવીના પાયા વચરના લય અને પાયા વચરની આસાઓનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ તે આ ઇશ્વરના નામે જાળખાય છે !

શબ્દો ખરેખર ઠડક છે અને વર્ણોથી ઇશ્વરભક્તિમાં ખૂબી ગયેલાનાં હૃદયને ચૂર્ણ કરી નાખે તેવા છે. તે સદન કરવાનું બળ ન હોય તેવા માનવીઓને વિજ્ઞાનના કથનો વજ્ર જેવાં લાગે છે, પરંતુ વિજ્ઞાન તે બદલ લાચાર છે. સત્ય જાણવા માટે કોઈ પણ કિંમત મોટી ન લાગવી જોઈએ. અશુભમતા આધાતો માટે મનના દાર ખુલ્લા રાખ્યા વગર વિના મહેનતે સત્યનાં દર્શન કરવાનું સહેલું નથી. પૂર્વેની બધી જ પ્રિય માન્યતાઓ, બધા જ પાળેલા પૂર્વગ્રહો પૂરેપૂરા તજવા સુધીની તૈયારી હોય તેવા માનવીઓએ જ વિજ્ઞાનના ચિતનમાં ચંચુપાત કરવા જેવો છે. આટલા પ્રવેશકની જરૂર એટલા માટે જ છે કે વૈજ્ઞાનિક સંસ્કારગ્રેષ્ઠીઓ મધ્યો કોઈ કોઈ વાચકને માથે ત્રીચી કોટિના સરકારની પાખડી બંધ બેસતી આવી જાય તો તેને માટે તેણે વિજ્ઞાનને જવાબદાર ગણવું જોઈએ, લેખકને નહિ. લેખક તો વિજ્ઞાનનો સદેશવાહક દૂત માત્ર છે.

વૈજ્ઞાનિકોએ સેંકડો સૈકાઓથી ઘર ઘરેલો વિશ્વકલ્પાન્તિનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં શોધી કાઢ્યું કે ઊકળતા વાયુઓના ગોળા રૂપે મૂળ નિહારિકા-મધ્યો છૂટી પડ્યા પછી એ આપણી પૃથ્વીને ઠંડો પડતાં લાખો વર્ષ લાગ્યા હતા અને ત્યાર પછી પણ પૃથ્વી ઉપર જીવંત વસ્તુઓનો પ્રાદુર્ભાવ તો ખીજાં કેટલાંએ હજારો વર્ષ પછી થયો હતો. અનેક અકસ્માત સંયોજીને પરિણામે જળની અંદર પ્રોટીન રસાયણો ભેગાં થવાથી તેમાં જીવનો સંચાર થયો અને તેનો જે વંશવેલો લાખો વર્ષોથી ચાલ્યો છે તે એવો ચાલ્યો છે કે હવે તે કહી અટકનાર નથી. લીલા જેવો જેલોશીલથી ઘર ઘરેલો એ જીવે લાખો યોનિઓના સ્વરૂપ લોધાં છે. કરોડ-રજડુ વિનાનાં સેંકડો જળજીવડાંઓની 'એન્ડીનોડર્મ' નામની છેલ્લી પેઢીમાંથી કરોડરજડુવાળા જીવોનો જન્મ થયો તેમાં માછલી સૌથી પહેલી પેઢીએ છે. માછલીની

પેટીઓ વધતાં વધતાં તેનાં સ્વરૂપે પણ પલટાયાં. આધે વખત પાણીમાં અને આધે વખત જમીન ઉપર રહી શકે તેવા જળસ્થળચર-એન્ડ્રીમિયન- (કાચખા, દેહકાના પ્રકારની યોનિઓ) પ્રાણીઓનો હૃદયર યથેા. તેની આમળનો પેટીઓમાં પાછા એ વિકાસ પડ્યા. એકને પાંખ આવી, તેમાંથી પુખ્તીઓનો વેલો આસ્થો; અને બીજાને પણ આબ્જા, તેમાંથી પશુઓનો વેલો આસ્થો. બીજાં લાખો વર્ષ આ પશુપંખીઓની જાતજાતની ને જાત-જાતની પેટીઓ વધતી જ ચાલી અને તેમાં ઘોડો ચોડો કારીરિક પક્ષો થતો ગયો. આખરે પ્રોમેટની જાતની વાંદરા જેવી એક પૂંઝડિયા યોનિ ઉદભવી. તેમાંથી માંકડાં, ગોરીલા, હિરાંમહિર્ડાં, ચીમ્પેન્ઝી વગેરે અનેક જાતો અને જાતો પિતરાઈ યોનિઓ રૂપે હૃદયવી. આખરે 'એપ' નામની યોનિએ માનવીનો આકાર લીધો. આ એપ એ જ માનવયોનિની પિતૃયોનિ છે એમ વિજ્ઞાને પુરાવા સાથે જાણીત ક્યું છે.

ઉત્ક્રાન્તિનો આ તો ખલો દ્રષ્ટે ઇતિહાસ આપ્યો છે પરંતુ ઉત્ક્રાન્તિને માનવીના સંસ્કાર સાથે માદ સંબધ છે, તેથી ઉત્ક્રાન્તિ વિશેનું બાદશું સાધારણ જ્ઞાન આવરણ છે.

માનવીનો આકાર લીધા પછી પણ માનવયોનિનાં દસ લાખ વર્ષ તો તદ્દત અસંસ્કારી પશુદશામાં જ વીત્યાં હતાં. સંસ્કારના ખાંટા તો માનવીને છેલ્લાં આઠ હજાર વર્ષથી જ ઊઠવા માંડ્યા છે અને તે પણ થોડા થોડા જ. હજી એ મનુષ્યયોનિમાં જ પશુ જેવા જન્મતી માનવીઓ પૃથ્વીપટ ઉપર ઠેર ઠેર જાયેલા છે અને તેને આદિવાસી અથવા તો બુમિજન કહેવામાં આવે છે. તેનામાં મધૂર જ દ્રુઈ જમજ દોષ છે અને પશુને જીવવાની રીતોથી જ તેની પાસે કામ લઈ શકાય છે. સંસ્કારની બુદ્ધિ સાથે હજી તેને કશું જ સનાનસૂતક નથી.

આદિવાસીની દસા વટાવ્યા બાદ જે માનવપેટીઓ અવતરી તેમાંના માનવીને જરા તરાં મુધરેલો કહી શકાય. પણ જે કામ નથી કરી શકતા

તેવા કામ માનવી કરવા લાગ્યો; દાખલા તરીકે પથ્થરની દુથોડી બનાવવી, અકમકથી આગ કરાવવી, વગેરે. ત્યાર પછીનો વધારે સંસ્કારી માનવી સમૃદ્ધજીવન રચવા લાગ્યો. બગ બાંધવા, માટલા બનાવવા, રમોઈ પકાવવી, બુદ્ધ કરવું વગેરે કળાઓ શીખ્યો. ત્યાર પછી સંસ્કાર વધતાં વધતાં માનવી કળા, સ્થાપત્ય, સંગીત, વિજ્ઞાન એમ દરેક દિશામાં આગળ વધ્યો, અને અત્યાર સુધી પૃથ્વી ઉપર અવતરેલી લાખો યોનિઓમાં યોનિ તરીકે સદંતર જુદા પડી આવે છે પરંતુ સ્વયોનિમાં સુદાં માનવોના સંસ્કારની શ્રેણીઓ ધણી જ બિન્ન બિન્ન છે. લાખો માનવીઓ હજી અદિવાસી જેવા છે, તો બીજા કરોડો માનવીઓ હજી દોર કરતાં કંઈક અધિયાતી પણ ખાસ ભૌરવ ન લઈ શકાય તેવી સ્થિતિમાં જ જીવન બતીત કરી રહ્યાં છે. એ બધાને દૂકામાં દૂકા સમયમાં પૂર્ણ સંસ્કારી દેવો રીતે બનાવવા એ હોયડો ઉઠેલવા પાછળ આજે હજારો વૈજ્ઞાનિકો અને રાજપુરુષો તનતોડ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે.

સંસ્કારિતાના મૂળભૂત તત્ત્વો પ્રગતિવાદમાં દેખાત થયેલાં છે. વધારે ને વધારે સુંદર પરિણામોનું સર્જન કરવું (કલા); મુક્તપણે વિચારો કરવાં અને નવા નવા વિચારો કરવા (તત્ત્વજ્ઞાન); જીવનનું ગદાવૈતરું બોલું કરતા જવું (વિજ્ઞાન), અને તે બધાના લાભ કેવળ ઉર્જાજાત દોળકોને જ નહિ પરંતુ આખી માનવજાતને મળે તેવું રાજતંત્ર સ્થાપવાના પ્રયત્નમાં રમ્યા પમ્યા રહેવું (સામ્મવાદ) એ પ્રગતિવાદના પાયા છે અને આવી જાતની પ્રવૃત્તિઓમાં માનવી કદલે અંશે રોકાયેલો છે તેનું માપ કાઢવાથી તેની સંસ્કારિતાનું માપ કાઢી શકાય તેમ છે. આ પ્રગતિને રૂંધનારી પ્રતિગામી પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલો માનવી જાણે જાણે સ્વરૂપે સંસ્કારી દેખાતો હોય, પરંતુ વિજ્ઞાનની નજરે તે પશુ સમાન જ છે કારણ કે પશુને કલા, ચિંતન, વિજ્ઞાન કે સામ્મવાદની કશી જ પરવા હોતી નથી. એ તો બીજાનો જીકાર કરીને પોતાનું પેટ ભરવામાં જ માને છે, પ્રગતિને રૂંધતો ન હોય તેમ જ આગળ પશુ ન વધતો. હોય તેવો જ.

માનવી સજ્જન હોય છતાં સંસ્કારી તો ન જ કહી શકાય. માનવપ્રગતિને કાષ્ટ ને કાષ્ટ રીતે આગળ વધારે તેવી પ્રવૃત્તિમાં શકાયેલો માનવો જ સંસ્કારી કહી શકાય. પૂર્વજો જેમ જીવતા આવ્યા તેમજ જીવ્યા કરવામાં મૌરવ લીધા કરનારની સંસ્કારિતા પણ નીચી શ્રેણીની જ હોય છે, કારણ કે માનવપ્રગતિમાં તેનો કશો જ ફાવો હોતો નથી.

સંસ્કારિતા અને પ્રગતિશાળી પ્રવૃત્તિઓનો આ તો વિચાળ સંબંધ, રસાયણો. બાકી જીવનની સેંકડો ઝીણી ઝીણી વાતોને માનવીની સંસ્કારિતા સાથે સંબંધ છે. પશુપ્રવૃત્તિઓના અવરોધો ઉપર માનવોએ ફેટલો વિજય મેળવ્યો છે તે સમજવાથી પણ માનવીની સંસ્કારિતા માપી શકાય છે. માનવી તેની પત્ની અને સંતાનો પ્રત્યે કેવો પ્રેમ રાખે છે, કષ્ટમાં ફેટલી છેતરપિંડી કરે છે, સ્વદોષ સતાકવા બીજાને માથે દોખતો ટાપતો કેવો ઝીંકાડે છે, લાયકાત વગરના વખાણથી ફેટલો કૂણાય છે, બીજાને ત્રાસ આપતાં કેવો અચકાય છે, ધનદોહત મેળવવા અને સાચવી રાખવા ફેટલી નીચતા આવડે છે, સ્વતંત્ર વિચાર કરવાને બદલે ગુરુ અથવા નેતાને બોલે બોલે ફેટલો ચાલે છે, સમજતો સદુપયોગ કરવાને બદલે આગસ અને બચન અથવા ચૂસણમાં ફેટલો સમય વગતીત કરે છે, વગેરે વગેરે અનેક ઝીણી વાતોના અવરોધન ઉપરથી માનવીની સંસ્કારિતાનું માપ કાઢવાનું હવે શક્ય બની ચક્ર્યું છે. પણ એ બધી ઝીણી વાતોનો સરવાળો છેલ્લે માનવી પ્રગતિનાં ફેટલાં પગથિયાં જોયે ચાલ્યો અથવા નીચે પડ્યો તે ઉપરથી તરત જણાઈ આવે છે. વિદ્યાનની નજરે પ્રગતિશાળી માનવોએ સંસ્કારની ઉચ્ચ શ્રેણીએ છે, નિરપૂર્ણ માનવોએ મધ્ય શ્રેણીએ છે, અને પ્રગતિશાળી માનવોએ અધમ શ્રેણીએ છે.

પંડિત શ્રી ઓમકારનાથ ઠાકુર

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

સુને ૧૯૧૮ની સાલ મને ત્યાં છે કે જ્યારે મેં પંડિત ઓમકાર-
નાથ ઠાકુરને પહેલવહેલા જોયા. વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાં મારી લગભગ
સરખાત. સેક્રેટરિયટની નવીન યોજનામાં હું ત્યારના દીવાન સર મનુભાઈ
સાહેબના અંતર મંત્રી તરીકે યોજાયો હતો. દીવાન માટે નિયત થયેલા
'દિવાનમ' અંશમાં એક મહાપરીક્ષા લેવાની હતી. સુવિખ્યાત સંગીતા-
ચાર્મ મૌલાબખા પુત્ર મુર્તજાખાન જેટલા સમયથી વડોદરાની સંગીતશાળા-
ના અધિકારી તરીકે કામ કરતા હતા. તેમની આવડત ઓસરી જવા આવી
હો એવો તેમના ઉપર આરોપ હતો. મદારાજશ્રી સવાજીરાવ મહાપ્રયોગશાળી
રાજની, જૂની દગમાં જક બની ગયેલા સંગીતકારોને રવાને નવીન, પશ્ચિમી
ઓપરોના કાર્ડ સંગીતકાર આવે તો પૂર્વપશ્ચિમની સંગીત પ્રજ્ઞાધિક્ષિઓને।
સમન્વય થાય એ દષ્ટિ તેમનામાં ખરી. પરંતુ સાથેસાથે નિયમમૂલકતાના
એ કારે દિમાગથી મુર્તજાખાનની શક્તિ ખરેખર જીતરતી જાય છે કે
કેમ એનો નિર્જન નિષ્ણાતો દ્વારા કમળા સિવાય તેઓ માત્ર કોઈના
કમનથી મુર્તજાખાનને દૂર કરવાનો દુકમ ન જ આવે મનુભાઈ સાહેબની
મુયના અનુકાર એક નિષ્ણાત-સમિતિ નિમાઈ અને ૧૬ મુર્તજાખાનની
આવડત માપવાનો પ્રશ્ન એ સમિતિ પાસે મુકાયો.

સમિતિમાં સર મનુભાઈ હતા. એ મહાપ્રદિક્ષાની પુરુષને સંગીતને।
શ્રેષ્ઠ જરૂર હતો. સંગીતની તેમનો આવડત વિશે મને કંઈ ખબર નથી.
શ્રી નરસિંહરાવ જોગાનાથ દીવેદિયા પણ સમિતિમાં હતા. સાંપ્રત-
theoretical-હાનની ચીવટ શ્રી નરસિંહરાવમાં પ્રણીતારે. xપરંતુ સાચું
અને પ્રયોગ જ-નેના જલ્દીર એક પુરાનને એ સમિતિમાં મેં જોયા.

એમનું નામ જોમકારનાથ. લાહોરના ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયના એ પ્રિન્સિપાલ. આજની માફક ત્યારે પણ તેમનો દેખાવ તૌડીપ્રેક્ષક-જુદો તરી આવે. એવો-સોદામણો રકુર્તિ-ગર્વો, સદૃશ જલ્દ બાનગર્વો.

શ્રી નરસિંહરાવે મુર્ત્તિજાપનાને પ્રેક્ષા પૂછ્યા, જેમાંના એક અને ૬૭ પણ ગાં છે. સોરઠ અને દેશ એ બન્ને રામ વચ્ચેના બેદ તેમણે જાણ્યા માગ્યા તેના હિતરે પણ અપાયા. પરંતુ જોમકારનાથે જ્યારેથી પરીક્ષા પૂરું થાયે પ્રશ્નોત્તરી કરી કરી ત્યાંથી એ આખી પરીક્ષા લમકમ સંગીતનો આઠો જલ્દસો બની ગઈ જોમકારનાથ બને જ સ્વરાકાર કરે, તેની સારીમમ માગે, આધાપ કરે, અને જોગબાવના કહે, રામના કીણા-કીણા બેદ જાતે કરી બતાવે અને તેમને કંઈમાં હિતારવા મુર્ત્તિજાપનાને વિનંતી કરે. મનુમાઈ સાહેબનું આખું કુટુંબ ત્યાં બેઠું થઈ ગયું. અને અમે બહાર કચેરીમાં સરકારી કામ કરીએ તે પણ ત્યાં જમા થઈ ગયા. પરીક્ષકની પરીક્ષામાંથી મુર્ત્તિજાપના પસાર થયા કે નહીં તેની ખબર નથી, પરંતુ જોમકારનાથની સરાવલી સાંભળી એ પૂરું સુરિલમ પ્રિન્સિપાલ પાર-વાર બેઠી બેઠી બેઠા અને ગાં છે:

‘વાહ! કયા આવાઝ હય!’

હું એ વખાણમાં મારી માનસિક સંમતિ પુરાવતો. હાજર રહેલાં સહુની એમાં સંમતિ હતી પરીક્ષા વધારે લાંબી ચાલે અને આ પુવાન સંગીતકારનો કંઈ વધારે સાંભળવાનો મજા એવી ફર ઇચ્છા પણ ત્યારે થઈ હતી! પરીક્ષા આપનારની મુશ્કેલી વિચારવાનું જ ત્યારે અલગ જ બની ગયું!

*

ગુજરાતને અને સંગીતને ગાં સંબંધ ત્યારે નહીં-૬૭ થે નથી એમ કહીએ તો ગુજરાતીઓને બહુ માનું ન જ લાગે. જોમકારનાથ ગુજરાતી હોય એમ કલ્પનામાં પણ ત્યારે ન આવે! મેં પૂછપરછ કરી કરી. મને તેમનામાં-તેમના જીવનમાં રસ હતો જ. પરંતુ કયા સુધી તેમની વીમતો મજા નહીં. કાંઈ કહે: ‘તેઓ હિતર હિંદના રહીશ’ કાંઈ કહે: ‘મહારાષ્ટ્રનીવાસી છે;’ કાંઈ કહે: ‘મૂળ મહારાષ્ટ્રના પણ હવે

ઉત્તર દિશા બની ગયા છે. 'એથી વધારે વીગત મળે નહીં. તેમની સાથે જરાય પરિચય નહીં' એટલે પત્ર લખી તેમની વીગતો જાણવા મથતું વધારે પડતું લાગ્યું. ફટકેક સમયે સદજ્ઞ પ્રાતઃપીતર્થા એક જાણકારે કહ્યું :

'ઝોમકારનાથ તો બહુચના રહીય છે.'

ત્યારે મને આશ્ચર્ય થયું. ધણી મદારાધ્મીઓ આવી ગુજરાતમાં વસેલા છે. મમતા આશ્ચર્ય સદ મેં આમળ પૂછ્યું :

'મદારાધ્મીઓ આવી વસેલા ! કે જનારસ બાબુએથી ?'

'નહીં, નહીં. એ તો મૂળથી જ બહુચના છે—ગુજરાતી છે.' એમ મને જ્યારે જવાબ મળ્યો ત્યારે મારું આશ્ચર્ય મને વાગે એટલું તીવ્ર બની ગયું !

ગુજરાતને સંબંધ સાથે લેવાદેવા કેવી ! એક ગુજરાતીમાં આવી સંબંધિતકલા વિકસે જ ફરી રીતે ? મારું મસ્તક નકારમાં લાલ્યું. મેં વધારે પૂછા આણુ રાખી. અંતે મને એથી ૫ વધારે મમકાવનારી વીગત કાઢી આપી :

'અરે, ઝોમકારનાથ મૂળ બહુચનાં પણ નહીં. એ તો ત્યાં રહેતા એટલું જ !'

'ત્યારે એ મૂળ રહીય ક્યાંના ?' મેં પૂછ્યું. હજી હું તેમના નિવાસસ્થાનને ઉત્તરમાં કે દક્ષિણમાં જ શોધ્યા કરતો હતો.

'એ તો ચરોતરના મૂળ.'

હું ચમક્યો. ગુજરાત તો ઠીક ! પણ ક્યાં ચરોતર જેવો સંસ્કાર-જન્ય મનાતો પ્રદેશ તે ઝોમકારનાથનું જન્મસ્થાન હોય ! મેં પૂછ્યું.

'ચરોતર એટલે !'

'અરે, પેયું વાદરણ તાલુકાનું જહાજ ગામ છે ને ! ત્યાંના એ મૂળવતની એમનાં ધરનાર પણ ત્યાં છે ને !'

વાત તાત સાચી નીકળી. ગુજરાતનું એ મહાસંગીતધન ચરોતરના એક મામામાં જ પ્રગટ થયું ! પછી તો જહાજનું તેમનું ઘર પણ હું જોઈ આવ્યો છું ! x x

તેમના માતૃશ્રી અને વડીલ બંધુ 'જહાજ' ગામે રહે છે, અને ઝોઠારનાથજી વારંવાર તેમની સંભાળ માટે એ આમંત્રે જાય છે, બાપી રેલવે હજી દસેક માઈલ દૂર છે.

૨

ઈ. સ. ૧૮૯૭માં પંડિતજીનો જન્મ.

ઝોઠારનાથજીના પિતાનું નામ ગૌરીચંદ્ર ઠાકુર માતાનું નામ કબેરબા. ગૌરીચંદ્ર ઠાકુર એક તપસ્વી યોગનિષ્ઠ પુરુષ હતા, પ્રજ્ઞવ મંત્રના ઉપાસક હતા અને એ ઉપાસનાના ચિહ્ન તરીકે એક પુત્રનું નામ એમણે ઝોઠારનાથ રાખ્યું, જે ઝોઠારનાથ આજે આખા હિંદમાં સુપ્રસિદ્ધ કલાવિધાયક છે. બાળક ઝોઠારનું વય ચારેક વર્ષનું હતું તે સમયે તેમના પિતા ગૌરીચંદ્ર પોતાના પિતાની આગામીસાર રવોપાજીત અને વડીલો-પાજીત મિલકતને છોડી ગામના મથુરભાઈ પટેલ નામના સબજન પાસેથી માત્ર બાર રૂપિયા ઉછીના લઈ પોતાના પરિવાર સહ પગે ચાલો નર્મદા-કિનારે ઊરુચમાં આવી વસ્યા ! કુટુંબ-સંયુક્ત કુટુંબ થયું ન્યાય સાથે બન્યાયો પણ ઉપજાવે છે. પંડિત ઝોઠારનાથજી પણ તેનો અનુભવ કરી સંજા છે ખરા ! ઊરુચમાં આવી ગૌરીચંદ્રે પોતાના આખા કુટુંબને મથુરગૃહે મૂક્યું અને એમણે સર્વસ્વ તજીને નર્મદાજીને કિનારે 'પણ'કુટી બાંધી પ્રજ્ઞવોપાસના આદરી. માત્ર ડુંપડોમાં બાળક ઝોઠારનાથને તેમણે પાસે રાખી વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યો.

પિતાની યોગશક્તિ વિષે પંડિત ઝોઠારનાથજી પ્રેટલોક વાતો કહે છે. પરમહંસ પૂર્ણાનંદ સાથે એક વાર શાસ્ત્રાર્થનો તેમનો પ્રશ્ન પડ્યો ત્યારે ગૌરીચંદ્રે બાલક ઝોઠારનો સ્પર્શ કર્યો અને એ બાલકમાં વેદ, ઉપનિષદ અને શાસ્ત્ર ઉચ્ચારણની એક એવી શક્તિ આવી કે જેથી પૂર્ણાનંદજી પ્રસન્ન થઈ જાણ કર્યા. એવો જ એક બીજો અસંખ્ય કાઈ મહાધીર સાથેનો પણ બન્યો હતો.

ગૌરીચંદ્ર ઠાકુર ધનવાન જરા યે ન હતા. વારસામાં તેઓ કશી મિલકત ઝોઠારનાથ માટે મૂકી નવાવન હતા. છતાં તપશ્ચર્માં અને વિદ્યાભ્યાસમાંની

એક વખત નર્મદાની સામે પાર આવેલા ગુમાનદેવ નામના ગામમાં આવેલા એક સાધુ બહુ જ મધુર ગીત ગાય છે એવી કિશોર ઝોકારે પ્રશ્ન સાંભળી. એ સાધુને મળવાની તેના હૃદયમાં તીવ્ર ઇચ્છા જન્મત થઈ. સાધુ પિતાની ઝૂંપડીમાં રહેલે માજે ગુમાનદેવ જવા નેટલા બાકાના પૈસા તરત ક્યાંથી મળે ? એટલે કૃતનિશ્ચય ઝોકારનામે નર્મદામાં ઝુકાવી નર્મદા પાર કરી સામે કિનારેથી પણ દૂર આવેલા ગુમાનદેવમાં બીને કપડે પહોંચી બેઠા એ સશ્વરૂં સંગીત સાંભળવાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી ! ભરખ આગળ નર્મદાનો પટ ફેટ્યો વિશાળ છે એ સૌ કોણ જાણે છે, એ પટ તરી જવો સહેજ ન ગણાય. પંડિતજીના શાનસન્નિધારણ સાથે તેમનું મજબૂત કરીરજવારણ પણ આમ નર્મદાકિનારે ધકાયું. એ ધકાતરનું પરિણામ આજ પચાસ વર્ષે પણ તેમનામાં નિહાળી શકાય છે. તેઓ પચાસ વર્ષના નહીં પરંતુ ચાળીસના આજે લાગે છે એનું કારણ તેમની કિશોરાવરવાની કસરત ગણી શકાય. પુરુષોએ પોતાની ઉમરનાં દસ વર્ષ છુપાવતાં હોય તો જીવનનો એક દશકો પણ વ્યયમાત્રે સમર્પણ કરવો જોઈએ. એનો પુરાવો પંડિત ઝોકારનાથ આપી શકે એમ છે.

પંડિતજીનાં જડેન પણ પંડિતજીની માફક બાળપણથી જ સંગીતરત હતાં એટલે આખા કુટુંબમાં હસા અને વિદ્વાતાનો સંચાર હતો જ. કુટુંબના ચિરછત્ર સરખા શ્રી ગૌરીશંકર કાકુર પંડિતજીની ચૌદ વર્ષની વયે અવસાન પામ્યા. સાત દિવસ પહેલાં ગૌરીશંકરજીએ આ પ્રસંગની આગાહી આપી હતી. પૂર્ણત્વ પામવાની તિથિ અને તેનો સમય તેમના હસા પ્રમાણે આવી પહોંચ્યો અને આ તપસ્વી પુરુષે પ્રભુવોચ્ચાર સહ પોતાના હૃદયે ઊડી દીધો.

ઔદુમ્બિક સંપત્તિનો ત્યાગ કરનાર પિતા જતાં કુટુંબ હતું તેના કરતાં વધારે આર્થિક સંકટમાં આવી પડ્યું. કુટુંબની આવકમાં નાની ઉમરે પણ ઉમેરો કરનાર ઝોકારનાથજીએ શું કરવું એનો પણ એક ચઢાપ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. આ સુસ્થેલીના સમયમાં ભરુચના શેઠ કાપુરજી મચેરજી કુંજાજીની

સહાયતા સારી કામ લાગી. પારસો કામ આનંદી કામ છે, કસેલો, રહતી
જોઈએ નથી એને કમાતાં પણ આવડે છે, બોમવતા પણ આવડે છે અને
જિહારતાપૂર્વક ખીજાઓ માટે એ ધન વાપરતાં પણ આવડે છે. શાપુરજી શેઠે
કિશોર ઐકારનાથનું સંગીત લઘુચરમાં સાંભળ્યું હતું. કુટુંબની મુશ્કેલીને
વિચાર કરી તેમણે પંડિતજીના મોટા ભાઈ બાલકૃષ્ણ ઠાકુરને સૂચના આપી
કે જ્યારે ઐકારનાથનો કંઠ આવી વિચિત્ર સુંદરતાભર્યો છે ત્યારે સંગીતા-
ચાર્ય વિષ્ણુશાસ્ત્રી દિગંજર જેવાની પાસે તેમને શિક્ષણ અપાવ્યું હોય તો
વધારે સારું. આ યોજના સૌને પસંદ આવી અને શ્રી દિગંજરના ગાંધર્વ
મહાવિદ્યાલયમાં તેમને લઈ જવામાં આવ્યા. પંડિતજીની પ્રારંભિક પરીક્ષા
પણ ત્યાં થઈ. દિગંજરજી તેમના કંઠથી પ્રસન્ન થયા અને તેમને શિક્ષણ
આપવું શરૂ કર્યું. પાંચ વર્ષનું શાસ્ત્રીય સંગીતશિક્ષણ પંડિતજીએ ત્રણ
વર્ષમાં તો પૂરું કરી દીધું!

૩

બાળપણથી સંગીતનો શોખ; શ્રી વિષ્ણુશાસ્ત્રી દિગંજર જેવા ગુરુ
પાસે કુદરતી ચક્રિતને ઝોપ મળ્યો; પંડિતજીની પોતાની સ્વાભાવિક કુતૂહલ-
વૃત્તિ અને જિજ્ઞાસા તેમાં ભળ્યા; ગુરુ સાથે વિવિધ પ્રતિભા પર્વટન પશ્ચ
થયા; વધારામાં પંડિતજીને વાચન અને અભ્યાસનો પણ ભારે શોખ;
મહેનત કરવાની વૃત્તિ અને તાકાત પણ પ્રજ્ઞોઃ એ બધાનું પરિણામ તે
આજના સગ્ગ વિદ્વાસ પામેલા પંડિત ઐકારનાથ XXX

ત્યારે તો કુટુંબને પૈસાની સતત તંગી; ઐકારનાથે પોતાનો પાંચ
વર્ષનો અભ્યાસ ત્રણ વર્ષમાં પૂરો કર્યો એટલે વડોલ બાઈને એમ ઇચ્છા
થઈ કે હવે ઐકારનાથ સંગીતને આધારે કાંઈ નોકરી લઈને કુટુંબની
નિર્વોહનો બોલે ઉપાડી લે. એવા સંજોગોમાં કાઠિયાવાડથી એક નાટક-
કંપની મુંબઈ આવી. એ કંપનીને ઠીકીક માઈ શ્રે એવા એક ઓછા
મદત્વના પાત્રની જરૂર પડી મોટા ભાઈ બાલકૃષ્ણે ધાયું કે આ લાગ ન

જવા દેવા, અને ઓકારનાથને નાટક-કંપનીમાં ફાજલ કરો દેવા, કે જેથી કુટુંબની આર્થિક તંબો હળવી યાવ. ઓકારનાથને લઈ તેઓ કંપનીનો આલિંગ માસે ગયા. ઓકારનું ગીત સાંભળ્યું અને તે જોડેસો તો રાજ સ્વેદ કે તેણે ત્યાં ને ત્યાં મારસો રૂપિયાના આલિંગ પગારથી પંક્તિછતે કંપનીમાં રહેવા આમંત્રણ આપ્યું. આવો લાભ જવા દેવાનું મોટાભાઈને ન રુચે, અને જેમને સંજોતનાં સાચાં જિંદાણ માપવાં નથી તેમને પણ આ સૂચના અનુકૂળ આવે જ પણ પંક્તિછતે તો સંજોતસેવામાં જ પોતાનું જીવન ગાળવું હતું. સંજોતકાર તરીકેનું તેમનું જીવન અભિમાન આજ સુધી તેમને કાઈ રજા નોકરી લેતાં અટકાવો રહ્યું છે. તેનો પહેલો પરચો આ પ્રસંગે થઈ ગયો. પંક્તિછતે નાટક-કંપનીની નોકરી સ્વીકારવાની ચોખ્ખી ના પાડી. xx

પછી તો તેમની રમિ અનુષ્ઠાન સંજોતજેત તેમને મળ્યું અને જે સ્ત્રેત તેમણે સર પણ ક્યું. ગુરુએ તેમની શક્તિ પારખી અને લાહોર જેવા રથએ સંજોતવિદ્યાલયના પ્રિન્સિપાલની જવાબદારીભરી ફરજ તેમના માથે નાખી, જે તેમણે બહુ કુશળતાપૂર્વક ઉપાડી લીધી. સરખ જેમ જેમ પસાર થતો ગયો તેમ તેમ પંક્તિછતની પ્રશિક્ષિ પણ વિસ્તાર પામવા લાગી અને આજે ઓકારનાથની સંજોતકક્ષા બહુ જ જીંવી કાટિની ગણાય છે. દિંદુસ્તાનના અમરુદ્ધ સંજોતકારોમાં તેમનું અગ્ર સ્થાન છે. સંજોતપરિષદોમાં તેમને સતત આમંત્રણ મળતાં જ રહે છે અને ત્યાં તેમની કક્ષા અને વિદ્વતાથી તેઓ પોતાનો પ્રભાવ પાડે છે. xx

તેઓ યુરોપખંડના કેટલાક દેશોમાં જઈ પણ આવ્યા છે. અને ૧૯૩૦ માં ઇટલીના ફ્લોરેન્સ શહેરમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સંજોતપરિષદ મોટા પાયે પર મળી હતી. દિંદુસ્તાન પ્રતિનિધિ તરીકે બીજા કાંઈએ નહોતું પણ ઓકારનાથજીએ જે પરિષદમાં ભાગ લીધો અને તેમાં પોતે જેવો મુંદર છાપ મારી કે ઇટલીના તે સમયના સરમુખત્યાર બેનિટો મુસોલિનીએ તેમને 'જણ આપ્યું', તેમનું સંજોતસાંભળ્યું અને તેની વિવિધ અસરો અનુભવી

આદોષન જગાવ્યું, એણે સ્વાતંત્ર્ય માટે બિટિલ 'સરકારને' પકકાર કર્યો.
વિશ્વશાન્તિ માટે વિશ્વના મુત્સદીઓને ઉદ્બોધના.

.. એણે નાનું પણ તેજસ્વી શરીર, એની હસતી પણ વેધક આંખો,
એની સમોટ ને સાચી વાણીએ કામણ કર્યાં.

નાનું અમદાવાદ જગતના ચોકમાં મદાન નગર બની ગયું !

ત્યારે આ મદાન નગરના આપણે 'મદાન નામરિકો' અત્યારે કેરો
કાળો કામો કરી રહ્યાં છીએ ! અત્યારે આપણા ખારા બાપુ આપણી વચ્ચે
નથી, અત્યારે આપણા ખારા સરદાર સાહેબ સમગ્ર દેશને દોરવના માટે
દિલ્લીમાં બિરાજે છે ત્યારે આપણે આ કાળો નગર, લાંચરૂઝવત, નફાખોરી,
સંમતિખોરી, ઠગિયાકંકાશમાં જ રઆપઆ રહીશું !

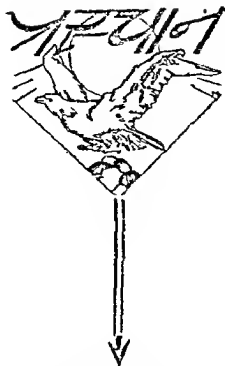
આપણા નગરમાં આટલી બધી મિલો છતાં કાપડનું રેશનીંગ !
અહીંના શેઠચાહુકારો અને વેપારીઓને એ નાનમરૂપ છે. તુમાખી અને તોરમાં
જીવતા અમદાવાદીને આ બધું લાંબન રૂપ છે.

સ્વરાજ મળ્યા પછી સ્વરાજને લામક બનવામાં આપણે દલિયિયો
માંગી, વસંત-ગજળ સુધીનો સમગ્ર ઇતિહાસ નગર સમગ્ર રાખ્યો જોડ્યો.
આપણું નગર ઉત્તત બનેા !

જય દિંદ.

★

આલ [હાલ નિરત] તત્રો

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

સચાલક

રણછોડજી કેસુરભાઈ મિત્રી

હિંદીમા શ. ૬-૮ ૦

પરદેશી ૧૦-૦ ૦

દર ઉપર મહિનાની પછી તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે

પરંપરા કાર્યાલય : પ્રાર્થના નભાજી મંદિર : અમદાવાદ
રા. ઘ. અ. ૬

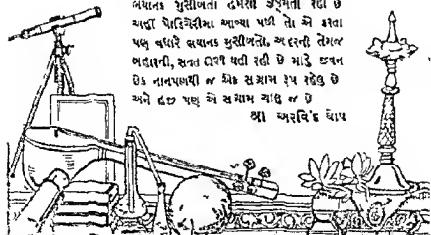
વપ ૧૪
અક ૧

૧૬૪૬
મષ્ટીબર

ત્રી

ભવા બચવ ની વખતે ખબર દોષ તો
મારું આપુ જે જીવન કઠોર પારલવિકતા
સાથે લડવામાં ન જીતું છે. ઉંઝેડમાં ને
કટલી જે મુશ્કેલીમાં ભોળની છે, ત્યાં મેં બુધ્ધિ
પેટે દિવસો કાયા છે મારે માથે જોખમાં,
બધાનક મુસીબતો હમેશાં અપમતી રહી છે
અહીં પેદિગેરીમાં આવ્યા પછી તો એ કરતા
પણ વધારે કથાનક મુસીબતો, અદરની તેમજ
બહારની, સતત ઘેરની થતી રહી છે મારું જીવન
એક નાનપણથી ન મિક સંઘાત રૂપ રહેલું છે
અને હજી પણ એ સંઘાત ચાલુ ન છે

આ અરવિંદ દોષ

વિજયનું અભયદાન

મારાં નાનકડાં બાળકો, તમે જગતની આશા છો, તમે જગતનું ભાવિ છો. આ યૌવન હમેશાં જાળવી રાખો. એ યૌવન જ પ્રગતિનું સાધન છે. તમારે માટે ‘અશક્ય’ શબ્દનો કશો અર્થ નહિ રહે.

જેમણે પોતાની અંદરની તમામ પશુતા ઉપર વિજય મેળવ્યો હશે અને એ પશુતાને વટાવી ગયા હશે તેમને જ પ્રભુ ‘પરમ સેવકો’ નું બિરુદ આપશે. હમણાં તો આપણે પ્રભુના વક્ષાદાર અને સાચા સેવક બનીએ એટલું જ માગીએ.

આપણે સૌ સાચા દિલથી વિજય તો માગીએ છીએ. પરંતુ એ વિજય કમેકમે જ આવી શકે છે. અને એ માટેનું પ્રથમ પગથિયું છે સંપૂર્ણ શિસ્ત

સદાય વક્ષાદાર રહો, ખંતીલા રહો.

આગે ઠઠમ, સદાય આગે ઠઠમ. ભય અને સંકોચ તણ દો, અને આત્મા જાગ્યો, આગે, આગે.

શ્રીશ્રી માતાજી

કિશોરને

[પત્રાંક ૨૭]

દોસ્તો,

આપણે ત્યાં ગયે મહિને એક નવી સંસ્થાની શરૂઆત થઈ હતી એ સંસ્થાનું નામ નાટ્ય વિદ્યામંદિર. જે સંસ્થાને આશ્રયે આ નવી પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ તેનું નામ ગુજરાત વિદ્યાસભા છે. આ ગુજરાત વિદ્યાસભા એટલે પહેલાં જેને આપણે ગુજરાત વનકિયુધર સોસાયટી કહેતા હતા તે જ. ગુજરાતની જૂનામાં જૂની આ સંસ્થા, જેની શતાબ્દી હમણાં જ ઉજવાઈ ગઈ, અનેક પ્રકારનાં લોકપ્રયોગી અને સાહિત્યપોષી સ્વરૂપોની જન્મદાત્રી છે. તેણે નાટ્ય વિદ્યામંદિર સ્થાપીને એક નવીન પથનું નવા યુગના પ્રગટિપથે ભણું છે. આ ખાતર તેને ખરેખર ધન્યવાદ ધરે છે.

આ પ્રવૃત્તિની શરૂઆતને શુભ પ્રસંગે ઉક્ત સંસ્થાના કાર્યકર્તાઓએ એક મેળાવડો યોજ્યો હતો, જેમાં પ્રાચીન સંસ્કૃત કવિઓનાં નાનાં નાટકો ગુજરાતીમાં ભજવી બતાવવામાં આવ્યા હતાં. આ પ્રવૃત્તિના મુખ્ય સંચાલક ગુજરાતના ભણીતા અભિનેતા (એક્ટર) શ્રી જયશંકર બોગક (જેઓ તેમની ધરાસ્વી કારકોર્ડિના સમયથી 'સુદરી' ને નામે જાણખાય છે) છે. તેમણે તે દિવસે એક નાનકડું છતાં સુંદર પ્રવચન કરીને તેમનું સ્વપ્ન જણાવ્યું હતું. તદુપરાંત આપણી રંગભૂમિ પર દીપતા નવા તારક સમા ભાઈ યશવંત ઠાકર પણ પોતાનો હિસ્સો તે સંસ્થાને આપનાર છે.

તે દિવસે ભજવાયેલાં બે નાટકો હતાં 'ઉત્કલંગ' અને 'ભગવદ્ગુણકોષમ્' એક હતું પીરરસ પ્રધાન અને કરુણાન્ત, બીજું દાસ્યથી ભરપૂર. મનુષ્યના મનની વિચિત્રતા રજૂ કરતું આ નાટક પ્રેક્ષકોમાં પણ દાસ્યના ઉજાળા ફેલાવતું હતું. તેનો પ્રયોગ ઘણો જ સફળ થયો હતો.

દોસ્તો, તમે જાણતાં હશે કે આપણે ત્યાં દરેક વિદ્યાને મહત્વનું ધ્યાન અપાતું હતું. સમાજનું તે અંગ ગણાતી. આપણા દેશની નાટ્ય વિદ્યા તો જુગજૂની છે. ભરતમુનિએ તેને શાસ્ત્રમાં આણી તે પહેલાં પણ તે ઘણી સમૃદ્ધિવાળી હોવી જોઈએ. આ રીતે જોતાં આપણે તે સમયે પણ કેટલા આગળ ધપેલા હતા તે ખતાવી આપે છે. નાટક લજ્જ વધાનું પણ શાસ્ત્ર છે, તે એક ઉપાસના છે, વિદ્યા છે. એ તેથી “નાટ્ય વિદ્યામંદિર” એ નામ ઉચિત લાગે છે; કારણકે, મંદિર શબ્દની પાછળ જે પવિત્રતા, જે ઈષ્ટમૂર્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠાની ભાવના આપણામાં જાગે છે, તે જ નાટ્યવિદ્યાના સાધકોના મનમાં હશે એમ આપણે ઇચ્છીએ.

આપણી રંગભૂમિ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરતી પોતાનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે અને જનતાના પ્રાણને પ્રેરે, સરકારે અને બિધ્વાલિમુખ કરે એવી આપણે અપેક્ષા રાખીએ. દોસ્તો, આપણે પણ આ સંસારમાં એક નટ જેવા જ છીએ ના ! આપણે કુરાળ નટ થઈએ, આપણો પાઠ ખરાબર લખવીએ. ૧

રાષ્ટ્રીય નીતિનું રક્ષણ

સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ

વ્યક્તિગત નૈતિક લાવના ઉપરાંત આખા રાષ્ટ્રની નૈતિક લાવના કૃત્યવામાં એકેએક નાગરિક મદદ કરે તો જ રાષ્ટ્ર જીત્યું આવે.

કમનગીમે આપણો દેશ એ આખતમાં ધણો જ પછાત છે. નીચે આપેલા બે સંવાદોથી બીજા દેશના પ્રમાણમાં આપણા દેશનું માનસ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવશે.

૧

હિંદુસ્તાન

[સ્થળ : એક રેલ્વે સ્ટેશન]

ટિકિટ માસ્તર : એ લાઇ, ટિકિટ ક્યાં ?

ઉતાડ : પડી ગઇ !

ટિ. મા. : એ નહિ થાતે. થાતો એક રૂપિયો બે આના કાઢી ને રસીદ લઈ લ્યો.

ઉ. : (આઠ આના કાઢી) હવે જવા ઘો ને માસ્તર, આ લઈ લ્યો એટલે થયું.

ટિ. મા. : અરે લાઇ, મારે એનું કામ નથી. બીજા દેશ આના લાવો. (રસીદ લખવા માંડે છે)

ઉ. : (તેનો હાથ પકડી લખતાં રોકી) અરે માસ્તર, હવે દૂકે પતાવોને ! લ્યો આ રાખો, મારે મોડું થાય છે !

(રૂપિયા મૂકી નજા માંડે છે)

(બીજા ઉતાડ નાજુમા બિલા રહી જતું જોવાથી વચ્ચે પડે છે)

બીજો ઉતાડ : અરે લાઇ, રસીદ લેતા જઓને, એનું શું મોડું થાય છે ?

પહેલો ઉતાડ : અરે લાઇ, હવે રસીદ જ છે ને ?

બીજો ઉતાડ : પણ તમારે સરકારની ચોરી કરવી ને માસ્તરને લાલચ

આપોં તેમની પાસે શું કરાવવો; એવા બેવડા પાપમાં પડવા કરતાં બે આની આપી દો ને ? રૂપિયા ઉપર બે આના તમને શા લાભે પડશે ?

હુલો ઉતાર : અરે શેની ચોરી ? એમાં કંઈ પાપ લાગ્યું નથી અને બધે એવું જ છે ને ? એવી લાંબી લપમાં ક્યાં પડીએ ? ઠીક લ્યો, પછી હવે તમારી સાથે ચર્ચાના મને વખત નથી. લ્યો માસ્તર, આ બે આના અને લાવો, બાળો તમારી રસીદ !

[રસીદ લખાય છે, ફગાય છે; પદેથી ઉતાર ખસડતો ફફડતો ચાલી બધાં છે માસ્તર અને બીજા ઉતાર સામસામે સ્થિત કરાવે છે.]

૨

ઈંગ્લેન્ડ

[સ્થળ : એક રેસ્ટોરાં ત્યા ખાંડનું દેશન છે.]

એક બિન-અંગ્રેજ : (રેસ્ટોરા પર બેસતાં) અરે વેઇટર, શા લાવ.

[વેઇટર શા લાવે છે. ને સાથે ખાંડના બે મામડા છે.]

બિન-અંગ્રેજ : ડેમ, બે જ ગાંગ્રા ખાંડ ? એટલે શું થાય ? (બાજુ બાજુ બોધન, ધીમેથી) લે આ બે પેની તું રાખજે, ખીજ બે ગાંગ્રા લાવી આપને લાઇ !

(બે પેની ધરે છે. એ અંગ્રેજ પસાડ પોતાના રેસ્ટોરા પર શા પીને દોષ છે તે આરે છે)

અંગ્રેજ : ભાઈ, તમારે વધારે ખાંડ બોધ્યો છે ? આ લ્યો. (પોતાના ગાંગ્રા ધરે છે.)

બિન-અંગ્રેજ : (ગૂંચવાઇ જતાં) ના, ના, ચેંક્યુ. અને હું એ લઇ લઉં, તો તમે શું કરશો ?

અંગ્રેજ : (ગૌરવથી) ભાઈ, હું બિમો બિમો મારા દેશમધુને નીતિ-બદલે ચતો બોડે તે કરતાં ખાંડ ચિનાની શા પીવી વધારે પસંદ કરીશ !

શ્રી અરવિંદ ઘોષ

[વડોદરાનાં તેર વર્ષ : સંસ્મરણ]

ડૉ. જીવરાજ મહેતા

શ્રી. અરવિંદ ઘોષે યુવાનીનાં તેર વર્ષ વડોદરામાં ગાળ્યાં હતાં એ લક્ષમાં રાખીને વડોદરા સાથે સંકળાયેલાં તેમનાં જીવનનાં સંસ્મરણો અને ઉતારીએ એ અરથાને નથી. વડોદરામાં જ તેમનાં યોગિક અન્વેષણોનો પાયો નખાયો હતો એમ કહીએ તો કંઈ ખોટું નથી. તેમને યોગ અને યોગાસનો તરફ વાળવામાં ગુજરાતના ત્રણ સતીનો મુખ્ય હિસ્સો છે : એક તો, પરમહંસ હંદ્રસ્વરૂપ મહારાજ, બીજા નર્મદા કિનારે આવેલાં માહસનના માધવદાસ સ્વામી અને ત્રીજા ચાંદોદ પરની ગંગનાથ ટેકરી પરના એક સંત પુરુષ. પરમહંસ મહારાજે યોગના પહેલા પાઠો તેમને શીખવ્યા; માધવદાસ સ્વામીએ યોગાસને શીખવ્યા; પણ ચાંદોદના સંતે જ તેમને યોગ તરફ વળવાની ખરી પ્રેરણા આપી. એ પ્રેરણા મેળવીને શ્રી. અરવિંદે માતૃભૂમિની સેવામાં જાતને અર્પણ કરવાનો અને હિંદના યુવાનોને માતૃભૂમિની સેવા કરવાની તાલીમ આપવાનો નિર્ણય કર્યો. આ ઉદ્દેશથી જ તેમણે ગંગનાથ ટેકરી ઉપર ભારતી વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી છે.

વડોદરામાં નિમજ્જન

શ્રી. અરવિંદે સનંદી અમલદારની (આઈ.સી.એસ.ની) પરીક્ષા આપવા માટે ઇંગ્લેંડ ગયા હતા; ત્યાં તમામ લેખિત પરીક્ષામાં તેઓ પસાર થયા પણ ધોડેસ્વારીમાં નાપાસ થયા. વડોદરાના સ્વ. મહારાજ શ્રીમંત સયાજીરાવ આયકવાડ એ વખતે ત્યાં હતા. તેમણે શ્રી. અરવિંદની ગૃહ શક્તિઓને પિછાણી લીધી અને તેમને વડોદરા રાજ્યમાં નોકરીએ રાખવાનું કહ્યું. આ રીતે ૧૮૯૩ના ફેબ્રુઆરીમાં તેઓ વડોદરા આવ્યા અને ૧૯૦૬ સુધી ત્યાં જ રહ્યા.

પ્રથમ તેમની નિમણૂક મહારાજના પ્રાધિવેશોત્તરી તરીકે થઈ હતી; ત્યાર બાદ સર્વે સેટલ ખાતામાં, પછીથી હોવાન કચેરીમાં અને છેલ્લાંમાં, ૧૫ વડોદરા કોલેજના પ્રોફેસર તરીકે તેમણે કામ કર્યું હતું.

સ્વ. સયાજીરાવ સાથે તેમને મણી જ શારાશારી હતી અને તો તે ખતે તેમણે ધાર્યું હોત તો મહારાજ પાસેથી મળ્યું મેળાની શક્તિ થઈ ગઈ અધિકારી પણ બની શકત. પણ તેમને એવી ટોર્ષ વ્યતિશાયા જ ન હતી. તેઓ હજૂર અધિકારી હતા છતાંય હરમારી પોતાક ન પડેતાં માતા પહેરવેશમાં જ કચેરીએ જતા.

વડોદરા રજા તે હરમાન તેમણે દિવેની જુદી જુદી ગામગામોમાં મુખ્યાસ કર્યો હતો, તેમણે પોતાના મદદનીશ તરીકે, બંનરજી નામના નોકરાના હસ્તકરમાં નોકરી કરતા એક બંગાળી સ્ત્રીને બંગાળી નોકરો પને બંગાળી જનનાને ક્રાંતિ માટે તૈયાર કરાવેલા બંદેશ આપે, વડોદરા જ્યાં તે હરમાન તેઓ ધણુખરુ જાહેર પ્રસિદ્ધિમાં લાગે નહિ પડતાં, તાંત રહીને દોરવણી આપ્યા કરવાનું જ વંશારે પગલ કરેલા.

વિદ્યાર્થી સમુદાય તેનો પ્રથમ સક બની રહ્યો. આ પ્રવચન કાલેજના સામ-
યિકમાં તો માત્ર ત્રણ પાનાંમાં જ સમાઈ ગયું હતું પણ તેની ભાષા
અત્યંત રમ્ય અને અનુકરણીય હતી.

તે વખતે વડોદરા કાલેજમાં શ્રી. મનુભાઈ મહેતા પણ પ્રેક્ટિસર
તરીકે કામ કરતા. તેમના પીરિયડમાં વિદ્યાર્થીઓ અવિચ્છિન્ન શાંતિ
ધારણ કરીને બેસી રહેતા એવો વાદ્ પ્રવાહ તેઓ વહેવડાવતા. પણ એ
બંને પ્રેક્ટિસરો વિદ્યાર્થીઓમાં બહુ ન બળતા પણ વિદ્યાર્થીઓની
વિવાદસભામાં જ્યારે શ્રી અરવિંદ દાજરી આપતા ત્યારે એ સભાનું
ગૌરવ વધી જતું.

તેમના વિશે એક વિદ્યાર્થી જણાવે છે: “શ્રી અરવિંદ ઘોષ પ્રખર
શુદ્ધિશાળી હતા. જ્યારે રાજમહેલમાંથી તેમને કાલેજમાં મોકલ્યા ત્યારે
તો તેઓ અગ્રેજી ભાષા તથા સાહિત્યના મહાવિમ્લેષુ પ્રેક્ટિસર બની રહ્યાં
એ વખતે હજુ યોગમાં તેઓ પડ્યા ન હતા. પરંતુ ભગવદ્ગીતાની જે વિસ્તૃત
ટીકા ટીપ્પણ તેમણે કરી હતી, તેમાંથી જ્ઞાન શોધવા નીકળનારને જરૂર
પ્રેરણા મળી રહેતી. તેમની આધ્યાત્મિક શક્તિઓનો પૂરવો તો એ વખતે
કાર્ધને થયો ન હતો પણ તેમના જ્ઞાનના વિશાળ ભંડારની તો આંખી થવા
જ માંડી હતી.

“તેમને બધા માન આપતા; પરંતુ તેઓ સ્વભાવે સદાચવાળા હતા
અને બધા સાથે બળવાનું ઓછું પસંદ કરતા. વર્ગમાં અગ્રેજી પાઠ્ય
પુસ્તકો તેઓ સમજાવે ત્યારે તદ્દન સાદી અને અલંકાર વિનાની ભાષા
વાપરતા; પણ જ્યારે પ્રગલ્ભ શૈલીમાં, અગાઉથી તૈયાર કર્યા વિના મોટેથી જ
નોંધ ઉતારાવવા માંડતા ત્યારે તો અમે તેમની શુદ્ધિ માટે વાહ વાહ પોકારી
બેઠતા તેમનો વાદ્ પ્રવાહ ક્યારેય ન અટકતાં સરળતાથી વહા કરતો. અમે
જ્યારે બી. એ. માં હતા ત્યારે તેમના એક મિત્ર શ્રી એસ. સી. મદિકે
સ્વદેશીના વપરાશ વિશે પ્રવચન કર્યું હતું. અને પરિણામે આમારામાંથી
ઘણાખરાએ તે વખતે જ સ્વદેશીવત લીધું હતું. એ સભામાં શ્રી અરવિંદે
“પણ પ્રવચન કર્યું હતું. તેમના સ્પર્દેશબદ્ધમાંથી દેશપ્રેમ ન તરી રહ્યો હતો.”

વીંટી નો ઇતિહાસ

શાન્તિલાલ ઠાકર એમ. એ.

વીંટી, મુદ્રિકા, અંગુલીયક—આવાં અનેક નામોથી અનેક પ્રકારે માનવીએ ઉપયોગમાં લીધેલી વીંટીનો ઇતિહાસ રમુજભરેલો અને જાણવા લાયક છે, તે વીંટી કહેવાય છે, કારણ કે તેનું મંડળ નાજુક આંગળીના આસપાસ વીંટળાઈને રહે છે. તે મુદ્રિકા કહેવાય છે, કારણ કે રાજાઓ સેનાપતિઓ, પહેલાંના મોટા અમલદારોને કાં તો સહી કરતાં ન આવડત હોય તેથી, સહી કરવામાં બહુ વખત જાય તે બચાવવાના હેતુથી, અને અમલદારી કાગળોમાં સહી કરતાં પાર ન આવે તેનું હોવાથી, ખાનગી માણસોને ખાતરી આપવા માટે કે તે કાગળ અથવા દસ્તાવેજને રાજા કે મેનાપતિ કે અમલદારની અનુમતિ અથવા સંમતિ મળી ચૂકું છે—આવાં અનેક કારણોથી તે પોતાની મુદ્રા (મહોર, ખાસ નકશ કરેલો અક્ષર કે આકૃતિ કે છાપ) વીંટીમાં રાખતા, અને તેનું જેના વર્ત સીલ મારવામાં આવતુ, તેને મુદ્રિકા કહેવામાં આવતી. તે આંગળી પર શોભતી માટે તે અંગુલીયક કહેવાતી. તેનો કોઈ ઉપયોગ ન કરી જાય અથવા કોઈ કાવતરાંબાજ તેનો ઉપયોગ કરી રાજ્યમાં કે સેનામાં પોતાનું મનફાવતુ કામ કાઢી ન જાય, તેટલા માટે તે મુદ્રિકાને રાજા કે સેનાપતિ પોતાની આંગળીએ જ પહેરેલી રાખતો, અથવા પોતાનાં ખાનગી તાળાં ફંચીમાં રાખતો, અથવા પોતાના ખાસ વિશ્વાસુ માણસને જ તે રાખવા આપતો. આ રીતે તે વિશ્વાસ અને પ્રેમનું ચિહ્ન થઈ પડી. તેમાંથી પ્રેમના ચિહ્ન તરીકે પ્રણયી લોકો, જગતના પ્રેમીઓ પોતાના પરમવિશ્વસનોય પ્રેમપાત્રને તે પ્રણયચિહ્ન તરીકે આપવા લાગ્યા !

યુરોપમાં પોપ અથવા બિરામ લોકો પણ પોતાની સત્તાના ચિહ્ન તરીકે વીંટી રાખતા. બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમમાં તેના અનેક ચિત્રવિચિત્ર નમૂનાઓ સંઘરી રાખવામાં આવ્યા છે.

શરૂઆતમાં વીંટીઓ લોહની બનાવવામાં આવતી. પણ વખત જતાં,

તેનો જ્યારે પરમવિશ્વસનીયતા, મમતા અને પ્રેમના ચિહ્ન તરીકે—પ્રતીક તરીકે ઉપયોગ થતો ગયો, તેમ તેમ તે વીંટીની અને પછી સોનાની બનાવવામાં આવી. સોનાની વીંટીનો ઉપયોગ તો યુરોપમાં બહુ મોડો આવ્યો. પછી તેમાં મોતી, હીરા, પ્રવાલ, મરકત, નીલમ—વગેરે કિંમતી અને પ્રકાશમાન રત્નો જડવામાં આવતાં. જેમ આપનાર માણસ શ્રીમંત અથવા અમીર હમરાય કે રાજા, તેમ તે વીંટીમાં વધારે મૂલ્યનું રત્ન જડવામાં આવતું, કારણ કે શ્વાભાવિક રીતે જ પોતાના વિશ્વસનીય પ્રેમપાત્રને તે મોતાથી અને તેટલી ઉત્તમ વસ્તુ બેટ અને સ્મૃતિચિહ્ન તરીકે આપવા પ્રેરાતો. પછીથી તે રત્નોની પસંદગી રત્નશાસ્ત્રના જ્યોતિષ અનુસાર કરવાની પ્રથા હમેરાઇ-જેને શનિની કૃપા નોંધવી હોય, તે વીંટીમાં શનિનું નંગ ધારણ કરતો; જેને ચન્દ્ર સખળ બનાવવો હોય, તે ચંદ્રનું મોતી પોતાની વીંટીમાં જડાવતો; તે જ રીતે મંગળ, ગુરુ વગેરેનું સમજાતું. આ પ્રથા પાછળ એક વિજ્ઞાનની શોધ રહેલી છે, કે અમુક પ્રકારના કિંમતી પથ્થરો અમુક ગ્રહ કે જ્યોતિ નક્ષત્રનાં કિરણોને, જેમ સુખેષ્ઠ લોહકલ્પિકાને શ્વાભાવિક રીતે જ આકર્ષે છે તેમ આકર્ષે છે, અને તેને પહેરનાર માણસનાં મન-શરીર પર તથા ભૌત્યપુરુષાર્થ પર અમુક જાતની ચોક્કસ અસર ઉપજાવે છે. તેના પ્રત્યક્ષ બે દાખલા પ્રસિદ્ધ છે. સર્વ ક્ષરોડા માઈલ દૂર છે, હર્તા સર્વકાન્ત મણિ તેનાં કિરણોનો સ્પર્શ થતાં જ દ્રવવા માંડે છે, ચંદ્ર કરોડે માઈલ દૂર છે પણ તેના ગીતલ પ્રકાશમાં ચન્દ્રકાન્ત મણિમાથો પ્રેમરસ પીગળી વહેવા માંડે છે. જેનું માણસોમા સમાન, અનુકૂલ આદિયનો જન્મનાં પરસ્પર હૃદય દ્રવીભૂત થાય છે, તેનું જ વિરાટમાં, કુદરતમાં પણ બને છે. પિંદે સો પ્રમાણે—એ સૂત્ર બહુ જ સાચું અને સર્વવ્યાપી છે.

૧૫૯૧ વીંટીઓ માનવીના હૃદયમાં તેમ જ ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ થઇ ગઇ છે. ઇયંડની રાણી એલિઝાબેથે ઈમેક્સના હમરાવને (Earl of Essex) વીંટી બેટ આપી હતી. મેક્સપીઅરના પ્રખ્યાત નાટક 'વેનીસનો વેપારી'માં એક વીંટીનો (પોર્ચિયાની) ઉલ્લેખ આવે છે, જેના પર આ અર્થે કોતરવામાં આવ્યા હતા. 'Love me and leave me not' (મારું પર પ્રેમ કર; મને કદાપિ ત્યજ્ય નહિ) સંસ્કૃત સાહિ-

સ્થિતિ છે. એટલે એ વિશે સદુએ પોતપોતાની અણસ પ્રમાણે ઉઠે પડે રહ્યો. પેલી આપણી જૂની વાતમાં બાળક નચિકેતાને કે! મૃત્યુને મરણ પાસે જવું પડ્યું હતું, અને પૂછવું પડ્યું હતું, કે મરણ પામ્યા પછી આત્માની શી ગતિ થાય છે તે વિશે મને કૃપા કરીને જ્ઞાન આપે, જે સારાંશ એ જ છે, કે આ પૃથ્વી પરનો કોઈ પણ માનવી - પછી તે ધર્મી હોય કે મોટો પાંડિત હોય - આ વિષયમાં કશું ખાતરીપૂર્વક જણાવે શકે તે પછી તે બીજાને તે એ વિશે કશું શી રીતે જણાવી શકે!

‘જૂત’ એ સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દ છે. એનો અર્થ થયેલું, કંપન થયેલું. ‘પ્રેત’ એ પણ સંસ્કૃત શબ્દ છે, અને એનો અર્થ ગઈકું, આ પૃથ્વી પરથી ગયેલું એવો માય છે - એ બેડે શબ્દો, જૂત અને પ્રેત મરી ગયેલા માણસના જીવની સ્થિતિ દર્શાવવાને સામાન્ય ભાષામાં વપરાય છે. કદાચાતું જૂત મેં જોયું કે અમુક માણસનું પ્રેત મને દેખાયું એ કદાચ કહે છે, ત્યારે આપણે એવું સમજીએ છીએ, કે જે માણસ જે સમય પહેલાં મરી ગયો હતો તેના જીવની અમુક સ્થિતિ-દેહધારી રીતે તેને દેખાયું. હવે આપણે ચોક્કસ જણાવે છીએ કે મૃત્યુ પામેલા તે માણસ જીવને આપણે રમણાતમાં લઈ જઈએ, ચિન્તા અડકીને, બાળોને આપણી દીધું હતું. તે પછી તેની દેહધારી સ્થિતિ શી રીતે નજરે પડી શકે સત્તાઈ પર બરાબર વિચાર કરેશો. તે તમને જણાશે કે આમાં કંઈક મનની નબળાઈ છુપાઈ રહેલી છે. મેં આગળ કહ્યું કે અધિકારને અને અધિકારને ખાસ દોસ્તી છે. રાત્રે અધિકારમાં આપણે ગામ બહાર ચાલ્યા જતા દોડીએ અને થોડે છેટે કંઈક કાળું કાળું બિંદુનું નજરે પડે, એટલે મનમાં મોં પેસે, છતી ધડક ધડક થાય, પગ ટીલા પડે, આગળ ચાલવાનું બંધ થઈ પલ્લ જરા હિંમત રાખી. મનમાં પ્રયત્નનું નામ લઈ, આગળ ચાલીએ ધીમે ધીમે ચાલીએ, અને પેલું કાળું કાળું બિંદુ માત્ર એક જૂની દંડી દેખે છે એમ ખાતરી થાય ત્યારે કેવું હસતું આવે છે, કેરી ચરમ જાણે છે, આપણા મનની નબળાઈ પર કેવા રોષ થયે છે એ અનુભવી જાણે છે. અરે, એક જૂની વાત લો. ઘરમાં જ રાત્રે અધિકારે જતાં પડે છે ત્યારે જાણીએ, આપણે જોયે મારી ત્યાંથી દૂર ખસી ગયા, દીવો કળીને જોયે તે એક સૂતરની જેમ મૂંચવું વળાંને પડેલી દીડી! આ અનુભવ છે

સામાન્ય છે. પેલો-ધારેલો સાપ આપણી કલ્પના જ હતી કે બીજું કંઈ? કલ્પના એ તો બહુ જળારી ચીજ છે. પૂનેમની રાત્રે આપણે ચન્દ્ર જોઈએ છીએ, તેમાં ડાળા ડાધા જોઈએ છીએ એ શું હશે? ટાઈ કહે છે, કે એ તો સસલુ ખેડું છે, કોઈ કહે છે, કે એ તો ડાંચી રટિયો કાંતે છે! ખરી વાત એ છે કે ચન્દ્રની સપાટી પર બપોલી આવેલા એ પર્વતો છે. આકાશમાં વાદળો દેખાય છે; કોઈ વાદળોને છોકરાં હાથી કહે છે, કોઈને હિન્દુસ્તાનનો નકશો કહે છે! કલ્પના મોટે ભાગે જૂની હોય છે, અસત્ય હોય છે.

અધારી રાતે સામેથી કોઈ કાળો લૂગડો પહેરેલી બાઈ આવતી હોય તેને પોતા મનનો માનવી ડાકણ ધારશે! ‘મંછા જૂત ને મંછા ડાકણ’ એ કહેવત પ્રમાણે આપણે નબળું મન જ જૂત ઉત્પન્ન કરે છે ને મનમાં જોડેલો વહેમ ડાકણ નિપજાવે છે. કેટલીક વાર માણસને ડરાવવા માટે જ, તેને સારે માર્ગે ચણવવાના શુભ ધરાદાથી જ, કેટલાક વહેમ લોકોએ બિપજાવ્યા છે. ‘ચમડી વટે પણ હમડી ના છૂટે’ એવા કંજૂસને ડરાવવા માટે ધનના ઢગલા પર, દારૂના ચરુ પર, નાગ બેઠેલો કલ્પવામાં આવ્યો છે. જીવતાં જોણે પોતાના પૈસાનો સદુપયોગ ન કર્યો, નિસ્વાર્થ ભાવે પરા-પકારમાં પૈસો ખર્ચ્યો નહિ, એવો સ્વાર્થી લોભી કંજૂસ માણસ મૂંઝા પડી સાપ કે નાગ થાય છે એવું કહેવું છે.

કોઈ કોઈ વાર માતાના મદિરમાં કે હનુમાનજીના દેરામાં જૂતને ધૂણાવવામાં આવે છે. સાળંગપરના પ્રસિદ્ધ હનુમાનના દેરામાં એક બાઈને ધૂણતાં મેં જોઈ છે. જૂતા લોકો અજ્ઞાન જનતાને ઢગવાની અનેક તરકીબો કરે છે, પૈસા પડાવે છે, ને પોતાના મનમાં ભરે છે. સ્ત્રીઓને અનેક પ્રકારના રોગો થાય છે, તેમાં મગજની નબળાઈનો રોગ પણ થાય છે. તેના પરિણામે તેને ધણી વાર વામુ આવે છે, અને આમુ શરીર કંપી જાય છે, ધૂણે છે. આની દાકતરી તપાસ કમવધી ઘટે, યોગ્ય દવા ને દ્રવ્યાર કરવા ઘટે, નહિ કે જૂતાને બોલાવીને જૂત કદાવવાની પેરવી કરવી. જનુ, મન્તર, હુમન્તર, અડદના દાણા નાખવા, વગેરે જુદી જુદી જૂની તરકીબો અજમાવાય છે, ને અલણ, અજ્ઞાન, વહેમી લોકોને ઢગવામાં આવે છે.

ચપ્પુના પાના પર રતનજોતનાં ફૂલનો રસ કે કપાસનાં ફૂલનો રસ ચોપાયો હોય, તે ચપ્પુને સુકાવા દીધું હોય, અને પછી તે વડે લીંબુ કાપવામાં આવે, તો લીંબુમાંથી લાલ રંગનો રસ નીકળે. તેને લોહી નીકળ્યું એમ કરાલી બૂરાઓ કહે છે, કે દેવી ચોટ લાગી છે, કેવો જનરો વગળાક છે, જુઓ લીંબુમાંથી લોહી નીકળ્યું! અઠાનીઓને છેતરવાના આવા અનેક પ્રયત્નો પોતાના પેટને માટે લોકો કરે છે.

કોઇ માણસ રાત્રે રમશાનમાં લાડકા થતા જુએ છે, તેને જૂતના લાડકા માને છે, અને બીએ છે. ખરી વાત એ છે, કે રમશાનમાં પડી પહેલાં લાડકામાનો ફારફરસ હવામાના ઓકિસજન સાથે લાળી બીડી જાય છે ત્યારે લાડકો થાય છે. અઠાનને લીધે માણસના મનમાં ખોટી બીક પેસી જાય છે. 'જૂતનો વાસ આમલી' એ કહેવત પરથી એટલું જ શીખનારું કે આમલી તળે રાતવાસો રહીએ તો માંદા પડીએ.

આજથી સો વરસ પહેલાં એક બડો બહાદુર માણસ થઇ ગયો— એનું નામ દુર્ગારામ મહેતાજી ઇ. સ. ૧૮૪૪-૪૫માં સુરત શહેરમાં હજારો માણસોની જંગી સભાઓ સમક્ષ એણે જૂત, ઝેત, બદ્, મન્તર, વગેરે ધર્મિંગો કરનારાને પકડાયાં હતા, અને એક જૂતિયા મનાંતા ઘરમાં પોતે રહ્યા હતા. તે વખતના બૂરાઓ બધા દુર્ગારામના મોં આગળ મેંદા નેવા બની ગયા હતા, અને પોતાના સ્વાર્થી ધંધાની પોલ ઉઘાડી પડી ગયેલ નેષ્ટને શરમિદા બન્યા હતા.

માટે ઇશ્વરે આપેલી શુદ્ધિને સહુએ ઉપયોગ કરવો, બરાબર વિચાર કરવો, ને વહેમમાં કુટાઇને જૂતઝેત વગેરેની ખોટી બીકને મનમાં પેસવા દેવી નહિ. પેલો અમદાવાદનો સોની અખો ભગત કહી ગયો છે :

“ વા વાધાથી નળિયુ ખસ્યુ, તે દેખીને ફૂતરું બસ્યુ;

બહુ ગયો ત્યાં શોરબડોર, કોઇ કહે મેં દોડો ચોર;

લાંબી વિગત કરે વિખ્યાત, અખા વહેમની એવી વાત. ” *

* તા. ૯-૯-૧૯૪૬ને રોજ અમદાવાદ રેડિયો પરથી મહાભારતમાંથી વહેમની

કાદંબરીની કથા

રામચંદ્ર નારાયણ પંડ્યા, એમ. એ.

[ગતાંકથી ચાલુ]

આ સાંભળી, કાંઈ સમય સુધી કાંઈક વિચાર કરતી હોય તેમ તે કન્યા મૌન રહી : પછી જાણે, અતરનો પ્રેમ મોટાં મોતીઓનાં રૂપે બહાર આવતો અને હૃદયશુદ્ધિ કરતો તથા સ્વ તૂટી જતાં વિખરાતું જતો હોય તેમ, તેના સુંદર સુકોમળ, કપોલ ઉપરથી અશ્રુધારા ચાલવા લાગી, આવું મૃદુ રુદન જોઈ ચંદ્રાપીડને થયું.

વિધિતું વિચિત્ર કાર્ય સમજાય એવું નથી, ક્યાં આ અત્યંત મુકે માર અને સુખયોગ્ય દિવ્ય શરીર અને ક્યાં આ એને કાયમને માટે જલાવતો અને દિલને વ્યાકુળ કરતો શોક ? આવી જાંબીર અને રમણીય મિતિને આગ્ર વિકલ બનાવનાર શોક નાનોસતો તો નહિ જ હોય, સામાન્ય આધાતથી પૃથ્વી કે પે ખરી ?

આમ વધેલા કુતૂહલવાળો, પણ આ રુદનનું કારણ પોતે અપરાધી છે એમ માનતો, પાસે વહેતા જરણનું પાણી તે પોતાને ધ્યાનેથી છાડીને લઈ આવ્યો. તેના ઘણા આગ્રહને લીધે, તે કન્યાએ, રુદનને લીધે જરા લાલ થએલી આંખોવાળું અને અશ્રુઆપ્ત તેવું પોતાનું મુખ ધોયું અને મોટે નિઃશ્વાસ મૂકી કહ્યું :

“ રાજપુત્ર ! અત્યંત નિર્દય હૃદયવાળા મારી આ કથા સાંભળીને શું કરશો ? છતાં પણ જાણનાની ધણી આતુરના હોય તો સાંભળો, અત્યાર સુધીમાં તમારે કાને તો આવ્યું જ હશે કે અપ્સરાઓનાં ચૌક કુળ છે. તે કમળગોળિ ભગવાન બ્રહ્માના મન, ચંદ્ર, વેદ, અગ્નિ, જળ, પવન, અમૃત, મૂર્ખનાં કિરણ, ચંદ્રનાં કિરણ-પૃથ્વી, વિદ્યુત, મનુષ્ય, મકર-

કેતુ અને દક્ષપ્રજાપતિની મુનિ અને અરિષ્ટ નામની પુત્રી-સામાથી પેદા થયાં છે. ગંધર્વોના દક્ષપ્રજાપતિની પુત્રીઓથી એ કુળ થયાં છે. ત્યાં મુનિ નામની પુત્રીને સોળ લાઘ્વોમાં શ્રેષ્ઠ ચિત્રરથ નામે પુત્ર થયો. અને ચિત્રસેનાદિ બીજા પંદર લાઘ્વ હતા. તે ત્રણે લોકમાં પ્રખ્યાત પરાક્રમવાળો હતો. દેવરાજ ઇન્દ્રે તેને પોતાનો મિત્ર ગણ્યો હતો. એ નાનપણમાં જ બધા ગંધર્વોનું રાજ્ય પામ્યો અને આ ભારતની ઉત્તરે જ કિંચુઓથી નામે પ્રદેશમાં આવેલા હેમરૂટ નામે પર્વતમાં, તેના બાહુબળને આશ્રયે આનંદ કરતા હજારો ગંધર્વસમૂહો વસે છે. તેણે જ આ ચિત્રરથ નામે વન જતા-વરાન્ધુ છે. અને આ અત્યંત રમણીય અશ્વોદ સરોવર પણ ખોદ્યું છે. ભગવાન શંકરની પ્રતિજ્ઞા પણ તેણે જ કરાવી છે. અરિષ્ટને દુઃખહર અને બીજા છ—એમ સાત પુત્રો હતા. તેમાં સૌથી મોટો હંસ હતો. એને ચિત્રરથે બીજા ગંધર્વકુળમાં રાજા બનાવેલો. તે પણ ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત હતો. અપાર સૈન્યથી વીરાઇને તે પણ એ રમણીય પર્વતના પર વસે છે. ભગવાન ચંદ્રનાં કિરણોથી ઉપજેલા અપ્સરા કુળમાં, જણે ચંદ્રકિરણોમાંથી જ સરજી હોય એવી, સાક્ષાત્ ગૌરી હોય એવી, ત્રણે ભુવનને આનંદ આપનારી, અને ચંદ્રકિરણ જેવા અનુતમ રંગવાળી ગૌરી નામે કન્યા થઇ. બીજા ગંધર્વ કુળનો અધિપતિ મહાત્મા હંસ, સાગર જેમ મંદાકિનીને આડે તેમ, તેને આહવા લાગ્યો. એ પણ મુરોગ્ય અને પ્રેમાળ સ્વામી મગરાયી ધણો જ આનંદ પામી તેના અંતઃપુરની રૂચિમિની બની. અનેક દુઃખના કારણે રૂપ અને શોક આપવા માટે જ હોઈ એવી હું, તેમને ત્યાં પુત્રી રૂપે જન્મી. મારા ત્યાં સુધી અસંતાન પિતાએ પુત્રજન્મ જોટવો જ આનંદ માન્યો અને દસમે દિવસે યોગ્ય વિધિપૂર્વક મારું ‘મહાશ્વેતા’ એવું નામ પાડ્યું. પિતાને ત્યાં બાળકયે હું સુંદર સુરો રચતી વીણા જેવી, એકથી બીજા ગંધર્વનાં બોળામાં રમતી અને આનંદ આપતી ઉછરતી. એ પછી યોગ્ય ઉંમરે મારા સરીરમાં, જેમ વસંતમાં મંદુમાસ, મંદુમાસમાં નવપદ્મવ, નવપદ્મવમાં પુષ્પ, પુષ્પમાં

સર અને ભરમાં મદ નિવાસ કરે તેમ કામદેવે નિવાસ કર્યો.

“ સર્વ લેકોને આનંદદાયક વસંત ઋતુમાં એક વખત સ્નાન કરવા હું આવી. મારી સાથે મારી માતા પણ હતી. ત્યાં ભગવતી પાર્વતીએ દોરેલાં શિવ અને તેમના ગણોનાં ચિત્રોને વંદતી હું, આ સુંદર લતામંડપો અને રમ્ય તરુઓ નીચે આનંદ પામી, મુગ્ધ બની, એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જવા સખીઓ સાથે ફરવા લાગી. એટલામાં પદ-નના સપાટા સાથે પહેલાં કદી નહિ જાણેલી અમાનુષ લોકોમાંનાં પુષ્પોની સુગંધ આવી. અને તે ક્યાંથી આવે છે તે જોઈ, નૃપુરના જલુકાર સાથે ત્યાં જઈ મેં થોડે દૂર જોયું તો ભગવાન ઇંદ્રે દહન કરેલા કામદેવને લીધે એકલા પડી ગએલા વસંત જેવો, તેજસ્વી, મુંજના કટિમધનવાળો, અહાયર્થના આશ્રુપાણ અને ધર્મના યૌવન જેવો તેમજ દેવાર્થના માટે પુષ્પ વીણતાં કુમારથી અનુસરાતો, સરસ્વતીના સ્વરંગત પતિ જેવો, સર્વ વિદ્યાના સંકેતરચના જેવો, સ્નાન માટે આવેલો એક મુનિ-કુમાર જોયો.

“તેણે પોતાના જ્ઞાનમાં, કૃતિકા નક્ષત્રના તારાઓનું અનુસરણ કરતી, તથા અમીર્ષિદુઓ ઝરતી એક પુષ્પમંજરી ટાપી હતી. એ તાપસકુમારને જોઈ હું વિચાર કરવા લાગી કે ભગવાન જ્ઞાની રૂપ ઉપજનવાની શક્તિ જ અદ્ભુત છે. તેથી જ આ માયામય હોય તેવો, શર અને ચાપ વગરના કામદેવ જેવો, ચંદ્રબિંબ રચનાં જ જૂથથી બનાવી દીધો હોય એવો, આ તેજના અંધાર જેવો મુનિકુમાર ઘણો તથા પોતાના રૂપરચનાના કૌશલનું પ્રમાણ આપ્યું. નહિ તો, આવા અત્યંત મુકુમાર કુમારનું સંજ્ઞાને માટે ?”

આમ વિચાર કરતી હતી ત્યારે, જેમ અસામાન્ય સુગંધવાળું કોઈ મનોહર પુષ્પ કોઈ મધુકરીને વશ કરે તેમ તેના રૂપે મને વશ કરી દીધી. સૃષ્ટિકામ્ય નયને, જાણે તેને પી જતી હોઈ, તન્મય થઈ જવા ચાલતી.

હોઈ, મનોભાવથી મને રહ્યું, એમ વિનંતી કરતી હોઈ અને ચારે ! આ કુમારીને અથોઝ એનું મેં શું ક્યું ? અથવા આ લોમ્હન, નવયૌવન તથા ફોદ જ કરે છે, અને આમ ઉપદેશ આપે છે; કે પછી, કાઈ બીજા જ પ્રકારથી આમ બને છે તે ન જાણતી હોઈ એમ પરાણે 'પરાણે હું' તેને લાંબા સમય સુધી જેવા જ લાગી, મને પોતાની જાત ઉપર કાંઈ રાખતાં ભારે શ્રમ પડ્યો. અને 'આ શાન્તાત્મા ઉપર મારી પ્રીતિ પેદા કરતા કામદેવે આ અનાય જેવો અનર્થ કર્યો' એમ વિચારવા લાગી.

વળી થયું :

"આ તપ અને તેજનો પુંજ ક્યાં અને સામાન્ય માણસને જ વર કરતાં કામદેવનાં ચરિત્ર ક્યાં ? ચોક્કસ કામ, આમ કરીને તો, મારો ઉપદેશ જ કરે છે. લલ્લન ધારણ કરવા હવે હું સક્રિયમાન નથી. પ્રથમ પગ, કન્યાઓ આમ જ લલ્લન છેડીને પતિઓને વરી હશે." આ પ્રણામ કરવા થોડા મુનિજન છે એમ માની મેં પ્રણામ કર્યા; પણ તે સમયે વસંતની રમણીયતા, તે સમયની અવિનયભરી પ્રકૃતિ, ધન્વિયોને પંચલ સ્વભાવ, અને ભાવિના સામર્થ્ય તથા તે સમયના મારા કંમનગીએ મને અંચલ બનાવી દીધી, તે જ સમયે તેને પણ સરીર-શમાંય થયો. ને, શ્વાસ નીકળવા માંડ્યા અને અક્ષમીલા હાથમાં જ કંપવા લાગી. તેના મુખ ઉપર પણ વિકાર જણાવા લાગ્યો. એ પછી તેના મિત્રવી પાસે જઈ.

"ભગવાન, આ કુમાર ઠાન્દા મુવ છે ? તેમનું શું નામ છે ? આ પુ'પમજરી ક્યા વૃક્ષની છે ? તે અપૂર્વ સુગંધવાળી હોવાથી મારા મનમાં તે જાણવાની ધણી ઇચ્છા છે " એમ પૂછ્યું.

તેના મિત્રે જવાબ આપ્યો : "તમારે તેનું શું કામ છે ? છતાં જાણવાની ઇચ્છા હોય તો સાંભળો. ત્રણે જુવનમાં વિખ્યાત કાર્તિવાણ, સુરાસુર અને સિદ્ધાદિથી સેવાતા સ્વર્ગનિવાસી એક મહામુનિ છે. તેમનું નામ ભગવાન શ્વેતકિતુ. તેમનું રૂપ ભગવાન જલકુમારને પણ ટપી નામ છે. તેઓ અપુત્ર છે. તેમને જોઈ મોહ પામેલા લક્ષ્મીધી, લક્ષ્મી

રખવન ચતા જન્મેલા આ પુત્ર છે. મહર્ષિ આ વાત જાણતા થે નહોતા. પણ એમણે (લક્ષ્મીએ) તે એમને સોંપ્યો એટલે બાળકને યોગ્ય એવી અધી ક્રિયાઓ કરી. કમળમાં જન્મેથી તેથી 'પુંડરીક' એવું તેનું નામ પાડ્યું. તે જ આ કુમાર. દેવાસુરોએ સાગરમંથન કર્યું ત્યારે ઉપજેલા પારિજાતનાં પુષ્પોની આ મંજરી છે. આજે શિવરાત્રી હોય અને દેવાસ-વાસી લમવાન શિવનું પૂજન કરવા આવ્યા છીએ. અને નીકળ્યા ત્યારે નંદનવનનાં અધિષ્ઠાતા દેવતાએ આ મુંદર મંજરી લાવી તેને આપી અને કહ્યું : “ આ તમને મુયોગ્ય અલંકાર છે. અને કાનમાં પહેરો અને પારિજાતને સજ્જ કરો. ” છતાં તેને અવગણીને જ એ જવા લાગ્યો. ત્યારે મેં કહ્યું : “ મિત્ર, એમાં ગા દોષ છે? એની વિનંતીનો સ્વીકાર કર. ” આમ એની અનિચ્છા હોવા છતાં તે લઈ, તેના કાને પહેરાવી છે. ”

આ પ્રમાણે તે કહેતો હતો ત્યાં પુડરીક જરા સ્મિત કરીને મને કહ્યું : “ અરે કુતૂહલવાળી, એમ પૂછવાની શી જરૂર છે? જો કુતૂહલ હોય તો આ લે ” અને તે કાઢી મને આપી. તે વખતે એના અડકવાથી મને રોમાંચ થયો અને ગાલે અડકવાના પરિણામે થએલા વિદા-રથી તે મંજરી તેના હાથમાંથી પડી ગઈ, પણ તે બોલે પડે તે પહેલાં મેં ને લઈ લીધી અને પહેરી.

તે અરસામાં છત્રધારિણીએ મને કહ્યું :

“ મહારાણી સ્નાન કરી બહાર આવ્યાં છે અને પેર જનાનો સમય થયો છે. માટે સ્નાન કરી લો. ” એટલે અનિચ્છાએ પણ હું જીડી. એ મુનિકુમારને મારા વિષે મોહ થયેલો જોઈ તેનો મિત્ર તેને કહેવા લાગ્યો :

“ સખે પુડરીક ! આ તને ગોભાસ્પદ નથી. સત્યુત્પોને ધેપં એ જ ધન હોય છે. સામાન્ય માણસની પેઠે તું પોતાના મન ઉપર કાબૂ ન રાખે તે ઘટિત નથી. તારા જેવા પણ મનમથથી આ પ્રમાણે વિચારને વગ ધાય છે, તે જોતાં નિયમાદિ સર્વે તથા પ્રજા પણ નકાર્યા જ છે. ” એના સ્વરમાં પ્રેમ અને ક્રોધ બેઉ હતાં.

આ કપડો સંભળી તે અસાધારણ સૌન્દર્યમય કુમાર કહેવા લાગ્યોઃ
 “ સખે કપિન્જલ, તું નાહક મને ઊલટો સમજે છે. ” અને મને કહ્યું :

“ ચપલે, તે અક્ષમાલા પાછી આપ્યા વિના, આ પ્રદેસમાંથી તમે
 એક ડગલુ પણ ન જશો. ”

તે કૃત્રિમ ઢાપવાળું વચન સાંભળી, હું પણ “ ભગવાન, હો આ
 તમારી અક્ષમાલા ” એમ કહી તેણે લખાવેલા હાથમાં, મારા ગળામાંની
 ચુંદર મોતીઓની માળા કાઢી, મૂકી, સ્નાન કરવા ગઈ. પછી મહાપરાણે,
 મન મારીને, હું ઘેર ગઈ અને કન્યાન્તઃપુરમાં ગઈ. પણ માડું મન વિરહે
 વ્યાકુલ હતું. મને કાંઈ સમજ ન પડતી નહોતી. હું ઘેર આવી છું કે
 ત્યાં ન છું, એકની છું કે સખીઓ સાથે છે, મૂંઝી છું કે પ્રલાપ કરું
 છું, જાણું છું કે જાણું છું, રોડ છું કે નથી રાતી, આ તે સુખ છે,
 દુઃખ છે કે ઉત્કંઠા, વિરહ કે વહ્નિ છે ? આ તે દિવસ છે કે રાત, સ્વપ્ન
 છે કે સત્ય તે જ સમજ ચકતી નહતી. તેમજ શું કરું ? ક્યાં જાઉં ?
 શું સાંભળું ? શું બોલુ ? જાને કહું ? આનો તે શો ઉપાય ?-એમ,
 કામના વિચારને નહિ જાણતી હોવાથી મારા મનમાં ધર્મા જ ક્યું. મેં
 બધાં જ પરિજનોને કાઢી મૂક્યાં, એનો જ વિચાર કરવા લાગી, આકુળ
 મને ત્યાં જ જવા ઇચ્છ્યા લાગી. જાણે તેના તરફથી આવતા સુગંધિત
 પવનને જ પામવા મથતી, તેની ખજર સંભળવા ઉત્કંઠિત અને કાનમાં
 પહેરેલી મંજરીના અપરંધી તેને જ સ્પર્શવાનું સુખ પામતી, તેના ખજરને
 સાંભળ્યાનું સુખ અનુભવતી, રોમાંચિત સરીરવાળી બની, તે દિશામાં
 પડતી બારીમાં જઈ, એ તરફ દૂર દૂર સુધી નજર નાખતી બની રહી.

માગે તાંબુલવાદિની તરલિકા નામે છે. એ માગે સાથે સ્નાન કરવા
 અચ્છેદ પણ આવી જ હતી. ઘણીવાર પછી, એવી સ્થિતિમાં બની
 રહેલી મને, તેણે આવીને કહ્યું :

“ સરોવરે સ્નાન કરવા આવેલા તે એ તાપસકુમારોમાંથી જેણે

આપને આ પારિજાતની મંજરી આપી છે તેણે પેલા ખીખ કુમારની નજર ચુકાવી, ઘણા જ છૂપા નિઃશબ્દ પગલે આવી, ખીલેલી લતાઓથી છવાયેલા મંડપમાં મારી પાસે આવીને, મને આ પ્રમાણે આપને વિષે પૂછ્યું છે : 'હે બાલિકા, આ કોની કન્યા છે ? કોનું બાળક છે ? એનું નામ શું ? એ ક્યાં જાય છે ?'

“ મેં જવાબ આપ્યો : ‘ એ સ્વેતભાતીની અંશશૂત અપ્સરા ગૌરીનાં પુત્રી છે. ‘અને તેમનું’ નામ મહાસ્વેતા છે. તથા તે હેમકુટ જાય છે. ’

“ એ સાંભળી, થોડો વખત મૌન રહી, વિચાર કરી મને કહેવા લાગ્યા :

“ બાલે, તારી આકૃતિ બતાવે છે કે તું ખૂબ સરળ હૃદયની છે; માટે તને એક વિનંતી કરવા માગું છું. ’

“ ‘ હું’ તે કાણુ માત્ર, જે આપ આમ બોલો છો ? આજ્ઞા કરો. ’

“ એ સાંભળી પોતે ધારણ કરેલા ઉત્તરીયમાંથી એક રથોથી એક પટ્ટી ફાડી પોતાની ટચલી અંશલિ વડે તે પર કાંઈક લખી, તે મને આપી, કહ્યું : ‘ એ કુમારિકા જ્યારે એકલી હોય ત્યારે તેને આપજો. ‘એ તમે હોયો. ’

આનંદિત મને તે પત્રિકા મેં લીધી અને વાંચી. તેમાં લખ્યું હતું : “ સ્વેતભાતીની માળાથી લોલ પામતો મારો અનુરાગ કમળની ફાંટીની આજ્ઞા બતાવીને દૂર લઇ જવાતા હંસની જેમ, દૂર લઇ જવાયો છે. ”

એ આયતિ લેઈને મારા મન ઉપર ઘણી ઊંડી અસર થઇ અને હું આતુર બની, તેને ‘દાસીને’ ફરી દર્શન કરવા માત્સું માટે મહાન પ્રયત્નવતી ગણતી અત્યંત આદરથી તેને જોવા લાગી અને અનુનયપૂર્વક પૂછ્યું : “ તું કેટલો વખત ત્યાં રહી ? તે કેવી રીતે તને મળ્યો અને શું પૂછ્યું ? તેણે શું શું કહ્યું ? ” એમ વારંવાર પૂછવા લાગી. બધાં પરિજનોને ત્યાં આવવાની મના કરી, જેમ તેમ તે નિવસ કાઢ્યો.

લગવાન સૂર્યનારાયણ અસ્ત થાગ્યા ત્યારે છત્રઆદિહાસીએ આવી મને કહ્યું : “ તે બે ઋષિકુમારોમનિ ખીખે આવ્યો છે અને દ્વાર પાસે ઉભો છે.

તે તમને મળવા માગે છે. વળી તે 'અસુખાવા લેવા આપ્યો છું' એમ કહે છે."

'મુનિકુમાર' શબ્દ સાંભળીને જ, તે આવ્યો. હશે એમ શંકાથી, જીજ્ઞાસુકૃતિને બોધાવી તેને પ્રવેશવા આમ્રા કરી; પણ થોડા સમયમા જ તેના મિત્ર કપિજલને આવતો જોયો. તેનો દેખાવ વ્યાકુળ હતો. તેને સત્કારી, જૂમિ પર જ, તેની 'સામે છું' બેઠી. તેણે તરલિકા સામે જોયું એટલે મેં તેને દૂર મોકલી દીધી. પછી તેણે કહ્યું :

'ગજપુત્રિ, શું કહ્યું?' જે વસ્તુ હું કહેવા આવ્યો છું તેને, મારો વેદ્ય તેમજ અવસ્થા તથા આ સ્થાન અનુકૂળ છે કે નહિ તેની મને ખબર નથી. મારી ઘણી અનિચ્છા છે પણ મારો હિસાબ નથી. ગમે તે હિસાબે મિત્રના પ્રાણ બચાવવા જરૂરી છે માટે કહેવું પડે છે. તમારી સમક્ષ જ મેં તેને કઠોર વચનોથી કપોત આપ્યો હતો. પછી હું અન્ય પ્રદેશમાં પુષ્પ પીલવા ગયો. તમારા ગયા પછી મારો વિચાર બદલાતાં, એ શું કરે છે એ જોવા હું પાછો વળ્યો. પણ મેં તેને લતામંડપમાં જોયો નહિ. એ મોહવશ બનીને તમને જ અનુસર્યો હશે એમ લાગવાથી, અથવા મને જ શાધતો હશે એમ માની, ત્યાં થોડો સમય જીમો રહ્યો. નાનપણથી મિલકુલ એકખીજા વિના રહેલા નહિ, એટલે મારા શબ્દોથી અકળાઈ કાંઈ અવળું કહ્યું હશે તો ? એ શંકાથી તેને, આમતેમ જોતો, બોળવા, ચારે તરફની કુંજોમાં ફર્યો, ત્યાં એક ગદન લતાકુંજમાં નિશ્ચેષ્ટ બની, જાણે ચિત્રમાં જ હોય તેમ, તેને મેં બેઠેલો જોયો. એથી વિષાદ પામી હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે કામનો વેગ ખરેખર દુઃસહ છે. નહિ તો, આવા પ્રલાવરાળી તપસ્વી પર પણ એનો પ્રભાવ શાનો હોય ? એને લીધે આ યોગ્યાયોગ્યતા અને યાનપ્રતા આદિને સાવ જ વિસરી મેડો છે. અને સામાન્ય માણસની જેમ જ વ્યાકુળ બની રહ્યો છે. એનો તપઃપ્રભાવ પણ નષ્ટ થઈ ગયો છે. ખરે ! કોઈપણ જાતના સ્ખલન વગરનું ધૈર્યન સુવર્ણ નથી.

એમ વિચાર કરતો કરતો હું ધીર ધીર તેની પાસે ગયો અને
 'સખા પુઝરીક! આ શું?' એમ તેને પૂછ્યું. તો ઘણા સમય સુધી
 રૂદન કરવાથી અને અનિમિષ રહેવાથી લાલ બનેલી આંખો-તેણે મારા
 તરફ ફેરવી. અને લાંબો નિઃશ્વાસ નાંખી, ચરમથી અચકાતા શબ્દે કહ્યું :
 'ભાઈ કપિંજલ, બાણવા છતાં તું મને શું પૂછે છે?'

આ સાંભળી મને પણ ચું જ કે એ વિકારનો ખીન્ને કાઈ ઉપાય
 નથી. છતાં શક્તિ પ્રમાણે તેનેતે માગેથી વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો—શું આ
 કરવા માંડ્યું છે? તે ચુરનો ઉપદેશ છે કે ધર્મશાસ્ત્રમા વાંચેલું છે? ધર્મ-
 જ્ઞાન કે તપનો ખીન્ને કોઈ પ્રકાર છે? સ્વર્ગગમનનો માર્ગ છે? વ્રત-
 રહસ્ય છે? મોક્ષમાર્ગપ્રાપ્તિ છે? કે નિયમ પ્રકાર છે? તારા જેવો
 નિયમને અનુસરનાર મહાત્માને તો આ જરા શે શોભતું નથી. કામદેવની
 તે શી મગદૂર કે એ તારા પર પ્રહાર કરે?'

પણ મને અટકાવી. આંસુથી તરબોળ બનેલી આંખોને લૂંછી, હાથ
 પકડી મને કહેવા લાગ્યો:

'તમે સ્વસ્થ છો. બહુ કહેવાથી શું? ખીન્ને ઉપદેશ દેવા સહેલો
 છે. પણ જેને મન, લાગણી અને યોગ્યાયોગ્યનું જ્ઞાન હોય તેને ઉપદેશ
 દેવાનો અર્થ છે. હવે તો ઉપદેશ દેવાનો અને ધીરજ રાખનાનો પણ સમય
 ગયો. તમારા જેવો મારે ખીન્ને કાઈ હિતકર મિત્ર નથી જેનું હું માનું.
 પણ અહીં તો લાચાર છું. મારી જાતને અટકાવી શકતો નથી. હવે તો
 જીવું છું ત્યાં મુખીમાં આ મોહાવસ્થાનો ઉપાય કરવાની ઈચ્છા છે. ચરીર
 બળી જાય છે, હૃદય ઉકળી જાય છે. અને નજર બંધ થઈ જાય છે. માટે
 તને જે યોગ્ય લાગે તે કર.'

એ પછી પણ વારંવાર દલીલો અને શાસ્ત્રવચનાંદિથી તેને સમ-
 જાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ જ ગયો. અને ચીતળ વસ્તુઓનો
 ઉપચાર કર્યો પણ તેને શાંતિ મળી નહિ. જાવડું તેનો સંતાપ વધવા
 લાગ્યો. આથી તો હું મુંઝાયો અને શોકાતુર થયો. છેવટે કામની અપ્રતિ-
 ક્ષત શક્તિનો વિચાર કરતો તથા ભાવિ પ્રમળ છે એમ માનતો, અન્ય કોઈ

ઉપાયે એને સમજવાય એમ નથી એમ લાગતાં, વિચારમાં પડ્યો. એને કાંઈ પણ સ્વાસ્થ્યદક્ષા ઉપાયે ભરવાયો તે જોઈએ જ. અને તે તમારા મેળપ વિના શામ નથી એમ લાગ્યું. જે કરવું હોય તે તુરત કરવાની જરૂર પણ મને લાગી. કમય ખોરા જેવું રસું જ નહોતું. તેથી હું તમારી પાને આવવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. અને એને શદ્માદને મને અટકાવે એન માની. એને કદા વિના જ, બદાનું કાઠો અદી આપ્યો છું. આ પ્રિયતિમા આવા પ્રેમને, માન આગમનને અને તમને જે યોગ્ય લાને તે કશે. "

કપિંજલનુ આ વચન નાંજળી હું જાણે શુભના સ્વામરમાં દુખની દોષ એમ મને લાગ્યું, અને હું વિચાર લાગી: મને સંતાપે છે તેમજ એને પણ અનન સંતાપે છે તે એક સદ્માય જ છે. એ જ કદ સગો છે. અને બધું સંપાદન કરે છે આવે વખતે મારે શું કરવું થાય છે ?

આ વિચાર ચાલતો હતો તે જ વખતે એક પ્રતિદાગીએ આવી જણાવ્યું: 'તમને અસ્વસ્થ જણી દેવી ખજાર કાઢવા આવી છે.' આ અંકજી પણ માર્ગમાના સંસ્કર્માં આવતાં અચકાના કપિંજલે કહીને રહ્યું: 'ગત્યુત્તિ, મમય યવા આપ્યો છે. સ્પાંસ્ત નછક છે. હું તમને નમસ્કાર કરું છું. એટલી જ મારી સક્તિ છે.' જવાબની રાહ પણ નેવા વિના, રાત્રીના માણસોથી બારણાં બરાબાં દોર્ષ. જેમ તેમ માર્ગ કરી એ આત્મા ગયા.

મારી પામે આવી, લાંબો વખત રહી માતા યોનાને ગયાને ગઈ. પણ હું અન્યમનસ્ક હતી. એવું શું કરું. કરું, તેનો મને ખ્યાલ પણ ન હતો.

પછી વિદવળ જની હું, રાત્રીના અધકાર ગર થતાં તરલિશને કહેવા લાગી: 'તું મારી વિદવળતાને જોતી નથી ? શું કરવું થાય છે તે મમનનું નથી. જે જાડું તે માતાપિતાની મર્યાદાનો ભંગ થાય છે; નથી જતી, તે મારી તેમજ એ યુનિકુમ્બરની પણ આવી સોચનીય દશા છે. તે ઉપરાંત યુનિયાગક કપિંજલે જે વિનંતી કરી તેની અન-

ગણના 'પણ થાય. ધર્મ મર્યાદાનો ભંગ કરતાં પહેલાં હું તો મરણને પસંદ કરું.' પણ એમ કરતાં કોઈ પણ મુનિકુમારનું જીવન જોખમમાં આવી પડે એમ છે એ પણ મહા ધર્મસંકેત છે.'

હું આમ કહેતી હતી ત્યાંજ પૂર્વ દિશાને, વસન્તમાં ફૂલોની રંગથી વનરાજી ધૂસર થાય એમ ધૂસર બનાવતો ચંદ્રોદય થયો. એટલે ચંદ્ર, કામ, વસંત અને મલયજ પવન ચારે આતુરના પેદા કરનાર એકલા મત્સ્યા છે, એમ વિચારતાં મને મૂર્ચ્છા આવી. અનેક ઉપચારોને અતે તેમાંથી મને ભાન આવ્યું ત્યારે રુદન કરતી તરલિકા કહેવા લાગી :

‘ મને મોકલો તો આપને આપનો દુષ્કનાથ લાવી આપું, અથવા આપણે જ જઈએ.’

એ સાંભળી દિલને બ્યાકુળ બનાવનાર તેની ખાસે જવા હું ગડી, એ વખતે જ જમણી આંખ ફરકી અને અપશુકન થયા. એથી ચાંકા પામેલી હું, પેલી અક્ષમાલા પહેરી, જતને કપડાંમાં ઢાંકી દઈ, આત્મીય જનો પણ ન જુએ એવી રીતે નીકળી, એ મહેલના શિખરેથી જીનરી. પ્રમદવનના દ્વારમાં થઈ ચાલી. તે વખતે મારી સાથે માત્ર તરલિકા જ હતી, લગ્ન તબવીને આમ કરાવે એવો પ્રગળ ભાવ હોય ત્યાં અન્ય પરિજનની જરૂર પણ શી ? આમ વિચારતી અને અસંબંધ પ્રણાપ કરતી જવા લાગી. એટલામાં સરોવરને કિનારે, લતાપુષ્પોની રજવાળા પગને ચંદ્રકાન્ત મલિઓમાંથી ઝરેલુ જળ ધોતું હતું એવા પશ્ચિમ ભાગના કિનારે, કોઈ પુરુષનો ગદનરવર સાંભળ્યો. ચાંકા તો પહેલેથી જ હતી, એટલે ચિરાતે હૃદયે, ‘તરલિકા, આ શું ?’ એમ પૂછતી ઝડપથી તે તરફ ગઈ. શાંત રાત્રીમાં રુદનના શબ્દો દુરથી સંભળાતા હતા :

‘હા, અરે ! હું હણાઈ ગયો, લૂંટાઈ ગયો. કુટ મદન, તેં આ શું કર્યું ? રે પાપી, અવિનીત મદાશિતા, આણે તારું શું ખગાડ્યું હતું ? રે ચંકાચ ચંદ્ર ! હવે તો તું કૃતાર્થ થયાં ને ? દક્ષિણપવન, તારો પણ મનોરથ પૂરો થયો ને ? હવે યથેચ્છ વહે. ભગવાન શ્વેતકેતુ પોતાની જાતને લૂંટા-મેલી બાણતા નથી. આજે સકળ સદૃશ્ય નિરાધાર થયા. રે મિત્ર, તારા

‘વિના હું કેમ જીવી શકીશ ? મારું’ તો જગત શૂન્ય થઈ ગયું મને
‘જ્યાબ આપ’

આ સાલગીને જ નિખાણ બની હોઈ તેમ, પગલે પગલે માર
ખાંતી અને લતાદિમા ભરાઈ શકે તેમ જીતરીય વાળી, મહાપરાણે, કાષ્ઠી
પિયમાઈ ન હોઈ તેમ તે પ્રદેશમા ગઈ ત્યાં શશિમણિ વિધાગ પર રમેલી
પથારીમા સુતેલા અને મને જોઈને ‘અપ્પલરથ’ એમ કપિજન્યે મોઝી
ચીસ પાડી બેઠેલા, તથા તે જ સમયે પ્રાણહીન બનેલા પુડીકને જોયો

એમ જોઈ મૂર્છાના અધકારમા પડેલી મે શું કહ્યું કે ક્યું તેને
મને ખ્યાલ જ નથી. છેવટે જાન આવતા, તેને અડકીને વિલાપ
કરવા લાગી

‘તાજે માટે શું શું ક્યું’ છે તરલિમને પૂછ હું હું ખી આત્મ અતુરકત,
અનાથ, અબલા, અગતિકા અને હું ખિતા છું તો શા માટે દયા નથી
કરતા ? મે શો અપરાધ કર્યો ? શું ન કર્યું ? શા કારણથી શરસે થઈ
છોડી જતા શરમાતા નથી ? હું જ પાપી છું કે હજી પ્રાણ તજી જતા
નથી. મારે કોઈ છે જ નહિ ? મારી જાનત તમારી આ દયા થઈ તે
મને ધિક્કાર છે હવે મારે જીવે તથા કુટુંબ, સગાવડાલા વગેરેથી
શું કામ છે ? હું વિધાતા, મારા ઉપર દયા કરો’

આમ વિલપતી, તેના દિવમા પેસી જતા માગતી હોઈ તેમ તેને
વારવાર મેલાવવા લાગી બેઠવા તથા સુમવા લાગી તથા ‘એને જીવાડો’
એમ વારવાર કપિજનને કહેવા લાગી તરલિમને બેગીને તેને પણ રા
વવા લાગી ”

આમ કહેતી મહાશ્વેતાને મૂર્છા આવી ગઈ અને તેને પડતી
અટકાવવા જલદી જલદી હાથ ફેલાવી ચક્રાપોડે પકડી લીધી
તથા આસુથી લીના ચએલા ઉતરીય વડે તે પવન નાંખવા લાગ્યો
નીરે ધીરે તેને જાન આવ્યું ત્યારે ‘મારી જિવાસાને લીધે જ આપને આ
પડ સહન કરવું પડ્યું’ એમ કહી વારવાર ક્ષમા માગવા લાગ્યો અને
હવે ક્યા નથી સાંભળવી’ એમ કહેવા લાગ્યો.

એ સાંભળી મહાશ્વેતા બોલી: રાજપુત્ર, તે રાત્રિએ જે પાપી પ્રાણુ ન ગયા તે હવે જવાના નથી. મારે પાપીને વળી શોક શો ? પપુ તે વજ્રપાત પછી જે આશ્વર્ષ જન્યું અને જેને લીધે હું આ દેહ ધાણુ કરું છું તે સાંભળો.

“પછી ધણે વિલાપ કરી મેં તરલિજાને ચિતા ખડકવા કહ્યું. એટલાંમાં ચંદ્રમંડળમાંથી એક વિશાળકાપ, મહાપુરપનાં લક્ષણોવાળો, દિવ્યાકૃતિ અને હાથીની સદ જેવા હાથવાળો પુરુષ નીકળ્યો. તેણે તેને ઉપાડ્યો અને કહ્યું: ‘પુત્રી મહાશ્વેતા, તારે પ્રાણુ તજવો નહિ. ફરી તારો આની સાથે મેળાપ થશે.’ આમ મેઘગંભીર સ્વરે કહેતો તેને લઈ આકાશમાં ઊડ્યો. શોકાતુર અને શુરસે થયેલો કપિંજલ પણ ‘હે કુટ, તુ મારા પ્રિય મિત્રને ક્યાં લઈ જાય છે ?’ એમ કહેતો તેની પાછળ ઊડ્યો. અને નેતળેતામાં તે સૌ તારામંડળમાં પ્રવેશ્યા. મુનિકુમાર પુઝરીકતો શોક તો હતો જ તેમાં કપિંજલ જતાં દુઃખમણી વ્યાકુળ થઈ ગઈ. લપબીત થઈને મૂર્છાવશ પણ થઈ. મહાપરાણે તરલિજાએ મને બાનમાં આણી. એણે કહ્યું:

‘આજ મહાપુરુષો કદી જૂઠું બાંધતા નથી, અને ધણા વિચાર કરતા છતાં, આમને જૂઠું બોધવાનું કાળ જણાતુ નથી. ઉપરાંત કપિંજલ ગયા છે તે શું કદે છે તથા તેનું શું પરિણામ જાણે છે, તે જોવા વિના મરતું, કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી. એટલે એ આવે ત્યાં મુખી રાત્ર જોવી જ જોઈએ. એ જાણું જાણ્યા પછી મરણ જ યોગ્ય લાગે તો તેમ કરતાં આપને કોણ અટકાવનાર છે ? એને કોણ લઈ ગયું, ક્યાં લઈ ગયું, અને આ પ્રકારની આજ્ઞા આપને આ મારે આપી એ જાણું પણ જાણવું જોઈએ.’

એના આ કથનથી મને ધીરજ આવી, અને શ્રીસ્થભાવથી, અથવા મુદ્રતાથી હું હવન-યાગ કરતી અટકી. આજા શું નથી કરતી ? એ રાત્રી એ સરોવરને કિનારે જ વિલાપ કરીને બેસીત કરી. રાત્રની પામેથી સમાચાર જાણીને મારાં માતાપિતા તથા સખધીઓ બીજાં દિવસે મને બોળતાં ત્યાં આવ્યાં. અને મને પછી ધીરજ આપી ધેર જવા અમનવશ

ધામ્યાં, તે વખતે મુતિકુમાર પરની પ્રીતિને ધ્યાન આપી રાહવા, ચરણરના સ્નાન કરી મેં વફકલ ધારણ કર્યું હતું અને માળા વગેરે ધારણ કરી તપસ્વિનીનો જીવનક્રમ સ્વીકાર્યો હતો. એ જોઈ મારા માતપિતાને ધણું દુઃખ થયું પણ મારો નિશ્ચય દૃઢ હતો એથી દુઃખી થએલી માતાએ ધણું રુદ્ધ કર્યું. જેવડે, મને, તમે અહીં જુઓ છો તે સિવાસય બંધાવી આપ્યું. અને માત્ર તરલિકાને જ સાથે રાખી મેં લગ્નવાન ચંદ્રશેખરનું જ સેવન શરૂ કર્યું. ત્યારથી હું આ સરોવરને જ દિનારે રહું છું. ”

આ બંધુ સાંભળી અદ્રાપીડને ઘણો ખેદ થયો. મહાસ્વેતાને આધારન આપતાં તેણે કહ્યું: મરણ પામેલાની પાછળ જીવનનો ત્યાગ કરવો એ ધણી દૃષ્ટિએ અયોગ્ય છે. જે મરણ પામે છે તેનો મેળાપ એ રીતે થતો નથી. તે તો તેનાં કર્મો પ્રમાણે કોઈક યોગિમાં જન્મ લઈ જ ચૂકે છે. એ ઉપ- નીત આત્મહત્યા પણ મહાન પાપ છે. કોઈ પણ કારણસર જળાત્કારે જીવનત્યાગ ન કરવો જોઈએ. કામદહન પછી રતિએ જીવનધારણ કરેલું. અભિમન્યુ પછી ઉત્તરાએ પણ જોમ જ કર્યું, અને કુરુચ આશ્રિતો રહ્યો. બીજી પણ અનેક રાક્ષસ દેવ મુનિ ગર્ભવ અને મનુષ્ય કન્યાઓ એ પ્રમાણે પતિના મરણ પછી પણ જીવની રહેલી જણાય છે. જીવનાર માણસ મૃત માણસના મુશોનું સ્મરણ કરીને તથા અનેક પ્રકારનું પુણ્યકાન તેને નિર્મિત કરીને, એના મૃત આત્માને સંતોષી શકે છે. મરણ પામનાર માટે તો એ બેમાંથી એક પણ સંભવિત નથી. વળી સંભવે છે કે એ મહાપુરુષે કહેલું સત્ય પણ ધ્યાન. તો જીવનારને એ આશા પણ રહે છે તો ખરી જ. મહાત્માઓનો પ્રભાવ અચિંત્ય છે તેમજ ભાવિ વિચિત્ર છે. એના ગર્ભમાં શું છે તેની આપણને ખબર હોતી નથી. આ પ્રમાણે મરણ પામેલા જીવન્ત યજ્ઞનાં ઉદાહરણ પણ છે. રિધાવમુની પુત્રી પ્રમદવરા સર્પના ઝેરથી મરણ પામી હતી તેને ભાગવના પોત્ર સરુએ પોતાના આયુષ્યના અર્ધ ભાગથી સજીવન કરેલી. અશ્વમેધના યજ્ઞને રક્ષવા ગએલ, અને પોતાના જ પુત્ર જન્મવાદનથી હણાયેલ અર્જુનને તેની પત્ની ઉલુપીએ જીવન્ત કરેલો. અભિમન્યુનો અશ્વત્થામાના અશ્વ- નેજથી હણાયેલ પુત્ર પરીક્ષિત પણ શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી જીવતો થયો હતો.

તપની મહાન સિદ્ધિ અશક્યને પણ શક્ય બનાવી રહે છે. નહિતર પણ
 સું થાય? નમીય જ બળવાન છે. નહિ તો, એક જન્મમાં મળ્યા યાદી
 અનેક જન્મો સુધી પ્રાણીઓને વિયોગ રહે છે તે શા માટે રહે? વળી
 ભાવિ વિચિત્ર છે. કાકીનું એકાન્તિક સુખ એ લેઈ શકતું નથી. માણસ
 પોતાની ઇચ્છાથી તો આસ પણ લઈ શકતો નથી. બધું જ ઇશ્વરાધીન
 છે. માટે તમારે પોતાનો દોષ પણ ન કાઢવો લેઈએ, ભતને નિંદવાની કે
 નિરાશ થવાની જરૂર નથી. સંસારમાં તો આ પ્રકારની ભવાનક આદતો
 આવી જ પડે છે. અને ધીરજવાળાં તેને તરી પણ જાય છે.

આમ અનેક પ્રકારે તેને આશ્વાસન આપી, પરાણે પણ ઝરાનાં
 પાણીથી મુખ ધોવરાવી રાંત કરી.

મહાશ્વેતાના વૃત્તાંતથી જાણે ખેદ પામ્યા હોય તેમ ભગવાન સ્વયં
 અસ્ત પામ્યા. અને ધીરે ધીરે આમ્રવન અને સરાવરને ઊર્ધ્વ દેતા સંધ્યાના
 સુંદર રંગો પ્રગટવા લાગ્યા. એટલે શેષાતુર મહાશ્વેતાએ ધીરે ધીરે બીજાને
 સંધ્યાવંદન કયું. ચંદ્રાપીડે પણ ભારે દિને જલની અંજલિ કરી
 સંધ્યોપાસના કરી. અને એક બીજા ચિલાતલ પર બેઠો. એના મનમાં
 વારંવાર આ મહાશ્વેતાનો વૃતાન્ત યાદ આવ્યા કર્યો. આવાં સુંદર સદાચારી
 અને મૃદુ જનો પરં પણ વ્યાપી આદતો આવી પડ્યાં. લેઈ તેને ખેદ
 અને નવાઈ થયા જ કર્યાં. આતું લયકર દુઃખ આવી પામ્યાં છતાં મહા-
 શ્વેતા જીવંત રહી શકી તે પણ તેને મન તો એક નવાઈ જ હતી. થોડી
 વારે તેણે પૂછ્યું:

“આપની પરિચારિકા તરવિકા આપની સાથે છે એમ આપે કહ્યું.
 તો તે ક્યાં ગઈ છે?”

જવાબ મળ્યો: “મહાભાગ અમૃતમાંથી અપ્સરાઓનું એક કુળ પેદા
 થયું છે તે મેં તમને કહ્યું જ છે. તેમાં મદમસ્ત આબોવાળી મદિરા નામે
 એક કન્યા હતી. એ અત્યંત સુંદર કન્યા સાથે દેવ ચિત્રરથનું લગ્ન થયું
 હતું. અને તેને એના અનેક સુંદર ગુણો તથા સૌંદર્યને લીધે પટરાણીપદ
 આપ્યું હતું. એક બીજાના ઉપર અપાર પ્રેમ શખતાં અને સ્નેહમય જીવન

જીવતા તેમનો સમય જતાં, અપાર લાવણ્યમયી કાદબરી નામે એક પુત્રી થઈ. આખા ગંધર્વલોક, કે ત્રણે લોકનું જીવન જ હોય એવી એ સુંદર હતી. નાનપણથી જ અમે સાથે જન્મતાં, ચૂતાં, ખેસતાં, ઊડતાં, અને એક બાજુ અને બે દેહ હોય એવી અમારે મૈત્રી હતી. એક જ સાથે અમે નૃત્યગીત અને ચિત્રાદિ અન્ય લલિત કલાઓ શીખ્યાં. બાગેકાને યોગ્ય રમતો રમતાં બચપણ પછી પસાર થઈ ગયું. મારા આ અભાગી વૃત્તાંતથી તેને ધણે શોક થવાથી તેણે પછુ પ્રતિજ્ઞા લીધીઃ મહાશ્વેતા ન્યાં સુધી દુઃખી છે ત્યાં સુધી હું કોઈની થે સાથે લગ્ન કરીશ નહિ; અને તે દરમિયાન પરાણે માન લગ્ન માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવશે તો હું કોઈક ઉપાયે મારા જીવનનો અત આલ્પીશ મહારાજ ચિત્રરથને તેની આ પ્રતિજ્ઞાની પ્રેમજ્વર એક કાનેથી મીઠા કાને જતી જતી થઈ. એક રીતે સમય જતાં, જે જુવાન થએલી બેઠ રાત્રને યાત્રિ મળી નહિ, એકની એક પુત્રી અને તેના પાંચ ઘણા સ્નેહ હોવાથી, ને રખેને કાંઈક સાદસ કરે એમ માની, તેને પોતે તો કાંઈ જ કહી શક્યા નહિ. બીજા કાંઈ ઉપાય નહિ જણાતાં, રાહી મદિરા સાથે વિચાર કરી, હારિદ નામના કસુકી સાથે અને કલાવ્યુઃ

‘પુત્રી મહાશ્વેતા, તું જ હવે આ કાર્યમાં એક માત્ર આધાર છે. અને કાદબરીને સમજાવીને ચાલ કરી શકે તેમ છે.’

‘તેથી, ગુરુજનોના વચનના ગૌરવને લીધે, તથા કાદબરી પરના પ્રેમને લીધે, મેં કાદબરીને તરલિકા સાથે સદૃશ મોકલ્યો છે. આ માટે અને દુઃખી થએલીને વધારે દુઃખી કરે છે? મને જીવતી જોવા માગતી હોય તો ગુરુજનોની આજ્ઞા સ્વીકાર.’

‘એને ગમે થોડો વખત થયો હશે અને તમે આવ્યા, એમ કહીને તે શાંત થઈ.’

એટલામા તારાપતિ ચંદ્ર ટીચ્યો, મહાશ્વેતાને સ્તેયી બોલેને, અદ્રાપીક પછુ, વૈશ પાપન મારે વિશે શું ધારતો હશે વિચારી, પમલેખા તથા રાજ-

એને શું થયું-થતું હશે એમ વિચાર કરતો કરતો સૂતો અને બીજા શિલાતલ પર નિદ્રાવશ થયો.

રાત પૂરી થઇ એટલે એણે તથા મહાશ્વેતાએ નિત્યકર્મ અને સંધ્યાવંદન કર્યાં. એટલામાં તેજસ્વી, રાજકુટુંબમાં રહેવામાં ચતુર અને સુંદર કેયૂરક નામે ગંધર્વ બાળકની આગળ ચાલતી ચાલતી તરલિકા આવી. આ કાણુ એમ વિચારતી લાંબો સમય ચંદ્રાપીડને જોઇ રહી અને પછી મહાશ્વેતા પાસે જઈ, અને વિનયપૂર્વક પ્રણામ કરી, નીચે બેઠી, મહાશ્વેતાએ ઇશારાથી બતાવેલી શિલા પર, કેયૂરક પણ, નમન કરીને બેઠો. એને પણ ચંદ્રાપીડનું અસાધારણ સૌન્દર્ય જોઈ આશ્ચર્ય તો થયું જ હતું. જપ સમાપ્ત થયે, મહાશ્વેતાએ તરલિકાને પૂછ્યું : 'તમે સખી કાદંબરીને કહ્યું હતું ? એણે શો જવાબ આપ્યો ? તે આપણું કહેલું કરશે ? તે કુશળ તો છે ને ?' એના જવાબમાં, 'કાદંબરી કુશળ છે, અને આપને જવાબમાં સંદેશો કહાળ્યો છે તે કેયૂરક આપને કહેશે.' એમ કહ્યું.

પછી કેયૂરકે કહ્યું : 'મહાશ્વેતા, કાદંબરી આપને સ્નેહપૂર્વક કહાવે છે કે તરલિકાએ મને જે કહ્યું તે શુ શુરુજનોનાં વચ્ચનોને લીધે તમે કહેવરાવ્યું છે કે મારી પરીક્ષા કરવા ધારી છે ? કે હુ ધરમાં રહી છું તે માટે મને કપકો છે ? શું એ સ્નેહ ત્યાગવાનો ઉપાય છે કે ભક્તજનને ઊડવા ધાવું છે કે કોઈ છે ? તું મારો સ્નેહ જાણે છે જ્યાં આવો સંદેશો કહેવરાવતાં શરમ પણ નહીં આવી ? તમે તો મંદુર બોલનાર છો. તો આવું કદુ બોલતાં કાણે શીખવ્યું ? પોતાના મિત્રના અવસાનનો કારણરૂપ આવું તે કાણુ કહે ? જે દુષ્ટ કામદેવના અત્યાચારે તમારી આ દશા કરી છે તેને મારા હૃદયમાં શી રીતે પ્રવેશ મળે ? તમારી આ દશા છે ત્યારે મારા મનમાં દોષનિા માટે પ્રેમ ઉપજે જ શી રીતે ? ત્યારે શું હું સુખની ઇચ્છાથી લગ્ન સ્વીકારીશ એમ માનો છો ? તે પણ શી રીતે મળે ? તમારે જ કારણે મેં કુમારિકાને સહજ એવી લગ્ન ત્યાગી આવી કઠોર અતિશા કરી, માતપિતાનો અનાદર અને કઠોર લોકનિંદાને સહન કર્યા

તેનું શું ? હવે હું તને પગે પકડું છું. મારા જીવન સાથે જ તું વનમાં ગઈ માટે હવે ફરી એવી વાત કરીશ મા.'

આ સંદેશો સાંભળી ધણો વિચાર કરી મહાસ્વેતા કહે : 'હવે તો હું પોતે જ આવી જે યોગ્ય હશે તે કરીશ. તમે જાઓ.'

પછી, કેયૂરકને વિદાય કરી, ચંદ્રાપીડને કહે :

'રાજકુમાર, હેમકુટ પર્વત સુંદર છે. ચિત્રરથની રાજધાની સુંદર છે. ગર્ધર્વ દેશમાં અનેક આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓ પણ છે. જો ખાસ કાચું ન જાગડું હોય અને આવવામાં તકલીફ પડે તેમ ન હોય, અને મારા પર કૃપા કરી આ વિનંતીને માન આપવા હચ્છતા હો તો આ વિનંતી સ્વીકારો : મારી સાથે ત્યાં આવી, તે રમ્યતમ હેમકુટ પર્વત જોઈ તથા કાદંબરીની આ અવળીમતિને દૂર કરી, એકાદ દિવસ આરામ કરી, બીજે દિવસે પાછા ફરી શકશો. મારો શોક પણ અકારણ રહેલી એવા તમારી સહાનુભૂતિને કારણે એછો થયો છે. દુઃખી જીવોને પણ સન્નજન સમાગમથી શાંતિ વળે છે, અને આપ જેવાના શુભ પણ. એવા જ-પારકાને શુભી કરવા માટે જ હોય છે.'

ચંદ્રાપીડે કહ્યું. 'આપનાં દર્શન થયાં ત્યારથી જ હું આપને આધીન છું' અને આપ આજ્ઞા કરો તે પ્રમાણે કરીશ.'

પછી ક્રમે ક્રમે તેઓ હેમકુટને માર્ગે આવી. છેવટે સોનાનાં તોરણો-વાળા અને સપ્ત જૂમિશવાળા કન્યાઓના નિવાસ આગળ આવી પહોંચ્યાં. મહાસ્વેતાને જોઈ દૂરથી પ્રણામ કરતા પ્રતિહારે તેમને માર્ગે જતાઓ, એ માર્ગે, જાણે બીજું સ્ત્રીમય જગત જ હોય એવું સુંદર કન્યા નિવાસ-સ્થાન ચંદ્રાપીડે જોયું. ત્યાં ચારે તરફ સુંદર અને સુગંધિત પુષ્પોની રજ ઊડતી હતી, અને રમ્ય શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. એ નિવાસમાં મણિ અને રત્નો જોડેલી બીજો અને જૂમિ હતી. રક્ષાટિક અને નીલમણિના યાંબલા દતા. હજારો અને લાખો સ્ત્રીઓ ત્યાં હોવાને લીધે જાણે લગવાન બહાએ સ્ત્રીઓનું જ એક જગત રચ્યું હોય તેવું તે સ્મરણ દેખાતું હતું. ત્યાં જુઓ ત્યાં પૂણ્ય ચંદ્ર શા સ્ત્રીમુખ દેખાતાં હતાં. કેટલા લલિતકળાનો પરિચય કે અવ્યાસમાં

કોઈ રસિક વાર્તાલાપમાં, કોઈ અન્યનો, એક ખીજનો પરિહાસ કરવામાં, કોઈ નાના નાના કૂલછોડને મીઠવામાં કે પીંજરસ્થ પંખીઓને બોજનાદિ આપવામાં, તો કોઈ સેવા કરવામાં, કોઈ સખીને શણગારવામાં, કોઈ પોતાનું જ પડેલું પ્રતિબિંબ જોવામાં, કોઈ તાલ આપીને હંસાદિને નૃત્ય કરાવવામાં, તો કોઈ મેનાને આનંદથી પદાવચમાં ગુંથાયાં હતાં. એક બાળુએ મુંદર વૃક્ષોવાળો એક સુગંધિત, પુષ્પની રજલયો, લાંબો માર્ગ હતો. તે રસ્તે યજ્ઞને જતાં આ બધું જોતો જોતો ચક્રાપીડ આગળ આઘ્યો અને એ સર્વનો અનુભવ કરતો તથા દ્યુતિ-મનોહર વાર્તાલાપ સાંભળવા લાગ્યો.

માર્ગને છેડે તેણે એક શ્રોમંડપ જોયો. સૌન્દર્યમાં પણ તે ખરે-ખર શ્રીમંડપ જ હતો. તેની અદર અનેક સખીઓથી વીટાએલી, તારા કણિઓ વચ્ચે ચક્ર જેવી, અત્યંત સુકોમળ, રમ્ય, દીર્ઘ, પુષ્પોથી શણ-ગારાયેલા લાંબા વાળવાળી, મેનાની પદી જેવા તથા ચંદ્રકે શોભતા કપાળ વાળી કાદંબરીને તેણે જોઈ. તેણે કન્યા પહેરેલાં કમળનાં પ્રતિબિંબ તેના સ્વચ્છ અને સુકોમળ ગાલમાં પડતાં, તેના રંગ સાથે કપોલનો રંગ મળતાં મુખમંડળ પર તેજ ફેલાઈ જતું, તેનું નાક દીપચિહ્ના જેવું તેજસ્વી અને સીંદુરું હતું. નાકના આશ્રયે તથા દાંત અને હોડના રંગના મિશ્ર-લુથી તેનું મુખ જાણે સુંદર રંગધાતુમાં ઢકાયું હોય તેમ શોભતું હતું. એ અત્યંત મૃત્યુવાન અને તેજસ્વી મોતીના હારની પ્રભાથી શોભી રહી હતી. અને રેશમવસ્ત્રી તથા નૂપુર કટિમેખલા વગેરે ઉચિત અલંકાર તેણે ધારણ કર્યા હતા. સુંદર સખીઓ એની પરિચર્યા કરતી હતી અને સામે ભોંય પર બેઠેલા કેયૂરકને એ પૂજતી હતી: ચંદ્રાપીડ કોણ છે? કોનો પુત્ર છે, તેની ઉંમર કેટલી છે, એને ને તમારે શી વાત થઈ? તેનો મદા-ચ્ચેતા સાથે પરિચય કેવી રીતે થયો? તે અહીં આવશે કે કેમ? એવા તેના પ્રશ્નોના કેયૂરક યોગ્ય જવાબ આપી રહ્યો હતો. અને તે પ્યાનપૂર્વક સાંભળતી હતી.

દૂરથી તેને જોઈને-કાદંબરીને જોઈને સાગરનું હૈયું ઉલ્કાસે તેમ તેનું હૈયું પણ આનંદ પામ્યું અને તેને વિચાર થયો :

‘વિધાતાએ મારાં બધાં જ અંગોને લોચન શા માટે ન બનાવી દીધાં ? અથવા આ મારાં નયનોએ કાંઈ પુણ્ય કયું’ હશે તેથી જ આ શ્રેષ્ઠ સૌન્દર્યને તે જોઈ શકે છે. ભગવાન બ્રહ્માએ જ્યારે આનું રૂપ ધર્યું હશે, ત્યારે જો તેજ વધુ હશે તેનાં જ ખીજા તેજસ્વી પદાર્થો બનાવ્યા હશે, તેમના સ્પર્શના શ્રમથી પડેલાં અશ્રુમાંથી જ કમળ સરળ્યાં હશે.’

આ પ્રમાણે તે તેની મુકુમારતા અને સુદરતાનો વિચાર કરતો હતો ત્યાં જ કાદંબરીની તેના પર નજર પડી. કેથૂરકે કહેલ તે આ જ હશે એમ સમજી તેનું અદૃષ્ટપૂર્વ રૂપ અને મુકુમાર સુંદરતા જોઈ તે વિસ્મૃત થઈ ગઈ અને તેના તરફ જોઈ રહી !

કાદંબરી પરાણે જાડી થોડાક પગલાં ચાલી ધણા દિવસે મળેલી પ્રિય સખી મહાશ્વેતાને ધણા હર્ષથી બેઠી. એક એકાં એકલે મહાશ્વેતાએ કાદંબરીને ચંદ્રાપીડની ઓળખાણ આપી:

“ભારતના પ્રતાપી ચક્રવર્તી રાજા તારાપીડના આ મુરરાજ દિગ્વિજય કરવા નીકળેલા. ત્યાંથી કુતુહલને લીધે ફરતા ફરતા આ તરફ આવી ચડ્યા છે. પ્રથમ દૃશ્યને જ નિષ્કારણ બધુભાવ એમને ઉપજ્યો છે. એમના વિનય સહાનુભૂતિ સ્નેહાદિને લીધે ચિત્તશક્તિ સહેજે ખેંચાય તેવું છે. એ ધણા સરળ ઉદયના છે અને અત્યંત શુન્ત વાતોમાં પણ રિશ્તસતીય છે. ભગવાન બ્રહ્માના રૂપધારતરના આતુર્યને જોવા મળશે એમ માની, ધણા આશ્ચર્યથી એમને અહીં આપ્યા છે. માટે અપરિચિત છે એમ માની સંકેત તહિ રાખતાં મારી સાથે વર્તો છો તેમજ એમની સાથે પણ વર્તન રાખજો.”

આમ કહેતા જ ચંદ્રાપીડે પ્રણામ કર્યા અને કાદંબરીએ પ્રતિ-
પ્રણામ કર્યા. પછી કાદંબરી અને મહાશ્વેતાએક જ પલંગ પર બેઠાં.
એક પરિજને ઉતાવળે આણેલા અને શયનીયના ઉશીકા તરફ મૂકેલા
આસન પર ચંદ્રાપીડે પણ બેઠો. કાદંબરીએ મહાશ્વેતાના પગ પંખાવ્યા
અને પોતાના ઉત્તરીય વચ્ચે તેને લૂછ્યા પછી ફરી પલંગમાં બેઠી. તેની
સખી જેવી અને વિશ્વસનીય મદલેખાએ ના કહેતા. ચંદ્રાપીડના ચરણ
પણ પરાણે પરાણે ધોયાં અને સ્વાગત કર્યું. મહાશ્વેતાએ કાદંબરીને ખભે
હાથ મૂકી તેની કુશળતા પૂછી. ઘરે ગેવાનો જાણે પોતે અપરાધ કર્યો
હોય એમ શરમાતી કાદંબરીએ એનો જવાબ આપ્યો. પછી પાનખીડું
આપવા જતી તેને મહાશ્વેતાએ કહ્યું: 'હું' તો જાણે પરિચિત છું. પણ
આ રાજકુમાર મારા અને તારા બેઠિના અતિથિ છે. એટલે તેમને જ
પ્રથમ આપવું જોઈએ. શરમાળ કાદંબરીને એમ ધણે આમ્રહ કર્યો ત્યારે
તેણે તે ખીડું આપવાનું સ્વીકાર્યું. અને મહાશ્વેતા તરફ નજર રાખી,
મુજતા હાથે ચંદ્રાપીડને ખીડું ધર્યું, એની સાથે જ, જાણે 'આ દાસ-
જનનો સ્વીકાર કરો' એમ વિનવતી ન હોય એમ લાગ્યું. જયકુંવરના
કુંભરથળને અફાળવીથી વધારે શોભતો અને કુદરતી રીતે જ શુભાખી
હાથ ચંદ્રા પીડે ધર્યો. તેમણે શરમ અને આકુળતાને લીધે અફાળતાં
કુંકણો વગે બોલતો હોય તેવો હાથ લંબાવી કાદંબરીએ તાબૂદ મૂકી દીધું
પછી મહાશ્વેતાને ખીજુ પાન આપ્યું.

એટલામાં કંચુકીએ આવી મહાશ્વેતાને જણાવ્યું: 'ગંધર્વરાજ અને
રાણી મન્દિરાદેવી તમને મળવા છૂટે છે.' એટલે તે જવા બોલી. જતાં
જતાં ચંદ્રાપીડને ક્યાં બેસાડ્યા? એમ પૂછતાં 'જેવા ત્યારથી એ
ચરીરનાં પણ માલિક છે તો પછી જીવન-પરિજનોનું તો શું?' એમને
સ્વે ત્યાં બેસે'—એમ જવાબ મળ્યો. એટલે 'અહીં જ મહેવતી પામેના
પ્રમદવનમાં આવેલા ક્રીડાપર્ણ પર ભલે જેમ 'હા' એ ગંધર્વરાજને
મળવા ગયું. ચંદ્રાપીડ પણ તેની સાથે જ નીકળી, લલિત કળાઓમાં

કુશળ કન્યાઓ સાથે ગયો, એના ગયા પછી કાદંબરી થોડીક સેવિકાઓ સાથે મહેલ પર ચડી અને ચંદ્રાપીડનો જ વિચાર કરવા લાગી:

‘મેં આને પહેલાં જોયો નથી છતાં આ’ અવિચારી કહ્યું. મારે માટે એ દર્શનયોગ્ય—હું એને માટે પલ્લ-છે કે નહિ તેનો વિચાર મેં ન કર્યો. હું એની ચપલ છું. ચુરુજનોની શરમ કે લોકાપવાદનો ભય ન રાખ્યાં કે મહાશ્વેતાના દુઃખનો પલ્લ ખ્યાલ ન રાખ્યો, જડ માણુમે પલ્લ આવા વિકારને સમજે જ, તો સખીઓ અને ચતુર મહાશ્વેતાનું તો પૂછતું જ શું? હવે તો શરમાવે તેવા જીવન કરતાં મરણ જ મારે માટે વધુ યોગ્ય છે. શાને લીધે આવું થઈ ગયું તે હું અભાગણી જાણતી નથી. એ ચાલ રાજકુમારનું મારે શું કામ છે?’ એમ વિચારતી તે, તેના જ વિચાર અને કલ્પનાચક્રુએ તેનાં જ દર્શન કરવા લાગી.

ચંદ્રાપીડ ક્રોડાપર્વત પર જઈ બેઠો. અને પરિજનો તેની અનુકૂળતા સ્થાયવવા ખ્યાં હતો. કેવૂરક પલ્લ ત્યાં જ હતો. ચંદ્રાપીડ વિચારવા લાગ્યો. શા માટે આ નિર્દય મદન મને આતુર કરે છે? આવા વૃથા પ્રયાસ કે દુઃખની શી જરૂર છે? જો મને જેતાં તેની પલ્લ આવી જ દસા થઈ હશે તો થોડા જ સમયમાં જણાશે. આમ વિચાર કરતો અને સાથે હતાં તેની સાથે વાર્તાલાપ કરતો તે સમય પસાર કરવા લાગ્યો.

સાક્ષાત્કાર

‘લગ્ન’

૧

ઘોર અંધારી રાત હતી. વાતાવરણ ભયંકર હતું. જગદંબાનું મંદિર
અત્યારે શાંતિમાં પોહતું હતું. પાસે જંગલ હતું. અંધકાર જંગલને, વધુ
ને વધુ ભયંકર બનાવતો હતો. લેડિઝ કહેતાં કે ત્યાં પહેલાં કબરસ્તાન હતું.
એક જણ અત્યારે જંગલમાં પ્રવેશ કરતો હતો. પાછળ ખીજો એક જણ
હતો. એણે એક પથ્થર ફેંક્યો. ખીજો પથ્થર ફેંક્યો. ખીજા લાગે તેવો
અવાજ થયો. આગળનો માણસ વગર જોયે આગળ વધ્યો.

આમળાના વૃક્ષની નીચે પેલો માણસ તદ્દન વસ્ત્રહીન દશામાં સમા-
ધિસ્થ હતો. યજ્ઞોપવીત પણ ખાનુએ પડી હતી. પથ્થર ફેંકનાર પેલો માણસ
ધૂનતો ધૂનતો ત્યાં મુઠી આવ્યો. ખીજી એનું મન ભરેલું હતું, વાતાવરણ
એને એથી થે વધુ બિહામણું બનાવતું હતું. હિંમત માંડ માંડ ભેગી કરી
એણે ઝૂમ મારી. પણ પથ્થરની મૂર્તિ જેવો પેલો હાલ્યો થે નહિ. પવનથી
પાંદડાં ખખડ્યાં. પેલો પથ્થર ફેંકનાર દોટ મૂકીને પાછો લાગ્યો !

૨

એ જ જગદંબાનું મંદિર હતું શિષ્યના ઉચ્ચતમ નમૂના રૂપ મૂર્તિ
હતી. પેલો રાતવાલો ખ્યાનરથ માણસ અહીં હાજર હતો. અત્યારે તો એ
ભેરથી રડતો હતો. જમીન સાથે માથું ષછાડતો હતો. એનું આકંઠ
હેવાફાટ હતું :

“ઓ, મા ! તું ક્યાં છે ? તું મને દર્શન દે. તારી કૃપા મારા
પર કેમ નથી ઊતરતી ? તું હું એટલો પતિત છું કે તું મારી પાસે
નથી આવતી ? મને ખીજું કશું ન અપે, હું તો કેવળ તને જ
જોવાને તલમું છું.”

આતુરભાવે પ્રાર્થના કરતાં એનો આંખમાથી ચોધાર આંસુ આલ્યાં
જતાં હતાં. કલાકો પચાસ થયા સાંજ પડી ગઈ. એ હવે ત્યાં જ પડ્યો
હતો. મંદિરમાં સધ્યા-આસ્તીના ઘંટેના સંભળાયા. તે વધુ શોકાતુર
થઈ ગયો.

“મા, વધુ એક દિવસ પસાર થઇ ગયો, તારાં દર્શન ન જ ચર્વાં.”

અથા ઉચ્ચ ખની. તે વારંવાર પોતાનું મુખ જમીન પર ઘસવા લાગ્યો. તેનું આકંઠ દયામનક હતું. વારંવાર તે ‘ઓ, મા! . . . ઓ, મા! . . .’ એમ બોલતો હતો. લોકો ટોળે મળી ગયા. ઘણાની આંખમાં પાણી આવ્યું ગયાં. એક જણે કહ્યું, “ખિયારાની મા મરી ગઇ લાગે છે.”

૩

એ વિચિત્ર માણસ તે મંદિરનો પૂજારી હતો. લોકોને એ પાગલ લાગતો.

“ગઇ કાલે પાગલ જેવી વેશ્યાઓ કરતો હતો, આજે ખાજકની માફક સેવાપૂર્ણ જ કરવામાં લાગી ગયો છે ! તે દિવસે પોતાના જ મસ્તક પર ફૂલ મૂકીને ફેટલાયે કલાક બાધા જેવો બેસી રહ્યો. વળી પેલે દિવસે નેવેઘ ધરાણીને જાણે મૂર્તિ ખરેખર આરોગની હોય એમ ટગર ટગર જોઈ જ રહ્યો હતો ! એકવાર ફેટલાયે કલાક સુધી આરતી જ બધ ન રહી ! એને તે પાગલ સિવાય બીજું શું કહેવાય ?” લોકો વાતો કરતાં.

લોકોની એને પરવા ન હતી. એ પાગલ પણ ન હતો. એને તે સાક્ષાત જગદંબાનાં દર્શન કરવાં હતાં.

એને રોમેરોમ વેદના આપી ગઇ હતી. દર્શન માટે એ આતુર થઇ ગયો હતો. બીના ટુવાલને નીચેવીએ એમ જાણે એનું હૃદય કોઇ નીચેવી રહ્યું છે એમ એને લાગતું. ઉદ્ભવનો માર્યો એ ટળવળતો હતો. એને ધનું.

“શું આ જન્મે માનું દર્શન મારા નસીબમાં નહિ હોય ?”

વિરહપીડા એટલી વધી ગઇ હતી કે એ ખમી પણ શકતો નહિ, એને જીવન અકારું અકારું લાગતું. એવામાં એની નજર મંદિરમાં રાખેલી તલ્લાર પર ગઇ જીવનનો અંત લાવનાનો નિશ્ચય કરીને એ પાગલની જેમ ફૂંચો. તે તલ્લવાર પકડે એટલામાં જ જગદંબા ત્યાં પ્રગટ થયાં. અને અચેતન ખનીને એ જમીન પર પટકાયો ! જગદંબાનો પરમ સાક્ષાત્કાર થઈ ચૂક્યો હતો !

એ પૂજારી તે શ્વામી શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, *

વેજ્ઞાન-વર્તમાન

વિદ્યામાંથી ઉપયોગી ખાતર

અનાજનો પ્રથમ આપણા દેશમાં મહાપ્રથમ બની ગયો છે. 'વધારે અનાજ પેદા કરો'ની ઝુંબેશ ચાલી રહી છે. આપણા નેતાઓએ આ પ્રથમે ખૂબ અગત્યનો ગણ્યો છે અને પ્રજાના સહકારની માગણી કરી છે. અનાજની તંગી દૂર કરવા પેદાશ વધારવી જોઈએ. પેદાશ વધારવા માટે એક તો જમીન સારી હોવી જોઈએ અને બીજું બી સાડું વાપરવું જોઈએ. જમીનની ફળદ્રુપતા વધારવા ખાતરની જરૂર રહે છે. વિલાયતી બનાવટી ખાતર થોડા વખત સારો પાક આપે છે, પણ ત્યારબાદ જમીનનો કસ ગતરી ન્યથે છે. આપણા દેશી ખાતરોમાં એમ થતું નથી. દેશી ખાતર છાણ અને ખીજા કચરાને જમીનમાં દાટી દબાવી બનાવવામાં આવે છે. આને 'કોમ્પોસ્ટ' પણ કહેવામાં આવે છે. ચીનમાં શાંદુંગમાં ચીજ યુનિવર્સિટીના જમીન વિભાગના પ્રેફેસર જી. સી. રોકેટ માણસના મગનો (વિદ્યાનો) ઉપયોગ કરી બનાવેલ કોમ્પોસ્ટની અસર પેદાશ પર કેવી થાય છે તે જોવા અનેક અખતરાઓ કર્યા છે. આવા કોમ્પોસ્ટમાં બનાવટી ખાતર પણ ઉમેરવામાં આવ્યું હતું. તેમનાં પરિણામો નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) કચરામાંથી બનાવેલ કોમ્પોસ્ટ, માનવીના મગમાંથી બનાવેલું છાણ અને એમોનિયમ સલ્ફેટ જથ્થાદી કામ આપે છે. સાદું કોમ્પોસ્ટ અને કુકરની ગમાણના કચરામાંથી બનાવેલું કોમ્પોસ્ટ ધણું ધીમું કામ આપે છે.

(૨) માનવીના મગમાંથી બનાવેલ ખાતર ખૂબ સરસ કામ આપે છે. તેમાં રહેલો નાઇટ્રોજન સહેલાઈથી ગ્રાહ્ય થાય છે.

(૩) જમીનમાં જુદા જુદા ખાનદો નાખવાથી જમીનની જેલ ધારૂં કરવાની સક્તિમાં ફેરફાર પડતો નથી, એમ લાગે છે.

આપણા દેશમાં જન્મદેવી પદ્ધતિ ફેરફાર માગે છે. ખુન્વોમાં જન્મદેવી જન્મ મળતે નહીં ઢાકવાથી રોગ ફેલાવાનો સંભવ છે એથી જીવદુઃખ જન્મદેવી ઢાકીને ઢાકવાથી દીમતી ખાતર બને છે.

જનાવરની વૃદ્ધિ માટે બનાવટી ગર્ભગારણુ

કેમ્બ્રીજની કૃષિવિજ્ઞાનની સંસ્થામાં આદરેલો એક અદ્ભુત અખતરો હવે પૂર્ણ થવા આવ્યો છે. થોડા વખત પછી માથે એવા વાછરડાને જન્મ આપશે કે જેની તે સાચી માતા નથી. દોરની વસતી જવદી વધારવા માટે આવા પ્રયોગો હાથ ધરવામાં આવ્યા હતા.

જાતીય હોરમોનનો ઉપયોગ કરીને અને બનાવટી રીતે વીર્ય દાખલ કરીને કેમ્બ્રીજ સંસ્થાના નિયામક ડૉ. હમ્મન્ડે એવી રીતે રોધી કાઢી છે કે એક જિંદગી આપણની ગાયને એક સાથે વીસ જેટલા વાછરડાં થાય. એ ગાય પોતે ગર્ભ ધારણ કરીને વીંચતી નથી. ગાય ગર્ભ ધારણ કરે અને બચ્ચુ સાવ છડાની અવસ્થામાં હોય ત્યાં જ તેને કાઢી લઈ ખીજી ગાયોના ગર્ભમાં દાખલ કરી દેવામાં આવે છે. આ ગાયો પાલક માતા બને છે અને વાછરડાને જન્મ આપે છે. આવા વાછરડા જિંદગી આપણના ધાય છે. આ નવી રીતની પુ કમ શક્યતાઓ છે. જે ગાયો તદ્દન જૂજ દૂધ આપે છે તેમના વાછરડા એવા થાય છે કે દરરોજ છસાત જેનન દૂધ આપે છે. દોરની જાનની સુધારણાના ક્ષેત્રમાં પણ આ અખતરો ખૂબ ઉપયોગી નીવડવાનો વળી દુનિયાની જનાવરની વસતી વધારવા તેમજ સુધારવા માટે ખીજી વિશેષ અદ્ભુત રીતો વિકસાવી શકાય એમ છે.

કેમ્બ્રીજના સંશોધકોએ રોધી કાઢ્યું છે કે દિવસના પ્રમથ ઉપરથી દોરને ખખર પડે છે કે એ સમય સંભોગ માટે અતુલ્ય છે કે નહીં. જુદા જુદા દોરો પર પ્રયોગો કર્યા બાદ માન્ય પડ્યું છે કે વેગને બનાવટી પ્રકાશમાં ઉતરી શકાય છે. આ રીતે વરસમાં તેને બે વાર બચ્ચા પેદા કરી શકાય.

હિંદમાં વિકસતું વિજ્ઞાન

હિંદની ઔદ્યોગિક અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધન સમિતિએ રાષ્ટ્રીય સંશો-

ધન ખીલવણી મંડળ (Natural Research Development Corporation) સ્થાપવાનો નિર્ણય કર્યો છે. સંશોધનનાં પરિણામો ઉદ્યોગોમાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય એ તેનો હેતુ છે, અને તેનું સંચાલન અમેરિકા અને ઈંગ્લેંડમાં એવી સંસ્થાઓનું ચાલે છે એ રીતે કરવામાં આવશે. આ યોજનાની વિગતો નક્કી કરવા એક સમિતિ નીમવામાં આવી છે.

આવતા ઓક્ટોબર માસમાં દિલ્લી ખાતે રડર અને અલ્ટ્રા-શોટ અને અતિ સૂક્ષ્મ મોલ્કો (waves) ના વિષય પર એક સર્વાંગી ગોઠવવામાં આવી છે. તે વખતે રડર અને એવાં બીજાં સાધનોનું પ્રદર્શન પણ કરવામાં આવશે. દેશના રક્ષણ માટે જરૂરી રડર-સંશોધકોને માટે એ વિષયની તાલીમ આપવાનો વર્ગ કાઢવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે.

રેશમ અને બનાવટી રેશમનો માલ બનાવનાર વેપારીઓના એસોસિયેશન તરફથી પંદર લાખ રૂપિયા હિંદની ઔદ્યોગિક અને વૈજ્ઞાનિક સમિતિને રેશમને લગતી એક સંશોધન પ્રયોગશાળા કાઢવા માટે આપવામાં આવ્યા છે.

આ પ્રયોગશાળા મુંબઈમાં કાઢવામાં આવશે.

કોલસામાંથી બનાવટી પેટ્રોલ તૈયાર કરવાની જે યોજનાઓ હિંદી સરકારની વિચારણા નીચે છે, આ અંગે હિંદી કોલસાના નમૂનાઓ અમેરિકા મોકલવામાં આવ્યા છે.

દેશી ઓસડિયાં માટે વપરાતી વનરપતિને લગતી સંશોધન યોજના ચરૂ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. આને લગતું કામ કરવા મધ્યસ્થ ઔષધ સંશોધન સંસ્થા લખનૌમાં ચાર ધરો.

સ્વતંત્ર હિંદમાં વિજ્ઞાનને લગતી બાબતોમાં ખૂબ ખિલવણી થઈ રહી છે એ સુખ ચિદ્ધ છે.

હિંદની જૂનામાં જૂની વિજ્ઞાન વિષયક વિદ્યાર્થસંસ્થા ‘આઈ.એન. ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઇન્ડિયા’ એ રાજકોટમાં બધી

વિજ્ઞાન-સંસ્થાઓનો એક મધ્યસ્થ મહાનમાં સમાવેશ કરવાની યોજના ઉપાડી છે. આ યોજનામાં વૈજ્ઞાનિક અને તત્ત્વજ્ઞો વિષયક લાયબ્રેરી, વિજ્ઞાનનું મ્યુઝીઅમ અને બીજી સગવડો પૂરી પાડવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. ઇંગ્લેન્ડમાં જેમ રસાયનને લગતી સંસ્થાઓ એક મહાનમાં ખેંચે છે તેવી જાતની આ યોજના છે. વિજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓમાં કાર્ય કરનારાઓ વચ્ચે આજે જે અંતર જોડાયા છે તે આથી દૂર થવાનો સંભવ છે. આથી સરોધકો એક બીજાના સંસર્ગમાં આવશે અને કાર્યની ચર્ચા કરી શકશે. આ યોજનામાં દિલ્હીની લગભગબની વિજ્ઞાન-સંસ્થાઓએ સહકાર આપવાનું નક્કી કર્યું છે.

*

*

*

આસ્ટ્રેલિયાની સરકારે જુદા જુદા દેશોની ચાર યુનિવર્સિટીઓને રાજધાનીના શહેર કેનબેરા નજીક માઉન્ટ સ્ટ્રોમ્બો પાસે વેધશાળા કાઢવાનું આમંત્રણ આપ્યું છે. આમાં અમેરિકાની બે, સ્વીડનની એક અને હોલેન્ડની એક-એમ ચાર યુનિવર્સિટીઓ છે. આ વેધશાળામાં ૭૪ દેશનું દૂરબીન ગોઠવવામાં આવનાર છે. આ વેધશાળાને કેટલાક કુદરતી કાષ્ઠ છે. અહીંના લાગલાગટ પખરાડીઆ સુધી આકાશ નિર્ભળ રહે છે એટલે અગોળને લગતાં અવલોકનો માટે આ જગ્યા ખૂબ અનુકૂળ

સંગીત કે સંશ્રુત ?

ચિન્તામણિ છ. મહોમલવાળા

રેડિયો સંગીતની મોજ માણવાનું ઉત્તમ સાધન થઈ ગયું છે. તેનો ફલાવો સારા પ્રમાણમાં થતો જાય છે, શહેરની શેરીઓમાં ફરતા સો-બસો કદમમાં કોઈ ને કોઈ બાબતથી રેડિયોનો અવાજ આવતો સંભળાય છે. હોટલોમાં ચાલુ વાગતો હોવાથી તેનો અવાજ ધણીવાર કર્ણકંડે ખેંચી જાય છે.

સંભળવાથી સંગીતનો પૂરો આસ્વાદ મળતો નથી. સંગીત એ સંગીત ખરોખર બવાયેલું છે, નહિ કે સંશ્રુત ખરોખર સંભળેલું. ખુદ પોતે જ ન ગાઈએ ત્યાં સુધી સંગીતનો ખરો આનંદ અઘાત જ રહે છે.

ગાવું એટલે સ્નાનગૃહમાં કે બેચાર મિનિટોની ધુરસદમાં થોડું જાણુગણુવું, એ નથી. આલાપ સાથે કવિતા, ગીત કે ભજનનો આસ્વાદ માણવો એ સંગીત છે, દરેક જાતનો આનંદ ભોગવવાનું સાધન મળે છે. આનંદ માણતી વખતે શરીર નિષ્ક્રિય હોઈ મનમાં કોઈ જાતના બીજા વિચારો આવતા નથી. ત્યાં શાંતિ ને સમતા પ્રવર્તે છે. આ સ્થિતિ સંગીતના આલાપ છેડ્યા પછી ને ગીત દિલથી ગવાઈ રહ્યા બાદ જ પ્રાપ્ત થાય છે. સંગીત સંશ્રુત બનતાં આવી સ્થિતિ ઓછા પ્રમાણમાં મળી શકે તેથી સંગીતનો ખરો આનંદ લૂંટી શકાય નહિ.

સત્યની સાધનાને સંગીતને ગાદ સંબંધ છે. સત્ય તરફની દૃષ્ટિ શિથિલ ન થતાં વધુ વેગવાળા બને એ માટે તહેવારો યોગ્ય છે. તે દિવસોમાં સંગીતનો કાર્યક્રમ અચૂક હોય છે. તેથી મન પ્રસન્ન બને છે. શાંતિ ને સમતાની સ્થિતિ ઊભી થાય છે. સત્યની સાધના માટે શાંતિ ને સમતા ધણાં જ અગત્યનાં છે. સંગીત, નહિ કે સંશ્રુત સત્ય મેળવવા માટે તૈયારી રૂપ બને છે.

સંગીત સંશ્રુત બનતું જાય છે એ ભય શું નામનો જ છે? દરેક નાગરિક હોવાનો દાવો કરતા માનવીને ગીત, કવિના ભજન, દોહરા, બધું મળીને ઓછામાં ઓછી ૩૦૦ લીટીઓ કંઈક હોવી ઘટે. આ પરીક્ષામાં આપણે કેટલે સુધી પાર ઉતરીશું? સત્યની સાધના સારું રોજનાં કામોનો યાક ઉતારી નવો ઉત્સાહ મેળવવા સંગીતનું આટલું સાધું તો જોઈએ જ. નહિ તો તે સંશ્રુત બનશે ને તેના ખરા આનંદથી આપણે વંચિત રહીશું.

ઓ અભ્ર ! ઓ નદી !

અવિનાશ મુનશી

૧ ઓ અભ્ર !

• અમર ઓ આમરંગી અભ્ર ! તું શું એમ માને છે કે તેં ચાં
છુપાવી રાખ્યો છે એટલે હું એનાં દર્શન જ નહિ કરી શકું ?

એને નિહાળવા તો હું અત્યારે જીવી રહ્યો છું, એનું પણ શું તને
લાગે નથી ?

અને શું તને એવી ખાતરી જ છે કે આપણી લગતમાં જન અને
મળવાની છે ? હું ચંદ્રને જોઉં એવી તારી ઈચ્છા નથી; અને મારી
એને જોઉં જ એવી ઇચ્છા છે. તો, મારી અને તારી વચ્ચે જે રસાક્ષી
ચાલી રહી છે એમાં તારે છત મેળવવી છે. છત મળશે એમ શું તું
માને છે ?

ના, એ નહિ જ બને. તારા વધારે પડતા આત્મવિશ્વાસ ઉપર
તું હમે છે. પણ તારી એ રૂપેરી શિખરેખા હું જોઈ જઈ છું, જે
એનું જ તેજ છે. એને લાંબને જ એ રૂપેખા છે.

અને કેટલો વખત તું એને છુપાવી રાખીશ ? હું નિમિત્ત જ
રહીશ, કે મુર્ચ્છાની જેમ. તપ હશે તો તપની સિદ્ધિ જરૂર છે, જરૂર છે જ.

૨ ઓ નદી !

નદી ! તને જોઉં છું ત્યારે ખરેખર મુખે યદ જાઉં છું. તારાં
વહેતાં પાણીને જોઉં છું ત્યારે લાગે છે કે સૌંદર્ય દોડી રહ્યું છે ! સૌંદ-
ર્યની દેવી ! તું અજન્મ છે !

દિવસના જે સુંદર સમયો—સવાર અને સાંજ—ત્યારે તું ખરેખર
અનેરી લાગે છે ! અરે અદ્ભુત લાગે છે ! કુદરતની લીલા કાંઈક સમ-
જાય છે. મને સમજાય નથી પડતી કે તું તારી તે રંગીન સાડીઓ ક્યાં
રાખે છે ?

દિવસ અને રાત, તારું સંગીત સંભળાયાં જ કરે છે. તું ચાકતી

પણ નથી ? તારું એ સંગીત મેં બીજે ક્યાંએ નથી સાંભળ્યું. રાત્રીમાં તારું એ સંગીત દૂર દૂર પણ સંભળાય છે, ત્યારે હું ગાડા બની જઈ છું. કહે, કહે, એ સંગીતથી તેં કેને નથી મુગ્ધ કર્યાં ?

એ શ્રીકૃષ્ણ ત્યારે વાંસળી વગાડતા હશે અને તું, તારું ગીત રેલાવતી હોય ત્યારે વાતાવરણ કેવું અમતું હશે !

કવિઓએ તારો આશરો લીધો છે. ઋષિઓ તારે કડિ વસ્યા છે. ચિત્રકારોએ પણ તારે ચરણે મસ્તક નમાવ્યાં છે. આ વીસમી સદીના ફોટોગ્રાફરે પણ તારાં દસ્ય ઝડપ્યાં છે. અને... અને આજનાં મુગ્ધો પણ તારો ઓથે ક્યાં નથી વિહરતાં ?

પર્વતોની ગફીકુંભીઓમાંથી આવે છે ત્યારે તું કેવી લાગે છે ! અચાતી, પછાતી તું આવે છે; જાણે તને આકર્ષતા જ ન આવડતું હોય !

પણ મને લાગે છે કે તને દોડવાનો બહુ મોહ છે. તું કદીએ ઊભી રહી છે ખરી ?

ખરેખર, તું પહે પહે પ્રગતિ જ કરે છે. શું તું મનુષ્યોને સમજાવું છો ? માગે છે કે જીવનમાં પ્રગતિ જ કરવી જોઈએ ? તું નાના નાના જોડાઓને કચડતી કચડતી આવે છે ત્યારે તું બહુ આનંદમાં હોય એમ લાગે છે. તું ખાડાઓ અને ટેકરાઓ ઓળંગતી પડતી આખડતી દોડે છે ત્યારે, લાગે છે કે તું અમને કહે છે કે જીવનમાં ખાડાઓ અને ટેકરાઓ જ છે. અને... અને દોડી દોડી તું ક્યાં જાય છે ?

એ અધોર અને વાત્સલ્યલય્યાં અને રમ્ય એવા એ મહાસાગરમાં ! એ મહાસાગરને મળતાં તને જરાએ આંચકા નથી લાગતો ! ઊલટી, તું તો જાણે વધારે જોરથી દોડી જોડી પડે છે !

શું તું એમ સમજાવવા માગે છે કે મૃત્યુ ફક્ત દેખાય છે જ લયાનક ! પણ એ તો ફક્ત બીજા દેહમાં જન્મતો-દરવાજો છે ! તું મહાસાગરમાં મળી, સૂર્યની મદદથી ઊંચે જઈ, વાદળું બની પાછી નદી જ બને છે ! સૃષ્ટિનો ક્રમ, પણ આવો ચક્રરૂપ નથી શું ?

જો આમ જ હોય તો તે ખરેખર અદ્ભુત જ છે !

ક પ્રસ્થાન-પ્રકાશનો ક

ટાલરદોય અન્થાવલિ

સરસ્વતી અથમાળા

પ્રેમનો ફલ	૨-૮-૦	વીર વલ્લભભાઈ	૦-૬-૦
નવો જીવતા રીતો ૧ થી ૩	૬-૦-૦	અમેરિકાનું સ્વા. યુદ્ધ	૦-૮-૦
દૃષ્ટિપરિવર્તન	૨-૮-૦	કાન્તિ	૮-૧૨-૦
કથાવલિ ભા. ૨	૨-૮-૦	કાન્તિકારી લક્ષ્મી	૦-૬-૦
લક્ષ્મી	૨-૮-૦	ઈશ્વરીનો મુક્તિપ્રદ	૦-૧૨-૦
		વીરની દાક્ષિણ્ય	૧-૮-૦

શ્રી રવીન્દ્ર અન્થાવલિ

ચતુર્થ અને બે બહેનો	૨-૮-૦	ફારિસીય અને સ્વરાજ	૦-૮-૦
નૌકાદુબી	૫-૦-૦	આધીકાર આજ્ઞા	૨-૦-૦
		લક્ષ્મી દિદ	૮-૬-૦

બહુદ્ર અન્થાવલિ

કાન્તિકારીની આત્મકથાભા ૧-૨	૫-૦-૦	શુકાન્ત કમળ	૦-૦-૬
જાતા આસોપાલવ	૩-૦-૦	કાન્તિને માર્ગે	૦-૮-૦
દ્વિરેકની વાતો ભા. ૨	૨-૮-૦	રશિયાનું ઝાડ	૦-૧૦-૦
લક્ષ્મીપ્રથમ	૫-૦-૦	પરદેશી કાપડની હરીફાઈ	૧-૦-૦
		ચતુર્થો	૧-૦-૦
		કાથા ભગતની કાવી વાણી	૧-૦-૦

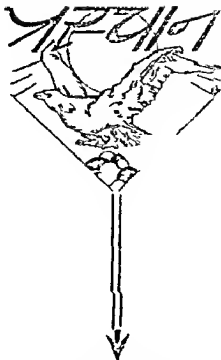
પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

રશિયાનું પ્રકાર	૪-૦-૦	પ્રિન્સ બિસ્માઈ	૧-૦-૦
જીવનશૈલી ઉપાલ	૩-૦-૦	કળાનુભવ	૦-૫-૦
સાબરમતી	૨-૮-૦	કથાને પવે	૦-૧૨-૦
ખાડાની ધાર	૪-૦-૦	જીવનચર્ચા	૧-૦-૦
દિનચર્ચા	૩-૦-૦	રશિયાના ડોક્ટર	૧-૦-૦
ઓધી મહિમદોસ્તવ અર્ક	૨-૮-૦	જીવનની યાત્રા	૧-૦-૦
ચુબન અને બીજી વાતો	૨-૮-૦	અરીબાઈનો શુભ	૦-૬-૦
સહીદનો સ દેસ	૧-૮-૦	બેલ્ગ્રેવિજીત અને બીજી વાતો	૦-૧૨-૦
મ અને કુશ્મ	૧-૦-૦	લક્ષ્મી પ્રથમ	૧-૦-૦
અને મહાવીર	૧-૦-૦	સાગ્યવાદ અને સર્વોદય	૦-૧૨-૦
લખને એ નહિ સમજાય	૦ ૧૨-૦	કથાવા	૦-૬-૦
		આપણો આદાર	૦-૧૨-૦
		મિરિયાન આણ	૧-૦-૦
		શ્રીમદ્ રામચંદ્ર જીવનકથા	૨-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પ્રાચીન સમાજ મંદિર : અમદાવાદ

પ્રકાશક શ્રીમદ્ કમલેશ્વર મિશ્રી, ૧૨ અ, પારસીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ.
અ ૧૦ મહિલાલ જીવનકથા શ્રીમદ્, નવપ્રકાશ પ્રિ. પ્રેસ, લોહાંટા રોડ, : અમદાવાદ

આચ [હાલ નિવૃત્ત] તંત્રી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
જિન્નાગઢ
રણછોડભાઈ કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

દિવસાં . રૂ. ૬-૮-૦

પરદેશના રૂ. ૧૦-૦-૦

૧૨ ઇંગ્રેજી મહિનાની પહેલી તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પ્રાર્થના સમાજ મંદિર : અમદાવાદ
રા. ધ. ખ. ૬

તંત્રી : રણછોડજી કે. મિસ્ત્રી

- વર્ષ ૧૪
અંક ૧૦ ૧૧

૧૬૪૬
ઓક્ટોબર-નવેમ્બર

એક વાર કીચી પું બાત હતીને કહું છું
કે બાળના મૃત્યુવાડાવાળા જાનનામા શાસ્ત્ર
કપરુઆળી પડતી ફરત જાલવવા અને સમા-
નના સાસ્ત્રાગ્રિક જીવનમા માર્ગદર્શન કરાવવા
માટે યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશને નેવાઓ, શિક્ષકો
અને વહીવટકર્તાઓ આવવા નંદઈએ...આવા
જવડાત વિષ્ટ માર્ગ પર જનદાને દોરવણી
બાધવામા આનંદ માને અને જાવનાની સિદ્ધિ
માને એવા યુવાનો અને યુવતીઓ સર્વવાર્ત
યુનિવર્સિટીઓનું કામ છે.

અકવર્તી રાજગોપાલાચારી

વિક્રમવીર

પુરુષ પુત્ર! તું ક'ણે છે શું? કાળજમાં કંપાવણુહાર!
તને ન આ કાયરતા થોલે, થા શૂરાઓનો સરહાર.
સંજા જેવો ભેર-અપાટો કરતા છે ને દુરમન આજ,
પર્વત જેવો પ્રોઠ બની જા, વેરીઓ સી આવે વાજ.
પ્રકંપનોના પ્રકોપ કેરા પડકારાઓ સુણતાં વાર
રાકુંમે પ્રોત્સહિત થઈને ઝડુડવાજ પ્રત્યુત્તરકાર
બળ પ્રસારી પાંખ પ્રતાપી ધૂમે મગને ગૌરવવંત,
પાંખી નાખી પવન-તુફાનો મનમોજે મહાલે જયવંત;
તું જે તેવો ભિછળ બળિયા! જૂઝ ઝનૂને રણમેદાન,
નાખ નિસાસા નહિ નિર્જળનાં, મેઘનાદ કર જયજયમાન.
હૃદયશેષિતે રંગાયેલાં રાજવંશ ધારી રણધીર,
ધરતી કેરો ધણી બની જા, ધર્મધુરંધર વિક્રમવીર.

પૂજ્યલાલ

કિશોરોને

[પત્રાંક ૨૮]

આ પત્રમાં આપણે ગુજરાતને આંગળે આવેલા એક મહારાષ્ટ્રના પંડિતનો પરિચય કરીશું. એ પંડિતનું નામ શ્રીપાદ દામોદર ભટ્ટ સાતવળેકર છે. તેમની ઉંમર અત્યારે લગભગ ચોવીસી વર્ષની દશે. તતારા નિઃશ્વામાં આંધ કરીને એક નાનકડું રાજ્ય હતું. ત્યાં તેઓ વર્ષોથી 'સ્વાધ્યાય મંડળ' નામની સંસ્થા ચલાવતા હતા. આ સંસ્થા તરફથી વૈદિક સાહિત્યનાં ઘણાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન થયું છે. આ પુસ્તકોનું હિંદી સરળ અર્થવાહી ભાષાંતર પણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમ પ્રાચીન કાળમાં મોટા મોટા પંડિતોએ ગીતા પર પોતાની ટીકાઓ લખી છે તેમ પંડિત સાતવળેકરે પણ 'પુરુષાર્થશોધિની' નામની એક વિસ્તૃત ટીકા લખી છે. તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર થયું છે.

મહાભાઈની હત્યા થયા પછી મહારાષ્ટ્રમાં જે તોફાની વાતાવરણ થયું હતું તેની અસર આ પંડિતજીને પણ થઈ અને તેને પરિણામે તે પોતાનું તે સ્થાન છોડ્યું અને અત્યારે સુરત નિઃશ્વામાં આવેલા ગરડી મુકામે પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે. તેઓથી હમણાં જ અમદાવાદ આવી ગયા. તેમના ઘણાં પ્રવચનો પણ થયાં.

તેમને જોતાં સૌથી વધુ અસરકારક અને પ્રેરક વાત એ છે કે આટલી ઉંમરે પણ તેઓ એક જુવાનથી પણ વધારે સક્રિય ધરાવે છે. 'સર્વોનમસ્કાર' નામની શ્યામ પદ્ધતિના તેઓ આદિ પ્રચેના છે પોતે પણ દરરોજ તે વ્યાયામ કરે છે. તેમની ચારીરિક સ્વચ્છતા, મનની પ્રયત્ન અને પ્રાણની ધમધ, દેરતો, આપણે માટે પ્રેરણાદાયી હકીકત છે. આટલી ઉંમરે પણ તેઓ રાતદિવસ પોતાનું કાર્ય ઉત્સાહપૂર્વક કર્યે જાય છે. ખંત, ચીવટ, ઉત્સાહ, ખડતલતા, પ્રયત્નતા, વિદ્વતા, એવા અનેક ગુણો આપણે તેમની પાસેથી શીખી શકીએ.

આ ઉપરાંત તેઓ આપણા વેદસાહિત્યના એક જાણીતા સંશોધક અને વિદ્વાન છે. દોસ્તો, આપણી સંસ્કૃતિનાં મૂળ પુસ્તકો જે વેદ કહેવાય છે તે વિશે ઘણા થોડા ભેદો યથાર્થ જાણે છે. અરે, તમારામાંના ઘણાએ તેનું દર્શન સુદ્ધાં નહિ કર્યું હોય ! પશ્ચિમના દેશોમાં કાંઈ એવો ભાગ્યે જ મળશે જેણે પોતાના ધર્મપુસ્તક બાઈબલને જોયું નહિ હોય, મુસલમાન પણ એવો ભાગ્યે મળશે જેણે કુરાનનાં દર્શન નહિ કર્યાં હોય ! અને આપણે અનેક પ્રકારની મોટી મોટી વાતો કરીએ છીએ, મોટા મોટા વાદોનાં નામ લઈને મોઢું મઝકાવીએ છીએ, પણ આપણી પોતાની સંસ્કૃતિના મૂળનું દર્શન સુદ્ધાં ન કર્યું હોય એ કેવી વિચિત્ર અને દુઃખદ વાત છે ! એવા આપણા ગ્રંથોનું યોગ્ય સંપાદન કરીને બની શકે તેટલી સસ્તી કીંમતે તેઓ આપણને આપવા માગે છે. વેદનું રહસ્ય અને તેની વિદ્યા ગૂઢ ગણાય છે. તેને વિશે અનેક પ્રકારના મનમનાંર છે. આપણને તેની સાથે અન્યારે ખાસ લેવાદેવા ભાવે ન હોય, પરંતુ એક દિવસ કદાચ એવો આવે જ્યારે કાંઈ મહાપુરુષ આપણને તેને સમજવાની ચાવી આપે. જે 'સાનવગેકરે પણ એક જ્ઞાનમાનમાં આ પ્રકારના ગ્રંથોમાં કશું હતું કે પાપણી વેદવિદ્વાનો ખખટો અપૂરું છે, પણ તેની ચાવી આપણી પાસેથી જોવાઈ ગઈ છે. કાંઈ વિદ્વાન કે મહાપુરુષ આપણને એ ભંડાર જોણી આપે તો તેમાંથી આપણે સમૃદ્ધ, સરકારી અને જગનના સાચા અર્થમાં શુરુ થઈ શકીએ તેટલી અકલ્પ્ય વસ્તુઓ તેમાં ભરી છે. એટલે, દોસ્તો, તેમનો ખીન્ને પરિચય છે વેદસાહિત્યના એક પ્રેમી સંશોધક તરીકેનો.

આ રીતે ભારતીય સંસ્કૃતિના એક અખંડ ઉપાસક તરીકે તેઓ પોતાનું જીવન ચાલરી રહ્યા છે. આપણને તેમના મહાન કાર્યોમાંથી પ્રેરણા મળે. આપણે શરીરે સુદૃઢ, મને સ્વચ્છ અને પ્રસન્ન, અને પ્રાણે જીવે અતિ કરનારાં થઈએ.

લિ. તમારો
અસગરી

હું શું કરી શકું ?

કુરંગી દેસાઈ

અમલદાર ન્યાયાલય ત્યાં દરેક બાબતમાં કંઈ ને કંઈ ફરિયાદ કરતા લોકોને આપણે સલાહનાં છીએ. “સરકારને કોઈની પડી નથી”, “યુનિસિપાલિટી રસ્તા સાફ નથી રાખતી”, “રેલવે ખાતું લાંચીકું મંદ ગયું છે”, “કાળા બનરિયાઓને કેમ જોઈએ તેટલી શિક્ષા થતી નથી ?”-આ તે આનાં જેવાં વાક્યો ઠરેઠર કાને પડે છે.

આવાં વાક્યો ઉચ્ચારનાર તેમજ તે સલાહીને તેમાં હોકારો ભણનાર વ્યક્તિઓને લાગે જ વિચાર આવતો દરેક કે આ બધી સામાજિક બદલીઓને માથે રાખવામાં જાણે-અજાણે તેઓ પોતે પણ કાળા આપી રહ્યા છે !

નીચે આપેલી પ્રશ્નમાળાના સવાલોનો જાતી કોઈને આપણામાંથી કેટલા જવાબ આપી શકીશું ? એ સવાલોમાંથી બુદ્ધિ નહિ તો અર્ધબુદ્ધિના પણ નકારાત્મક જવાબ જ્યારે આપણે-આઝાદ હિંદના નાગરિકો-આપી શકીશું ત્યારે જ આપણે આપણા સ્વરાજ્યને સાચા અર્થમાં રામરાજ્ય બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો ગણાશે.

બીજાનો વોક કાઢવો એ અત્યંત સહેલી વસ્તુ છે. મહાત્મા ઇન્દુ પ્રિસ્ત પાંસે એક અકુલીન સ્ત્રી આવી ત્યારે ત્યાં હાજર રહેલા દરેકે તેને ફિટકાર આપ્યો. પણ જ્યારે પ્રિસ્તે કહ્યું કે “જેણે કોઈ દિવસ કશું પાપ ન કર્યું” હોય તે જ આ સ્ત્રીને પથરો મારે” ત્યારે કોઈની પથરો મારવાની હિંમત આવી નહિ ! તે જ પ્રેમાણે આપણે આપણા દોષોનો જો વિચાર કરીએ ને તેને સુધારવાનો યત્ન કરીએ, તો આપણે પરનિંદામાંથી બચીને સાચો નાગરિકધર્મ સમજી શકીએ.

અવા આત્મપરીક્ષણમાં મંદદ થઈ શકે એવા નીચેના સવાલો છે:

પ્રશ્નમાળા

- ૧ હું રસ્તા ઉપર કે ટ્રેન-ટ્રામમાં ક્યાંની છાલ કે એવો કચરો ફેંકું છું ?
- ૨ મારા ધરનાં બાળકોને રસ્તા ઉપર ગંદું કરવા દઉં છું ?
- ૩ ટ્રામ-બસમાં ચડતી વખતે લાઇન તોડી આગળ જવા પ્રયત્ન કરું છું ?
- ૪ ટ્રામ-બસમાંથી ટિકિટ લીધા વિના ઊતરી જવાની વૃત્તિ રાખું છું ?
- ૫ કોઈવાર ટ્રેનની ટિકિટ લેવી રહી જાય તો ટિકિટ તપાસનારને આડ-બાર આના આપી પતાવી દેવા પ્રયત્ન કરું છું ?
- ૬ ધાસતેલ, કપડાં, અનાજની એકાદ વસ્તુ વગેરે ન. ટેશનિંગ ઉપરાંત બહારથી વસ્તુઓ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરું છું ?
- ૭ લાગનપ્રસંગે જમણવારમાં જે સંખ્યાનો નિયમ બાંધ્યો છે તે તોડું છું ?
- ૮ મારા નોકરોને લુચ્ચાઈથી કામ કાઢી લેતાં શીખવું છું ?
- ૯ બાળકો આગળ બેસી ખોટી રીતોની બહાદુરી વર્ણવું છું ?
- ૧૦ મારા કોઈ ર્નેહી કાળાબજારમાં પકડાય તો તેને સજા થાય તે વખતે સજા કરનારનો વાંક કાઢું છું ?

આમાંના ઘણા સવાલો નજીક લાગશે. પણ ‘ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય’ એ ન્યાયે આમાંનું થોડું પણ આપણામાંથી દરેક જણ અમલમાં મૂકવાનો નિશ્ચય કરે તો અત્યારની આપણી સ્થિતિ ઘણી સુધરી જાય.

જો દલીલો જ કરવી હોય તો આમાંના દરેકની વિરુદ્ધ દલીલો ઘઈ શકે. જેમકે, છેલ્લા સવાલના જવાબમાં કોઈ એમ કહે કે “મોટા મોટા કાળાબજારિયાઓને કોઈ ના પકડે ને બિચારો મારા મિત્રે એક બસો પિયાનું કાળુંબજાર, કહ્યું તેમાં તેને સરકાર શું કામ સજા કરે ?” પરંતુ આવું નોકરાત્મક વલણ રાખવાને બદલે આપણે આમ રચનાત્મક વિચાર

ઈમાનદાર છોકરો

હરીશ નાયક

: પાત્રો :

વસંત : એક ગરીબ નિરાશિત છોકરો.

પ્રતાપ : વસંતનો નાતો ભાઈ.

રાજકિશોર : એક નેતા

ભીષ્મકાઈ : વસંત અને પ્રતાપને આશરો આપનાર એક મુદત્ત.

ડાક્ટર તથા રસ્તે દરતા ફરતા બે સત્તમનો.

પ્રવેશ પહેલો

[એક મોટા રાદોનું બનર—સ્ટેજ પર આવતાં જતાં અને હેવડોવડોનો રોશનકાર મૂમ ગીરદીનું એક દરબ, ફરિયાઓની બૂમો! આ બધાંની વચમાં હાથો પગે અને ફરિયા કપડામાં નળરે પડતો એક બાર વર્ષનો નિરાશિત છોકરો એના એક હાથમાં ફેસ છે અને તે થેલામાં સામાન છે બીજા હાથમાં અણી, બટન અને દિવ સળી એમ વેચવા માટે રાખ્યું છે. તે આ સામાન વેચવા માટે અહીંથી-તહીં ફાટાફાટ કરે છે તેનું નામ વસંત છે. તે ખુબ માગે છે]

વસંત : કોઈ ગરણી લો, કોઈ બટન લઈ લો, કોઈ દિવાસળી લઈ લો લાઈ.

[તે માતો ફોપ એમ બોલે છે. પણ કંઈ એને સાંભળત નથી બધા એને મુએ છે પણ જોઈને આગળ ચાલ્યા જાય છે. એટલામાં એક ખાદીધારી સત્તમ ત્યાં આવે છે. તે મનરૂપેતા પરિવ રાજકિશોર છે. વસંત એમને જોઈને એમની પાછળ દોડે છે]

વસંત : “ સાહેબ, બટન લેશો? આ ફેસી બટન છે સાહેબ. દિવાસળી...”

રાજકિશોર : “ મારે કંઈ જોઈતું નથી. ”

વસંત : “ સાહેબ, કંઈક તો લો. બુઝો આ બટન કેટલા સસ્તા છે. ”

રાજકિશોર : “ ભાઈ, મારે કંઈ જ નોંધતું નથી, જો કાંઈ ખીજાને આપ. ”

વસંત : “ સાહેબ,.....એ સાહેબ, આ ગરણી લો. બટનના નાના નાના કાણાં વાળી છે. આ બહુ સરસ ગળાશે. સાહેબ. . . ”

રાજકિશોર : “ મારે કંઈ નોંધતું નથી, ક્યુમે એકવાર. ”

વસંત : “ બટન...? ”

રાજકિશોર : “ નહિ. ”

વસંત : “ દિવાસળી...? ”

રાજકિશોર : “ નહિ. નહિ. નહિ. ”

વસંત : (નમ્રતાથી) “ સાહેબ, એક ગરણી તો લઈ જવ. ખે. જોના તો કિંમત છે ખાલી. ”

રાજકિશોર : “ આ તે કેવો માણસ છે ! મારે ન નોંધતી હોય તો પણ લેવી એમ ? ”

વસંત : “ સાહેબ, તમે છ પૈસા આપને બસ ? ”

રાજકિશોર : “ ભાઈ, હું તો ... ”

વસંત : (કાલાવાલા કરતો) “ એક લો ને સાહેબ હવે, એવું શું કરો છો ? છ પૈસા ... ”

રાજકિશોર : (ડરસે યદ્યપે) “ ખસી જા અહીંથી. આધો જા. એકવાર કહ્યું કે કંઈ નોંધતું નથી તો એ માથું ખાઈ જાય છે ! જંગલી ! ”

વસંત : (રી પડે છે) “ સાહેબ, હજી સુધી કંઈજ વેચાયું નથી. આઠા દત્તી કે તમે કંઈક લેજો. પણ તમે તો...તમે તો...એક ગરણી લો ને, સાહેબ ? ”

રાજકિશોર : (છોકરાની આંખમાં આંસુ નોંધ, દયા લાવતાં, મનમાંથી બે પૈસા કાઢે છે) “ લે, તારે પૈસા નોંધ્યે છે ને ? આ બે પૈસા લે ને મારો જીવ ખાતો દૂર જા અહીંથી. ”

કચર : કિશોર

વસંત : “ સાહેબ, મારે બે પૈસા નથી જોઈતા. ”

રાજકિશોર : “ મિત્રો જોઈતા ? કે...મ ? ”

વસંત : “ સાહેબ, તમે, આ ગરણી ખરીદી લો ને...”

રાજકિશોર : “ એક ગરણીમાં તને શું મળશે ? ”

વસંત : “ મેં પૈસા. ”

કિશોર : “ તો બે પૈસા લઈ લે. અને એમ માનજો કે મેં એક ગરણી વેચાતી લઈ લીધી. ”

વસંત : “ ના રે સાહેબ, એ તો બીજા કહેવાય. હું બીજા નથી માગતો. તમે ગરણી જ લઈ લો. ”

[રાજકિશોરના મન પર આ વાતની અસર થાય છે. તે ગળ્યા કાઢે છે. પણ ગળવામાં પૈસા નથી હોતા.]

રાજકિશોર : “ લાઈ, શું કરું. મારી પાસે પૈસા છટા નથી. નહિ તો તો હું લઈ લેત તારી આ ગરણી. મારી પાસે નોટ છે. ”

વસંત : “ તો .૮ ? (માથું ખંજવાળતાં) છટા તો મારી પાસે પણ નથી. હજી સુધી કંઈ વેચાઈ જ નથી ને સાહેબ, છટા ક્યાંથી હોય ! ”

રાજકિશોર : “ એટલે તો હું કહેતો હતો. કાંઈ લઈ જઈશ, જા. અથવા તો મારે ઘેર આવીને લઈ જાજો. મારું ઘર અહીં માંડવીની પોળમાં આવ્યું છે. ”

વસંત : (એકદમ) “ સાહેબ ! આજે જ લઈ લો ને ? તમે મને નોટ આપો, હું હમણાં જ અહીં ક્યાંકથી છટા લઈને આવું છું. ”

રાજકિશોર : “ લાઈ, તું તો ખરો એટલિયો છે. લાવે લે છટા લઈ આવ, પણ જલ્દી પાછો આવજો હો ? ”

વસંત : (ચપટી વગાડતાં) “ આ આવ્યો સમજેને સાહેબ ! પણ, .

તમે અહીં જ બેસા રહેજો હા ! આંખ મીચીને ઉઘાડો એટલામાં તો...આ...આવ્યો. ”

[વસત દોડતો બહારમાં જાય છે રાજકિશોર ત્યાં જ બેસા રહે છે. ધીરે ધીરે પંદર વીસ મિનિટ પસાર થઈ જાય છે જેમ જેમ વખત જતો જાય છે તેમ તેમ તેઓ હતુક થઈને બહારમાં આવતેમ લેવા કરે છે. ત્યાં જ એમનો એક મિત્ર આવે છે રાજકિશોરને બેસેલા લઈને તે મથુ ત્યાં બેસા રહે છે. તેમનું નામ બાઈલાલ છે.]

બાઈલાલ : “ જય હિન્દ પંડિતજી, કેમ, અહીં કેમ બેસા છો ? ”

રાજકિશોર : “ લાઈ ચું કહું ? એક નિરાશ્રિત ડોકરો મળી ગયો હતો. કહે ‘ ખસ એક ગરણી લઈ લો. ’ છતાં જેસા મજબૂમાં હતા નહિ. નોટ એને આપી છે. તે છતાં લેવા ગયો છે, અને હું રાહ બેઠો બેઠો છું. ”

બાઈલાલ : “ તે ડોકરો છતાં લેવા ગયો છે ને ? ”

રાજકિશોર : “ હા, કેમ ? ”

બાઈલાલ : “ કેટલી વાર થઈ ? ”

રાજકિશોર : “ પંદર-વીસ મિનિટ તો થઈ ગઈ. ”

બાઈલાલ : “ મારા સાહેબ ચાલવા માડો ત્યારે તો, હવે આવી રહ્યો ! ”

રાજકિશોર : “ હું. ? ”

બાઈલાલ : “ જ્યાં હોય ત્યાં હમણાં તો આવા ડોકરાઓ હોય છે. ગરીબિયારી નિરાશ્રિત હોવાનો ડોંગ કેરો છે ને પછી લોકોને છેત જાય છે-ચોરી કરી જાય છે. ”

રાજકિશોર : “ લાઈ, એક રૂપિયામાં કેમવા જેવું છે ચે શું ? ”

બાઈલાલ : “ એક એક કરતાં જ અનેક થાય છે ને ? પણ હા, ત

તો ગરીબ અને મનૂરોના સેવક છો. લઈ ગયો તો પછી જાણે
ધરમાં જ છે ને!"

રાજકિશોર : (હસીને) " આ બધા એનો જ પ્રતાપ છે ભાઈ ! બેઠમાન
સાથે બેઠમાની કરવાથી કંઈ બેઠમાની જતી રહેવાની નથી. આપણે
ઢાંધ પર વિશ્વાસ રાખીશું તો ઢાંધ આપણા પર જરૂર વિશ્વાસ
રાખશે. "

ભાઈલાલ : " જોઈ લેજો ત્યારે. "

રાજકિશોર : " મને તો એ ઓકરો લલો લાગતો હતો. પછી ઢાંચું જાણે !
... ચાલો, કંઈ નહિ. ચમણીયું એક રૂપિયો આપીને એક પાઠ શીખવાનો
ફાં મળ્યો. "

ભાઈલાલ : (ખડખડ હસતા) " વાહ ! કેવો સરસ પાઠ શીખવાનો
મળ્યો. અને તે પછી જાણો ઓકરો પાસેથી ! તમારા જેવા કલ્લા
માણસો આ દુનિયામાં વસતા ના હોત તો પછી એ લોકોની જાળમાં
રસાય પછી ઢાંચું ! ચાલો ત્યારે. હું તો જાઉં છું. જય હિન્દ. "

રાજકિશોર : " જય હિન્દ. "

[બન્ને જણા જુદે જુદે રસ્તે જાય છે. પડદો પડે છે.]

પ્રવેશ બીજો

[રાદેશની એક પોળ કે જ્યાં મધ્યમ વર્ણના લોકો રહે છે. પોળને
નાકે ' માડવીની પોળ ' નું બોર્ડ લાગેલું છે. સાંજનો વખત છે. ખીમી
કોલાહલ સભળાય છે. લોકો જહાજ ખાટલા પર કે ચોરતા પર બેઠા છે.
એક દુબળો પાતળો ઓકરો જલદી જલદી આવે છે. એના પગ ઘવાટા છે.
કપડા ફાટેલાં છે એની ઉંમર નવ વર્ષની છે, એની સુરત વસંતને મળતી
આવે છે તે વસંતને નાનોભાઈ છે. એનું નામ પ્રતાપ છે તે આવતા
જતા માણસોને વચમાં કાઢી પૂછી રહ્યો છે. એના મોઢા પર વ્યમતા છે.]

પ્રતાપ : " ભાઈ, માંડવીની પોળ આ જ છે ને ! " ~

એક માણસ : “હા.”

પ્રતાપ : “રાજકિશોર ક્યાં રહે છે ?”

માણસ : “રાજકિશોર ? કોણ રાજકિશોર ?”

પ્રતાપ : “પેલા ભાણેલા કહે છે. મજૂરોની વસ્તીમાં પણ જાય છે.”

માણસ : “ભાઈ મને ખબર નથી. આગળ પૂછી જો.”

[પ્રતાપ આગળ જાય છે અને એક બીજા માણસને પૂછે છે.]

પ્રતાપ : “અહીં પંડિત રાજકિશોર ક્યાં રહે છે ?”

બીજો માણસ : “કોણ પંડિત ? પે...લા મજૂરોના નેતા છે એ તો નહિ ?”

પ્રતાપ : “હા, હા, એ જ...”

બીજો માણસ : “પેલું ઘર, જો લાઈટના ચાંભડા વાળું જ, ઘર આગળ નામનું પાટિયું પણ છે.”

પ્રતાપ : “ભાઈ તમારો આહાર માનું છું. ભગવાન તમારું ભલું કરે.”

[તે માણસ જતો રહે છે. પ્રતાપ લાઈટના ચાંભડાવાળા ઘર આગળ જઈને ધૂમ મારે છે]

પ્રતાપ : “પંડિતજી, અ...રે પંડિત સાહેબ, પંડિત સા...હે...જી !”

રાજકિશોર : (બહાર નીકળી આવી) “કોણ છે ભાઈ ? શું કામ છે મારું ? અંદર તો આવ !”

પ્રતાપ : “જી, મને મારા ભાઈએ મોકલ્યો છે.”

રાજકિશોર : “તારો ભાઈ ! (ચાલ કરતાં) કોણ છે તારો ભાઈ ? તેનું નામ ?”

પ્રતાપ : “આજે બપોરે તમે એની પામેથી ગરણી લીધી હતી ને, આ બાળકાની...”

રાજકિશોર : “અરે હા. આજે મેં એક છોકરા પાસે ગરણી લીધી હતી ખરી, અને જેને એક રૂપિયાની નોટ...”

૪૩૬ : કિશોર

પ્રતાપ : “ તે એક રૂપિયાની નોટ વટાવવા ગયો હતો. પણ ..જેવો તે છટા લઈને પાછો ફર્યો તેવો જ તે એક મોટરની હાઈટમાં ચાલી ગયો ! મોટર તેના ઉપરથી ચાલી ગઈ ! ”

રાજકિશોર (નવાઈ પામતાં) “ હું...! મોટર તેની ઉપરથી ચાલી ગઈ ? ”

પ્રતાપ : (ધીમા અવાજે) “ એના હાથમાંથી પૈસા પડી ગયા, સામાન’ કોણ જાણે ક્યાં વેરણખેરણ ચર્ચ ગયો. એના બન્ને પગ કચરાઈ ગયા.”

રાજકિશોર : (બચ સાથે) “ પગ કચરાઈ ગયા...! ”

પ્રતાપ : (રડતાં) “ અને ..અને . એટલે એ તમારી પાસે ચાલી ગયો નહિ. તે બેસાન ચર્ચ ગયો. યહી મુશ્કેલી પડી એને ધેર લઈ ગયા. ધણીવાર પછી તેને ન્યારે લાન આપ્યું ત્યારે એણે મને સાગ્ર ચોંઠા આના તમને આપી આવવા કહ્યું. અને હું સીધો તમારી પાસે આવી પહોંચ્યો.”

રાજકિશોર : (પ્રતાપની દયેલીના પૈસા જોયા કરે છે. ‘સાગ્ર ચોંઠા આના !’ ‘એક બાળકનો છત્ર !’ ‘હાથ રે સગવાન !’ વગેરે. વાક્યો સ્વગન જોતો છે.) “ વસંત અત્યારે કય છે ? ”

પ્રતાપ : “ ધેર જ છે.”

રાજકિશોર : “ ધેર બીજું કોણ છે ? ”

પ્રતાપ : “ કોઈ નથી.”

રાજકિશોર : “ કોઈ નથી ? ”

પ્રતાપ : હું અને મારો ભાઈ વસંત અને બન્ને બીજુભાઈ નામના એક દયાળુ શુદ્ધચના-ધરમાં રહીએ છીએ...”

રાજકિશોર : “ તમારાં માતાપ નથી ? ”

પ્રતાપ : (રડતાં ખાતાં) “ એ તો મરી ગયાં. ગઈ સાથ એ લોકો .

પાકિસ્તાન છોડીને હિંદ આવતાં હતાં ત્યાં રસ્તામાં જ એમને બન્નેને કાઢીએ મારી નાંખ્યાં, અથવા જીવતા હોય તો પણ તેમની અમને ખબર નથી.”

રાજકિશોર : ‘ કાઢીએ મારી નાંખ્યાં ? ભગવાન ! ભગવાન ! ભગવાન !
આ શું થવા બેઠું છે આ દુનિયાનું ? બચુ, રડ નહિ. હું હમણાં જ તારી સાથે આવું છું.”

પ્રતાપ : ‘ તમે આવશો ?’

રાજકિશોર : “ હા ભાઈ, ચાલ, નહિ તો મોકું થશે. તારું ઘર ક્યાં છે ? ”

પ્રતાપ : “ રાયપુરમાં. ”

રાજકિશોર : ખૂબ મારે છે) “ અરે અમરસિંહ, જો હું જરા રાયપુર જઈં છું. તું અત્યારે જ ડાક્ટર વર્માને લઈને ત્યાં આવ. લે સરનામું તને ડાગળ પર લખી આપું છું. અને જો ડાક્ટરને એમ કહેજે કે એક છોકરાનો પગ મોટર નીચે આવતાં કચરાઈ ગયો છે. જલદી જા.” (અને એમ કહી એક ચિટ્ટી પર સરનામું લખી તેને આપે છે.) (પ્રતાપને) ‘ ચાલ ભાઈ, જલદી ચાલ.”

[પ્રતાપ ચિત્ત ધઈને એમને જોયા કરે છે. પછી આગળ આગળ ચાલે છે.]

(પડકો પડે છે)

પ્રવેશ ત્રીજો

[સ્ટેજ પર એક ચોરડાનું દરખ. એક ભાગ્યદુષ્ટી ખાટલો પડેલો છે તેના પર વસત સુતો છે તેણે એક ફાટકો ધાળ્યો આડવા છે તે યોડા યોડા વ ર દર યોડી પીડાતા મુમ મારી જોડે છે
ભાઈભાઈ શુસ્સે ધઈને જાય છે],

લીખુભાઈ : “ મેં તને કેટલી વાર કહ્યું કે ‘ભાઈ’ જરાં જોઈને આવ. પણ સાંભળે છે કોણ મારું ? આજકાલનાં છોકરાંને તો અસહ્યમાં જીકવા જોઈએ છે. આવડું મોટું બજાર છે; મોટર, ઘોડાગાડી, સાયકલ, કંઈ નહિ ને કંઈની દુકાંડેમાં આવી જવાય. કહેતાં કહેતાં યાકો મથે કે ભાઈ આંખો ઉઘાડી રાખીને આવો. પણ મોટા સાહેબ યવાનાં જ સ્વપ્નાં ધોળે દહાડે સેવે તે શું યાય ? લો દોડો હજી..”

વસંત : “ કાકા, ગુસ્સે છું કામ થાઓ છે. આહ ! બહુ દર્દ થઈ રહ્યું છે.”

લીખુભાઈ : “ દર્દ તો થશે જ ને હવે. દર્દ નહિ થાય તો શું મનમણિયાં થાય ? એક મહિના સુધી આમ પડી રહેજો, બૂચો મારતો. કહેતો હતો કે બેટા હોરિપટલ ચાલ્યો જા. ત્યાં જઈશ તો કંઈ હવા મળશે તો આરામ થશે.”

વસંત : “ કાકા, હવે નથી સહન થતું. હવે..હવે હોરિપટલમાં મોકલી દો...ઓ ઓ..અરે..”

લીખુભાઈ : “ હું મોકલી આપું ? મારી પામે કેમ જાણે મોટી દોલત ના હોય તારા બાપની ? કયા મથો પેતો પ્રતાપ. ? પ્રતાપ..અરે ઓ પ્રતાપ.”

[પ્રતાપ અને રાજકિશોર પ્રવેશ કરે છે]

પ્રતાપ : “ આ આજો કાકા.”

રાજકિશોર : “ અરે આ તો દર્દને લીધે બૂચો મારી રહ્યા છે.”

લીખુભાઈ : (એકદમ ચકિત થઈને) “ નમસ્તે સાહેબ, જય હિન્દ સાહેબ, ગરીબ છોકરો છે, બીચારો મરી જતો હતો. ટાંટિયા તો ભાગી જ ગયા છે...”

વસંત : (ચકિત થઈને, ભાવાવેશમાં) “ તમે..જાણ્યા છો ? ”

રાજકિશોર : “ હાં વાગ્યું છે, બાઈ, તને ? ”

[રાજકિશોર પાસે જઈને પગ જુએ છે. કાઢીએ ફર્સ્ટ એઈડ આપી છે. પાટા બાંધ્યા છે. એના પગને હાથ અડાડતાં જ તે જુમ મારે છે. વસત આખો બધ કરીને 'આહ ! આહ !' કર્યો કરે છે]

વસંત : (દર્દથી કણસતો) હું...હું મોટરની સાથે અચકાઈ પડ્યો. એટલે તમારા પૈસા આપવા ન આવી શક્યો. તમે તો કાણુ બાંધે શો એ વિચાર કર્યો હશે..."

[ડાક્ટરને લઈને ભાંખુલાઈ આવે છે]

ભીખુલાઈ : (સહર્ષ) "ડાક્ટર સાહેબ આવી ગયા. ડાક્ટર સાહેબ, આ રહ્યો મારો વસંત. ડાક્ટર સાહેબ, મેં એને હળધરવાળું ફૂંધ પાણું હતું અને અને...થોડાક દાર પલ. ત્યારે તો આ આટલો સ્વસ્થ છે. સાહેબ બીચારો ગરીબ છોકરો છે."

[ડાક્ટર પગ જુએ છે પ્રત પની આખોમા આંસુ વમગઈ આવે છે. તે ક્યારેક બાંધતે જુએ છે તો ક્યારેક ડાક્ટરને. રાજકિશોર વત્સુજાથી પૂછે છે.]

રાજકિશોર : "ડાક્ટર સાહેબ, સારું તો થઈ જયો ને ?"

ડાક્ટર : "પંડિતજી, એવું લાગે છે કે એક પગનું હાડકું ભાંગી ગયું છે. ફોરે પાડીને જોતું પડશે. બીજો પગ તો ફીક છે. પલુ એને હમણાં જ હોસ્પિટલે લઈ જવો પડશે. મોકું થયું છે ને તો..."

રાજકિશોર : "તો અત્યારે જ લઈ જઈએ. હું એમ્બ્યુલન્સ દાર માટે હમણાં જ રેડીશન કરું છું."

ડાક્ટર : "બરાબર છે. એટલામાં હું એક ઇન્જેક્શન આપી દઉં."

વસંત : (આંખો ખોલીને) "ડાક્ટર સાહેબ, મું કહ્યું તમે ! ઇન્જેક્શન ! આ બાપ રે...! પલુ હું તો ગરીબ છું !"

રાજકિશોર : "તું ગરીબ છે લાઈ, પલુ તારી પાને તો એવું ધન છે કે જેને માટે દુનિયા તકરે છે (ડાક્ટરને) ડાક્ટર સાહેબ, જ્યાં સુધી

હું ના આત્મ ત્યાં મુઠી તમે અહીં જ રહો. પૈસાની મિલકત મિત્ર કરશે નહિ. એ ગરીબ છે પણ એનામાં એક સદૃશ છે જે આજ કાલ દુર્લભ છે, એ ધમાનદાર છે, સાચો છે, અને ધમાનદારી એ જ મનુષ્યનું જીવન છે. ધમાનદારી અને સાચવમરનું જીવન એ મૃત્યુ છે.”

લીપુસાઈ : ખરું કહ્યું તમે પંડિતજી. છોકરો સાચું સોનું છે. હજૂર, એટલે તો હું એમને માટે ઘેર રાખું છું. એ લોકોનાં માખાપને હુલ્લામાં ક્યાંક ક્યાંકે મારી નાખ્યાં, શરણાર્થી છે હજૂર, દોઢ વર્ષથી મારી પાસે જ રહે છે. દિવસ આખો બજારમાં મહેનત મજૂરી કરીને કમાય છે. બહુ ધમાનદાર છે હજૂર અને ધમાનદારને હમેશાં ભગવાન બચાવે છે. સત્યનો સદા જય થાય છે.”

[લીપુસાઈ બોલતા બેઠતા રાજકિશોરની પાછળ જાય છે ડાહ્યા પ્રતાપની મહાશયી હાજર થાય છે તેવાર કરે છે વસતિ આખ બધ કરી જાય છે, કાજીબર આટિ એના ચહેરા પર સતેષ અને કૃતજ્ઞતાની રેખાઓ ઉપસી આવે છે]

પડદા ધામ ધામ પડે છે, તે વખતે ડાહ્યા ભ્રમા થાય છે વસતના હાથે સોય લગાવે છે પ્રતાપ વસંતનું માથું દાબે છે અને પડદા પડે છે.]

[સમાપ્ત]

(દિલી ઉપરથી)

ઠાઠંબરીની કથા

• રામચન્દ્ર નારાયણુ પંડ્યા એમ એ.

[ગતાંકથી આશુ]

• મહાશ્વેતાને ઘણીવાર યદ્ય એમ કહી ઠાઠંબરી જાડી, અને
જના ઉપરના ભાગમાં ચડી ઝરુખાવાળા ભાગમાં જામી. ચંદ્રસેખાને જ
પોતાની સાથે રહેવા દીધી. તેને બેડી અને હસતાં હસતાં લામિ સમય
પસાર થઈ જવા છતાં તે ત્યાં જ રહી. છેવટે કંચુકીએ મહાશ્વેતા પાછા
ફરવાના સમાચાર આપ્યા એટલે નીચે આવી. મહાશ્વેતાના આગ્રહથી
સ્નાનાદિ નિત્યકર્મ કર્યાં.

• ચંદ્રાપીડે પણ સ્નાન, દેવપૂજા વગેરે કરી આદારાદિ પણ તે જ
સ્થળે પતાવી દીધાં. પછી મરદત્તશિલાના બનાવેલા આસન પર બેસી દિવ-
સનું સોન્દર્ય જોતો હતો ત્યાં થોડીક કન્યકાઓ અને તમાલિકા સાથે,
શ્વેત વસ્ત્રમાં રાખેલા અત્યંત તેજસ્વી હાર લઈને આવતી મદનેખાને તેજો-
જોષઃ અને તે આવી એટલે તેજો તેના યોગ્ય સત્કાર કર્યો. થોડીવાર તે જ
શિલાતલ પર બેસી, તે હાર તેનો સમીપ લઈ જઈ બોલી, “ તમે તો બધા-
જગતને છોડનાર છો. એટલે તમને જે કાંઈ આપીએ તે ઓછું જ છે.
આ હાર આપીને ઠાઠંબરી પોતાનો વૈભવ નહિ પણ અનુરાગ જ પ્રગટ
કરે છે. તમને હવિનેશ્વરને તો બીજું શું અપાય ? એટલે આ બચિરેકને
ઠાઠંબરી પોતાનો અપરાધ જ માને છે. આ હારનું નામ ગેય છે. એ
બધાં સ્ત્રીમાં ઉત્તમ છે એમ માની આમરે પોતાને ત્યાં અમૃતમંથન
વખતે આવેલા વરુણને આપેયો. એમણે ગર્ધરરાજને તથા તેમણે તમને
મોકલાવ્યો છે. ચંદ્રને યોગ્ય તો આકાર જ છે, ધરતી નહિ; એમ તમે જ
આ હારને યોગ્ય છો એમ એમણે માન્યું છે. શ્વયંભૂત્રી જ ગોમતા મદા-
ધુરુષો બીજાનું મોકલેલું પ્રિય અને સુંદર આમૃતપણ સ્વીકારતા નથી પણ
સ્નેહને લીધે જ ઠાઠંબરીએ આ મોકલાવ્યું છે. ભગવાન નારાયણ

કૌસ્તુભમણિથી આ દાર કાઢ પણ ગીતે ઊતરવો નથી. તમે પણ રૂપ... તેમના સમાન જ છે, તો આ દાર આપ સ્વીકારો. નહિ તો, મહાશ્વેતાને અનેક ઉપાસ્યાં આપી એ પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરશે, મહાશ્વેતાએ પણ એમ જ કહાવ્યું છે.” એમ કહી તે દાર તેને પહેરાવ્યો.

“ મહેલેના હું વસ્તુનો સ્વીકાર કરાવવામાં ઘણી કુશળ છે, તેમાં કહેવાનું શું ? દેવી કાદંબરીના કુળેથી હું તો તેમને વચ જ છું. ચાહે તે કાર્ય કરવા કહે અથવા રો. ” આમ લાંબે સુધી કાદંબરી સાથે વાતો કરી તેને રમ આપી. પછી પોતાના પરિજનોને દૂર કરી. દાર પહેરેલા ચંદ્રાપીકને જોવા કાદંબરી તમાલિકાને સાથે રાખી તે મહેલની અગાસીમાં ગઈ, અને અનેક પ્રકારના વિલાસથી તેનું મન હરણ કરતી સ્પર્શી સુધી ત્યાં જ રહી. દૂર જોઈ ન શકાય એવો સમય થયો એટલે કાદંબરી અને ચંદ્રાપીક પોતાને રથાનંદી નીચે ઊતર્યા.

થોડા જ સમયમાં સરને આનંદ આપનાર ચંદ્રનો ઉદય થયો, અને કાદંબરીનાં પરિજનોએ બનાવેલા મોતીમય આસન પર ચંદ્રાપીક બેઠો. એટલામાં કેપુરો આવી કાદંબરી મગવા આવ્યાના સમાચાર આપ્યા. તરત ઊઠીને જોયું તો થોડા પરિજનો સાથે, બધો વેશવ દૂર કરી, મહેલેખાને અને હાથ મૂકીને આવતી કાદંબરી જોવામાં આવી, એ આવીને સામાન્ય પરિજનની જેમ જમીન પર બેઠી, એટલે મહેલેખાના શિલાતલ પર બેસવાના આગ્રહને નહિ ગુજારી ચંદ્રાપીક પણ જમીન પર બેઠો, થોડા સમય પછી ચંદ્રાપીક જોઈયો.

“ દેવી, દર્યાનંદી જ મારા પર અનુમદ થઈ ચૂક્યો છે તો પછી સંભાળવું માટે શા માટે તન્દી લીધી ? ”

“ દેવી કાદંબરીને અનિમંત્રણથી ખેદ થાય છે. માટે આમ કહેવું રહેવા દો.” રાત્રએ તારાપીક કેવા છે, ભારત કેવો મુશ્કે છે, ઉજ્જવળિની, રાખી વિલાસવતી, આર્થ શુકનાસ-સૌ વિશે લાંબા વખત મુધી

આ પ્રમાણે વાત કરી. પછી કેયૂરકને ચંદ્રાપીઠ સાથે રાખી, મહાલેખા સાથે કાદંબરી એની ચપનીયની તૈયારી કરવા ગઈ. ચંદ્રાપીઠ ત્યાં જ બેઠો બેઠો કાદંબરીની સુંદરતા, નિરશ્વિમાનતા, ગંભીરતા અને મહાસ્વેતાનું નિષ્કારણ વાતસલ્ય, મહાલેખાની નિપુણતા, પરિજ્ઞાનોની મહાનુભાવતા તથા ગંધર્વલોકની રમ્યતા અને સમૃદ્ધિનો વિચાર કરવા લાગ્યો. કેયૂરક તેના ચરણ તળાંસતો હતો. ફાણમાં જ હોય એમ રાત વીતી ગઈ. સૂર્યોદય વખતે બહાર, મુખકમળ ધોઈ, સંધ્યાવંદન કરી, તાંબૂલ લઈ, કેયૂરકને પૂછવા લાગ્યો : “ દેવી કાદંબરી બહાર છે કે ? તે શું કરે છે, ક્યાં છે ? ” તો “ચંદનપ્રાસાદ નીચે મહાસ્વેતા સાથે છે ” એમ સમાચાર મળ્યા. એટલે તે તેને મળવા ગયો. કાદંબરીને નમસ્કાર કરી ત્યાં જ રહેલા આસન પર બેઠો. અને થોડો વખત મહાસ્વેતા સાથે જોઈને મંદ મંદ હસ્યો. એટલે મહાસ્વેતાએ કાદંબરીને કહ્યું :

“તારા શુભ્રાથી બધાએ જ ચંદ્રાપીઠ હવે પાછા જવા છોડે છે પણ રત્ન માગી શકતા નથી. પણ રાજમંડળને તેમના ખજાર નહિ હોવાથી ચિંતા થતી હશે. તમારો સ્નેહ અનંતકાળ સુધીનો અને કુમુદચંદ્રના જેવો છે. તો એમને રત્ન આપો.”

પછી કાદંબરીએ ગંધર્વકુમારોને બોલાવી ચંદ્રાપીઠને પોતાની મુમિમાં મૂકી આવવા કહ્યું. એટલે મહાસ્વેતા અને કાદંબરીને પ્રણામ કરી, તેમની રત્ન લઈ ચંદ્રાપીઠ બહાર નીકળ્યો. કાદંબરી સિવાય બધાં, તેના શુભ્રાથી બેચાના હોઈ, તેને દરવાજા સુધી વળાવવા નીકળ્યાં. તે બધાં પાછાં નીકળ્યાં-વળ્યાં એટલે કેયૂરક આસેલા અશ્વ ઉપર આરૂઢ થઈ ચંદ્રાપીઠ હેમકુટથી નીકળ્યો અને અચ્છેદ સરોવરે ગયો. ત્યાં આવીને જુએ છે તો ઈન્દ્રાયુધનાં પગધારે નિશાને નિશાને આવી, પગ નાંખીને પડેલું પોતાનું સંન્ય જોયું. એણે સાથે આવેલા ગંધર્વકુમારોને રત્ન આપી.

આનંદ અને આશ્ચર્ય પામેલા સૈન્યનાં લોકોએ પ્રજ્વાલ કરેલો તે
 હવનમાં ગમે. અને રાજ્યોને શ્યામોદ્ય માન આપ્યું. વૈશ્વપાત્ર સાથે
 કાદંબરી, મધર્વલોક, મહાસ્વેતા, કુરુક, મહોબા અને મૃગાલિકા વગેરે
 વિષે વાત કરતાં અને તેમના જ વિચારો કરતાં રાત પીતાવી.

સવારમાં જ તેણે, કુરુકને પ્રતિદાર સાથે પ્રવેશ કરી પ્રજ્વાલ કરેલો
 જોયો. દ્વન્ધી જ તેને 'આવ, આવ, ' એમ સ્નેહપૂર્વક બોલતી રાત્રીએ
 અને તેને બેઠી પોતાની સાથે બેસાડ્યો. તેમજ કાદંબરી અને મહાસ્વે-
 તાના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. અને યોગ્ય જવાબ આપી, બીના વૃષભમાં
 લાવેલ વસ્તુ ઉધારી કાદંબરીએ મોકલેલ વસ્તુઓ બતાવી, ગરકન જેવાં
 દરિત અને જાલગરના પુત્રીકલ સુદર તાલુકા દય અને કપૂર મંદનનો
 લેપ વગેરે બતાવી દેઃ :

"દેવ ! કાદંબરી આ વસ્તુઓ વડે આપનો સત્કાર કરે છે. મહા-
 સ્વેતા કુશળ સમાચાર પૂછાયે છે અને મૃગાલિકા, મહોબા—આદિ પરિ-
 જ્ઞા પ્રજ્વાલપૂર્વક કુશળ પૂછાવે છે. આપને મધે મધર્વલોક આનંદીન
 થઈ ગયો છે. મહાસ્વેતાએ કહાવ્યું છે કે મેં તે બધી વસ્તુઓનો ત્યાગ
 કરેલો છે છતાં આપને જોવાને માત્ર મન ઝંખ્યા કરે છે. તે બહારજી
 સ્નેહનો તાંત્રો બધાયેલું છે. કાદંબરીનું શરીર અસ્વસ્થ અને અવ્યવસ્થિત
 છે. તે ફરી પધારવા કૃપા કરો. આપની પથારીમાં જ રહી ગએલો
 આ ' રાત ' દાર પત્ર મોકલ્યો છે અંદાપીડે આ સર્વને મહાસ્વેતાની
 આશાધનાનું જ કૃત્ય માન્યું અને આ બધી વસ્તુઓ સ્વોદારી માનપૂર્વક
 ધારણ કરી. એ પછી તાંત્રુક મદલ્ય કરી લીધો, માનપૂર્વક રાજ્યોને
 વિદાય કર્યા; અને કુરુકને અને દાઘ ગૂંધી મધમદન દાગીને જોવા
 આમ્મો. પેતાને દાઘે જ તેને ધાસ નાંખી અનેક રીતે તેને પ્રસન્ન કરી,
 પોતાના મિત્ર અશ્વને જોવા આમ્મો તેના અભિપ્રાયને જાણનાર પરિજ્ઞનો
 અને એકાંત જોઈએ છે એમ સમજી, એક પછી એક, રત્ન લઈ માલ્યા
 ત્યાં એટલે એ બે જણ જ ત્યાં રહ્યા, ઇન્દ્રાયુધના મૃગાનો શત્રુચાર એક

આજુ જરા સરકી ગયો હતો. તેને ઠીક કરતાં કરતાં અશ્વશાળાના સાંભલાને અદેલી એણે કેપૂરકને પૂછ્યું :

“ મારા આખ્યા પછી ગધર્વકુળમાં શું બન્યું ? દેવી કાદંબરીએ કેવી રીતે દિવસ પસાર કર્યો ? મહાશ્વતાએ શું કર્યું, મહાલેખા શું કહેતી હતી ? મારી ડાંઘ વાત થઈ હતી ? ”

કેપૂરકે જવાબ આપ્યો : “ મહારાજ સાંભળો તમે નીકળ્યા તે પ્રાસાદની અગારી ઉપર ચડી ઘોડાના ચાલવાથી ઊઠી ધૂળ દેખાઈ ત્યાં મુઠ્ઠી દેવી કાદંબરી તે દિશામાં જોઈ રહ્યાં અને તે દેખાતી બધ થઈ એટલે મહાલેખાના ખભા ઉપર માથું મૂકી ઘણા સમય મુઠ્ઠી ત્યાં જ ઊઠાં રહ્યાં. તે પછી પરાણે ત્યાંથી ઊતરી તમે રહેતા તે કીડપર્વત ઉપર આવી, અહીં તમે ભગવાન શંકરની પૂજા કરી, અહીં ખેડા હતા, સૂતા હતા, અહીં વાત કરી હતી, એમ વારંવાર તમારા વિષે પરિજનો કહેતાં હતાં તે સાંભળવામાં જ સમય પસાર કર્યો. અને તે જ રક્ષિત્કમલિના મહેલમાં, પોતાની અનિચ્છા છતાં, મહાશ્વતાના ઘણા આગ્રહથી ભોજન કર્યું. ચંદ્રોદયે ઘોડો વિચાર કરતાં, ત્યાં થોડો સમય રહી ચમ્પાગૃહ તરફ ગયાં. અને માથું દુખવાથી પીડાતાં ઘણા સમય મુઠ્ઠી આમંતેમ ખાસાં ફેરવી, અત્યંત દુઃખથી રાત પૂરી કરી. સવારમાં મને બોલાવી, હપટા સાથે ખજર લેવા મોકલ્યો.

એ સાંભળી, ત્યાં જરાની ઇચ્છાથી ચંદ્રપીઠ, “ ઘોડો, ઘોડો, “ એમ બોલતો બહાર નીકળ્યો. અને પત્રવેખાને પોતાની પાછળ ઘોડા ઉપર બેસાડી, શિશિર વેશંપાયનને સોંપી, ઊપડ્યો. કાદંબરીના ભવન પામે આવી, ઘોડા ઉપરથી ઊતરી, ઘોડો દ્વારપાળને સોંપી, કાદંબરીને જ્ઞાતાની ઇચ્છાથી, ‘ દેવી કાદંબરી ક્યાં છે ? ’ એમ સામે જ આવના વર્ષાધરને પૂછવા લાગ્યો. પ્રત્યામ કરી તેણે કહ્યું : ‘ મહારાજ, મત્તગપૂરના કીડપર્વતની નીચે કમલિનીરાણા સરોવરને તીરે દિમચ્છદમાં છે. ’

એટલે કેપૂરકે જનાવેલા રસ્તે તે આગળ ચાલ્યો. તો કમળોના પત્રોને

લીધે અટકેલાં સર્વકિરણોવાળું અને સર્વત્ર લીલા રંગનું હિમગૃહ તેણે
 જોયું. તે બધી બાજુએ કમળપત્રોથી ખરાબર છાઈ દીધેલું હતું. અને
 અત્યંત સુંદર અને શીતળ સ્થળે ત્યાં તેણે કાદંબરીનાં વિશ્વસનીય પરિ-
 જનોને જોયાં.

એને જોઈને એ પરિજનોએ તુરત માર્ગ કરી આપ્યો. તે રસ્તે
 આગળ જતાં તેણે અત્યંત શીતળ, અને જાણે હિમાલયનું ઉદય જ હોય
 એવા મંડપમાં, ઉપચાર કરવામા કુશળ પરિજનોને એ જ કાર્યમાં રોકાઈ
 ગયેલાં જોયાં અને સર્વત્ર કમળોના ઉપયોગ અને અસ્તિત્વને લીધે જાણે
 આખું જગત અને પોતે પણ કમળમય જ થઈ ગયો હોય એમ લાગતું
 હતું. આખું જ જગત જાણે તુષારમય અને શીતળ બની ગયું હતું.
 એ અપાર શીતળતામા, પોતાના સખીજનો અને પરિજનોની વચ્ચે અન્ય
 નદીઓથી બીટળાયેલી ભાગીરથી જેવી કાદંબરીને પુષ્પ શ્યામાં મૂલેલી
 તેણે જોઈ. ચંદ્રાપીકના આગમનની ખબર આપવા આવેલ પરિજનોને,
 વગર જોડયે જ, ખરેખર આવેલ છે ? ક્યાં છે ? કેટલે દૂર છે—એમ પૂછતી
 હોય એવી કાદંબરીને તેણે જોઈ.

ચંદ્રાપીકે આગળ વધી મહાવેતાને વિનયપૂર્વક ‘પ્રણામ ક્યાં’ અને
 કાદંબરીને ચે પ્રણામ ક્યાં. તે શય્યામાં બેઠી એટલે તે પણ બેઠો અને
 સ્નેહથી વારંવાર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. તે ઉપરાંત એને જોઈને વિચારવા
 લાગ્યો: મારું અગ્રહાણુ હોયું હતું પણ વિશ્વાસ પામતું નથી. તો હતું ચે
 કુશળતાપૂર્વક પૂછું, અને એમ વિચાર કરી બોલ્યો :

“આ વ્યાધિ જેમ તમને તેમજ મને પણ હેરાન કરે છે. મારો દેહ
 આપીને પણ તમને સુકત કરવા ઈચ્છું છું. બરપૂર સુંદરતાવાળું તમારું
 શરીર આનાથી અત્યંત ક્ષોણુ અને તપ્ત બન્યું છે.”

કાદંબરી મુઝ્યા હોવા છતાં પણ તેના કથનનો પ્રાંઈક મર્મ સમજી
 ગઈ. પણ એટલું બહુ સૌખ્ય તે મારું ચાતુ હોય એમ અગ્રહાથી મીનું

જ રહી, અને બીજે બહાને જરા શિખર ક્યું. એ પછી મદલેખાએ જવાબ દીધો :

“કુમાર, શું કહીએ ? આ સંતાંપની તો કાંઈ વાત જ કરી શકાય તેમ નથી. જે જે વસ્તુ તેને હાંક આપવા માટે કરીએ છીએ તે તેને સંતાપ આપે છે. કમળના મુંદર શીતળ બિસ પલ્લુ અને ચંદ્રના પ્રકાશ પેલું ગરમ લાગે છે. “આવો જ્યાં સાંભળી, યહ્યા સમય મુખી મદાખેતા સાથે સ્નેહબરી થાતો કરતો તે બેઠો અને મદાપરાણે ત્યાંથી નીકળી રક્ષાવાર તરફ ગયો.

બહાર નીકળ્યો અને યોરેક ગયો ત્યાં ક્યૂંકે આવી પ્રાણામ કરી કહ્યું : “દેવી કાદંબરીને પત્રલેખા પર સ્નેહ ઉપજ્યો છે. અને તેને અલી રાખી જાઓ એવી વિનંતી કરે છે. પછીએ આવરો. આ સાંભળી આપને હીક લાગે તે કરો. ”

“પત્રલેખા નગીબદાર છે કે તેના ઉપર દેવીની આટલી કૃપા યદ” —એમ કહી તેને રહેવા રત્ન આપી રક્ષાવારમાં ગયો. ત્યાં તેના પિતાનો સદેશ લઈ એક ઘણો જ કુળવન માણસ આવ્યો. દૂરથી જ એને માન આપી તેને રાત્ર, માતા, પ્રભ, ગુરનાસ આદિના સમાચાર પૂછ્યા. તેણે પ્રભામ કરી એક પત્ર આપ્યો. એ લઈ એણે યત્નપૂર્વક વાંચ્યો :

“ઉન્નયિનીથી મહારાજાધિરાજ તાગપીડની પુત્રરાજ ચંદ્રાપીડને આશિષ, પ્રભ બધી મુખી છે. રાજકુળમાં સૌ કુશળ. પણ તમને નીકળે ઘણે સમય ગયો છે અને સડળ પ્રભ તથા રાણીઓ તમને બેઈ નવનાનંદ લેતા ધનું ઉન્નય છે. માટે અમારો દમ્બ છે કે આ પત્ર મને કે તુરંત જ આવો અને અમને સૌને મરો.”

સાથે જ એક બીજો પત્ર દત્તો. તે શુકનાસનો લખેલો હતો. એમાં પણ એ જ વસ્તુ લખેલી હતી. તે પત્ર વાંચે એટલામાં વૈશંપાયન ત્યાં આવ્યો. તેને પણ તે બેઉ પત્રો જનાયા અને “તેની પિતાહની ‘આગમ’ કહી. તુરંત ક્યૂંકે નોખન વગાડ્યો. એ જ સમયે મેળનાદ નામના સેનાપતિને પણ રાજાવા અને પત્રલેખાને

લઈને આવવા કેલું અને કાદંબરીને કેથુરક સાથે કહાવ્યું. પિતાની આજ્ઞાને આધીન થઈ મારે જવું પડે છે. પણ મારું દિય તો અહીં જ છે. મારે લીધે આપને પણ કપડો સાંભળવા વખત આપ્યો. મોટા માણસો પણ અયોગ્ય રથજે રનેહ બેતાવે તો તે નકમો જાય છે. દેવીના તરફ મને જે સરમ આવે છે તેથી થે વધારે મહાશ્વેતાની આવે છે. એમને પણ દેવી કાદંબરી ઉપાસલ આપશે. પિતાની આજ્ઞા માનવી જોઈએ. મોટે જ મન હેમકૂટમાં છતાં, હું જાઉં છું. કોઈ વખત વાતરાતમાં આ અવગુણી ચંદ્રાપીડને યાદ કરશે. મહાશ્વેતાને પ્રણામ, તમાલિકા અને મદયેખાને થયાયોગ્ય.

પછી હેમકૂટની રજા લઈ, વૈરાખાવનને સેન્યનો અધિપતિ જનાવી, પોતે જુવાન ધોડાઓ ઉપર બેઠેલા લશ્કર સાથે જાણ્યો. વચ્ચે વચ્ચે એ પત્રવાહકને ઉન્નયિનીના સમ્પ્રત્યાર પૂછેના અને તેનું મન તો કાદંબરીના જ વિચાર કરતું. એ રીતે ઝડપથી અરથાન કરનાર તે સાંજને જ સમયે એક જૂના, સૂના જંગલમાં આવો પહોંચ્યો. ત્યાં દરગી એક લાલ ધન જાડી જોઈ, તે રથજે એક ઘરડો દ્રવિઃ રહેતો હતો. એ દેવસ્થાનમાં જ રાત રહેવા વિચાર કર્યો.

ધોડા ઉપરથી ઊતરી લક્ષિતભાવે પ્રવેશિણા કરી નમસ્કાર કર્યા અને એ પ્રદેશ જોવાની ઇચ્છાથી ફરવા લાગ્યો તો એક અદ્વિજાલે દ્રવિઃને ગોટેથી બોલતો તેણે સાંભળ્યો. કાદંબરીના નિરહે વ્યાકુળ છતાં તે ત્યાં ગયો અને એની મરકરી કરતા, તેની સાથે કનિયો કરતા પોતાના સૈનિકાને વારી. મધુર વચનથી તેને પૂછવા લાગ્યો. એ માણસે જૂના સમયમાં પોતે કેવો ચૂરવીર હતો તેની બાથલરી વાત કરવા માંડી એથી વિનોદ પામેલા તેણે, તેને, ઓળખાણ થતાં બીડું અપાવ્યું. સર્વ લશ્કરની સલાની અવરથા થઈ. એક અથો ઇન્દ્રાધુદને બધાઓ ત્યાં અતિહારે તેવાર સંધ્યાના અમાન્કાર આપ્યા એટલે એ ત્યાં ગયો અને ત્યાં જોડા એકમે વળા પેલું દુઃખ શાંતિ આપ્યું, સૌ રાત્રીઓને રજા આપી, સૌની સાથે બોલરાતું બધું

કરી, આંખો મીચી, હેમકૂટની સુંદરતા અને ગંધર્વલોકને જ યાદ કરવા લાગ્યો. મહાશ્વેતાની લલાઈ, કાદંબરીનું સૌંદર્ય, અને મદલેખા તથા તમાલિકા તેને યાદ આવવા લાગ્યાં. કેયૂરક યાદ આવ્યો. કાદંબરીને હિમ-ગૃહમાં જોઈ હતી તે જાણે નગરોનગર જોવા લાગ્યો નિસાસો મૂકી શોષ-હારને સ્મરવા લાગ્યો. પત્રલેખા પાછળ રહી હોઈ લાગ્યશાળી મનાઈ. એ રીતે પણ રાત વીતાવી. ઘરેણ દ્રવિડને થયેલ ધન આપી, સતોષી, ઊપાયો અને-જલદી જલદી સફર કરતાં થોડા જ દિવસે ઉજ્જયિની આવી નગરમાં પ્રવેશ્યો. આટલો વહેલો એ આવો પહોંચશે એ કાંઈને ખ્યાલ જ નહોતો. એટલે સૌ આશ્ચર્ય પામ્યાં. તથા પ્રભાત કરી સત્કાર કરવા લાગ્યાં. તેના આવવાની વધામણી વહેલી ખાવા માટે નોંધરવર્ગે દોડદોડ કરી મૂકી. એમની પાસેથી, ચંદ્રપીઠ દ્વાર પામે જ આવ્યાના સમાચાર જાણી, મહારાજ તારાપીઠે તેના સામે જરા માંડ્યું. અનેક રાજાઓ પણ તેમની સાથે જ ચાલવા લાગ્યા. ચંદ્રપીઠે, રાજાને જોઈ દૂરથી જ પ્રણામ કર્યાં. રાજાએ 'આવ, આવ' કહી, હાથ પસારી તેને સત્કાર્યો અને બેઠી જ યડ્યા. છૂટા પડ્યા પછી કુંવરે તેને નમન કર્યું. પછી તેનો હાથ પકડી રાજા તેને રાણી પાસે લઈ ગયા. ત્યાં પણ રાણી તેની સામે આવી. એના ઉપર અનેક મંગળક્રિયા કરી ઓવારણાં લીધાં, દિગ્વિજયની જ વાતો ચાલી.

પછી થોડા સમયે તે શુક્રનાસને મળવા ગયો અને ત્યાં પણ એ જ રીતે લાંબો સમય રહ્યો. વેશપાથન કુશળ છે તથા સૈન્યના અધિપતિ તરીકે પ્રાણ રહ્યા છે એ સમાચાર આપી, સેનારમાને મળી માતાને ત્યાં જ સ્નાનઓજનાદિ પતાવ્યાં. જયોરે તે પોતાને સ્થાને ગયો.

ત્યાં ગયો કે વળી કાદંબરી યાદ આવી. અને ગૃહ તથા આશુ જગત તેને સૂતાં લાગત માંડ્યાં. કાદંબરીના સમાચાર સાંભળવા આવુર મને તે પત્રલેખાની રાહ જોવા લાગ્યો.

ત્યાર પછી થોડા જ દિવસે મેઘનાન પત્રલેખાને લઈને આવ્યો. તેને

દૂરથી જ આવડાર આપ્યો. પહેલેથી પત્રલેખા ઉપર તેને સ્નેહ હતો અને વળી લાંબો સમય કાદબરીને ત્યાં રહી આવી એટલે હેતુમાં વધારો થયો. એણે કાદબરી, મહાસ્વેતા, કેપૂરક, મલેખા, તમાગિકા અને ગધર્વ લોકના સમાચાર પૂછ્યા. એણે જવાબ આપ્યો.

‘દેવ, બધા કુશળ છે અને કાદબરીએ તમને નમસ્કાર કહાવ્યા છે’ એ સાંભળી, બધાને રજા આપી, પત્રલેખા સાથે મહેગમાં ગયો અને ત્યાં જોઈ પૂછવા લાગ્યો. ‘મારા આત્મા પછી કેવી રીતે અને કેટલા દિવસ તું રહી ? કાદબરીએ તને કેવી રીતે રાખી ? શી શી વાતો થઈ ? મને એ માદ કરે છે ? અને કેણુ ખાસ માદ કરે છે ? કોનું મારા પર ધણુ દેવ છે ?’ એણે જવાબ આપ્યો.

“તમારા અથા પછી તું કેપૂરક સાથે પાછી વળી તે કૂલની પધારી પાસે ગેરી કાદબરીએ મારા પર નવી નવી કૃપાનો વરસાદ વરસાવ્યો, અને મારા ઉપર જ પોતે ધ્યાન રાખ્યું. મારી સલાખ લેતા લેતા જ એ દિવસ પૂરા થઈ જવા આપ્યો. સાચું મારી જ સાથે એ ક્યારેય નીકળ્યાં અને વસલ-વદાલા-જાલબામમાં ગયાં. ત્યાં એક પર પેદા અને કાષ્ટક કહેવાની ઇચ્છાથી લાંબા સમય સુધી મારી સામે નેંદ્ર જ રળા. પણ એમના મુખમાથી કાંઈ કહેવાયું નહિ. મનના વિચાર બહાર જણાવાયા નહિ અને આખોમાથી આંસુની ધારા આવી અને તે એમને નવાઈ પાગી એમની આંખો લૂછી, ધીરજ આપી એમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. વારંવાર પૂછ્યા છતાં, નિઃશ્વાસ મૂકી લાંબા સમય સુધી મુખ નીસું કરી બેસી રહ્યા. છેવટે કહેવાનો વિચાર કરી, મારા સામું નેંદ્ર બોલ્યા.

“પત્રલેખા, તું મને, મારા પિતા, માતા મહાસ્વેતા અને પરિજનો કગતાં ઘણી વધારે મિલ છે એવા સ્નેહનું કારણ તો નનગતુ નથી, પણ તને નેંદ્ર ત્યારથી જ તારા પર મારો વિચાર પેઝી ગયો છે બીજા કોનો

છે, મને આ વાતથી ઘણી શરમ આવે છે. આ મારા પર કલંક આવી પડ્યું છે. ખીજું કોણ આ રીતે કુળની આખર તરફ ? સામાન્ય કન્યાની માફક મનને ડગાવે ? મને કોઈએ સંકલ્પથી આપી નથી. માતા, પિતા, વડીલોએ રજા આપી નથી. કાંઈ કહેતી નથી કે દેખાત ઉપરથી 'કાંઈ' ખબર પડવા દેતી નથી. ખીજણુ જની અનાયની માફક રહું છું. કુમાર ચંદ્રાપીડે જાણાત મારું મન હરી લીધું છે. એને હું રોકી શકતી નથી. કહો, આ તે કેવી રીત કહેવાય ? કમળની દાંડલી જેવું મારું મન આ વાતને લીધે દુઃખી થયા જ કરે છે. મનમાં એન પડતું નથી. કામદેવનાં ખાણુ પહેલાં જ, લજ્જા અને વિનય વિચારનો નાશ કરે છે અને પછી મનને વીધી નાખે છે. હવે તમારો રજા લઉં છું. ખીજા જન્મમાં મળીશું. તમે મને ઘણાં પ્રિય છો છવ આપીને જ હવે તો આ વસ્તુનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા પ્રયત્ન છે. 'આમ કહીને શાંત રહ્યાં.

"તેમની આ વાત સાંભળી, શરમાઈ અને બી ગઈ હોઈ એવી ઘણ ઘણા વિનયથી મેં પૂછ્યું :

'દેવિ, ચંદ્રાપીડે શું કહ્યું તે જણાવો. તમારું કમળસુકોમળ મન તેમણે શું કરીને દુલભ્યું ? એ સાંભળી પ્રથમ હું જ મરવા મારું છું. પછી તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરજો.'

તો જવાબ મળ્યો : 'હું કહું છું તે સાંભળો. એ રોજ સ્વપ્નમાં આવે છે. પાંજરામાં રહેલી મેના સાથે સંદેશ મોકલે છે. મારો ઉપહાસ કરે છે. રોજ વારંવાર યાદ આવે છે. આ સઘળું જાણીને પણ ન જાણતા હોય એમ કરે છે. અને શરમનો ઉપહાસ કરે છે. નિંદાને યશ ગણે છે. અને આમ હું હેરાન થાઉં છું.'

"આ સાંભળીને મને મનમાં ઘણો જ આનંદ થયો અને મેં વિચાર્યું કે જે સાથે જ આમ હોય તો તો કુમારની કીર્તિ દિગંતમાં ફેલાઈ જશે. 'મલુની દયા જ થઈ કહેવાય. મેં કુમારીને કહ્યું :

'અરે, આપ કુમાર પર તો નકામું ઇસ્મે થાઓ છો. આ તો

દૂરથી જ આવગર આપ્યો. પહેલેથી પત્રોજ ઉપર તેને રોલ હતો અને વળી લાંબો સમય કાદબરીને ત્યાં રહી આવી એટલે હેતુમાં વધારો થયો. એણે કાદબરી મળાશ્વેતા કેયૂર મહેલમાં તમાનિકા અને મધર્ લોકના સમાચાર પૂછ્યા એણે જવાબ આપ્યો.

‘દેવ બધા કુશળ છે અને કાદબરીએ તમને નમસ્કાર કરાવ્યા છે’ એ સાંભળી બધાને રજા આપી પત્રલેખા સાથે મહેલમાં ગયો. અને ત્યાં પૂછવા લાગ્યો. ‘મારા આપા પછી કેવી રીતે અને કેમલા કિવસ તુ રહી ? કાદબરીએ તને કેવી રીતે રાખી ? શી રી વાતો થઈ ? કેને એ યાદ કરે છે ? મને કેણે ખાસ યાદ કરે છે ? કેનું મારા પ પાડુ તેન છે ?’ એણે જવાબ આપ્યો.

તમારા મપા પછી તુ કેયૂરક માથે પછી વળી તે કૂવની પધારી પાસે બેઠી કાદબરીએ મારા પર નવી નવી કૃપાનો નરસાદ નરસાવ્યો, અને મારા ઉપર જ પોતે ખ્યાન રાખ્યું. મારી સભા લેતા તેના જ એ કિવસ પૂરો થઈ જવા આપ્યો. સાચું મારી જ સાથે એ કથલેથી નીકળ્યાં અને વસલ-વળાણ-ખાલખાલમાં મારા ત્યાં પેહલ પર મારા અને કાદબરી દેવવાની દેખાઈ લાગી સમય મુધી મારી સામે જોઈ જ રહ્યા પછી એમના મુખમાંથી માત્ર દેવવાયુ નહિ મનના વિચાર બહાર જળ્યા. વાયા નહિ અને આબોમાથી આંસુની ધારા ચાલી મને તે જોઈને નવાઈ લાગી એમની આંખો લૂછી ધીરજે આપી એમ કરવાનું માર પૂછ્યું. વારંવાર પૂછ્યા છતાં, નિઃશ્વાસ મૂકી લાંબા સમય મુધી મુખ નીચું કરી નેમી રહ્યા, હેરે દેવવાનો વિચાર કરો, મારા સામું જોઈ બોલ્યા.

‘પત્રોજ, તુ મને મારા પિતા માતા મહાશ્વેતા અને પરિજનો કરતા પછી વધારે પ્રિય છે એવા રોલનું કારણ તે તમજાવું નથી, પછી તેને જોઈ ત્યારથી જ તારા પર મારો વિશ્વાસ યેની ગયો છે બીજા કોના પછી હોવા કે કોના પર ધટાળ કે વો ? મારા કુખની વાત હકી બીજાને એમાં કાળી રૂબનાવું ? તને આ અનુભવ કુખ કેહી હવે ત મરવું

છે. મને આ વાતથી ઘણી યરમ આવે છે આ માગ પગ કલક આવી પડ્યું છે. ખીરુ કોણ આ રીતે કુળની આજર તરે ? આમાન્ય ન્યાની માફ મનને ડગાવે ? મને કોઈએ સહાયથી આપી નથી માતા, પિતા, વડીલોએ ગળ આપી નથી કાઈ કહેતી નથી કે આપણ ઉપથી 'દાઈ' ખબર પડવા દેતી નથી ખીરુ મની અનાયની માફ રુ છુ. કુમાર ચદ્રાપીડે બગાત મારુ મન હરી લીધું છે એને હુ રોજી સકતી નથી. કહો, આ તે કેવી રીત કહેતાય ? કમળની દાડની જેવું મારુ મન આ વાતને લીધે કુખી થયા જ કરે છે મનમા એન પડતું નથી કામદેવના બાણ પહેરાં જ, લગ્ન અને વિનય વિચારનો નાશ કર છે અને પછી મનને વીવી નાખે છે હવે તમારો રજ લઉ છુ ખીરુ જન્મમાં મળીશું નમે મને ધગા પ્રિય છે હવ આપીને જ હવે તો આ નરુનુ પ્રયશિત કરવા ઇચ્છ છે ' આમ કહીને સાત રણ

તેમની આ વાત સાલળી શરમાઈ અને ખી ગર્વ દોઉ એરી થઈ વાા વિનયથી મે પૂછ્યું

‘ દેવિ, ચદ્રાપીડે શુ કહ્યું તે જણાવો તમારુ કમળસુકોમળ મન તેમજે શુ કરીને ફુલન્યુ ? એ સામગી પ્રથમ હુ જ મરવા માશુ છું. પછી તમને યોગ્ય વાગે તેમ કહ્ને ’

તો જવાબ મળ્યો ‘ હુ મુ છુ તે સામગો એ રોજ ગ્વનમા આવે છે પાજરામા રહેની મેના સાથે સેશા મોકને છે મારો ઉપદાસ કરે છે ગેજ વારવાર યાદ આવે છે આ નધુ જાણીને પગ ન જાણતા દોષ એમ કરે છે અને યરમનો ઉપદાસ કરે નિદાને યગ નજે છે. અને આમ હુ હેરાન થાઉ છુ ’

‘ આ સાલળીને મને મનમા પછો જ આનંદ થયો અને મે વિચાર્યું ’ એ સાંને જ આમ દોષ તો તો કુમારની કીર્તિ ત્રિાતમા દેવા જમે પ્રતુડી દયા જ થઈ કહેવય મે કુમારીને છું

‘ અરે, આપ કુમાર પર તો નમ્રા રૂને થઓ દો આ તો

૪૫૨ : કિશોર

હરામખોર કામદેવનું જ કામ છે. એણે જ તમને હોરાન કરજ માંડ્યા છે.'

એમણે પૂછ્યું.

• 'એ કામ કેવો છે ? એનું રૂપ કેવું છે ? એ શા માટે માણસોને આમ હોરાન કરે છે ?'

મેં કહ્યું : 'એને રૂપ છે જ નહિ, એ તો રૂપ વગરનો અગ્નિ છે. ત્રણે લોકોના ઉપર નિશાન તાકે છે અને ધુમાડો કર્યા વિના રાગે છે. દિશ્કાશ ધાવે છે. જે એના આગનું નિશાન બન્યું ન હોય એનું કાંઈ ત્રણે જગતમાં છે જ નહિ.'

એમ સાંભળી એ બોલ્યા 'પત્રવેખા, તું કહે છે એવી જ મારો દ્રશ્ય થઈ છે. હવે, તારો આગળ હૃદય બોલ્યું જ છે તો તને પૃથ્વી : અને આદિ બ્રાહ્મણનો કાંઈ અનુભવ નથી. શુભ્રજનોની નિદા ધાપ એનું કરનારો હું મરણ જ છત્તુ છું.'

મેં જવાબ આપ્યો.

'દેવિ, નકોનો મરણનો વિચાર કરવાથી શો કાષ્ઠો ? બ્રાહ્મણની પેઠે ત્યજ કામદેવે જ તમારું દાન કર્યું છે. પ્રસન્ન થઈ તમને વર આપ્યો છે અને જે વસ્તુ તમે નહોતા જાણતા, તે, સંખીજનની પેઠે જાણ્યો છે. આમાં બ્રાહ્મણના યજ્ઞને કલક લાગે તેનું કાંઈ છે જ નહિ. પડેલાં થઈ ગયેલી અતેક એવી સ્ત્રીઓએ પોતાના પતિ પોતે જ પસંદ કર્યા હતા અને સ્વયંવરનો રિવાજ તો શાસ્ત્રસંમત છે જ. માટે તમારાં ચરણ પકડી સોનદ ફડું છું. મરણનો વિચાર ચૂકી, અને જ મોકલો અને જે સંદેશ કદાચેલો હોય તે મને કહો.'

"આ સાંભળી ધત્રો આનંદ પામી ધીમે ધીમે મૂને કહેવા લાગ્યાં 'તમારો પ્રીતિ જાણું છું' છતાં મારો એટલી બધી હિંમત આવતી નથી. કે કહેવરાવું તે સ્વયં નથી તમે પ્રિય હો એમ કહાવું તો પુનરુક્તિ થાય. પ્રિય આત્મા હો એમ કહેવરાવું તો મજાલના થાય છે. તમારા

ઉપર ધણો ર્નેહ છે એમ કહાવું તો અવિનય બને છે. તમારા વગર છું તેમ નથી એમ પણ ન કહેવરાવાય કેમકે, અનુભવ જુદો છે. મદન સતાપે છે તો તે મારો જ દોષ. મનોભાવે તમને સોંપી છે, તો પામે આવવાનો ઉપાય બને. ‘જરૂર આવો,’ તો સૌભાગ્યનો ગર્વ અને ‘પોતે જ આવું છું’ તો સ્ત્રીયાંચિત્ત બને છે. સ્વીકાર થશે કે નહિ એવો અથદ્વાયી કહેવરાવવા મન જ થતું નથી. માટે જ મરણને ચોખ્ખું ગણું છું. કુમારને, અહા પોતે આવે તો પણ કાંઈ કહી શકાતું નથી. જો ગુરુજનોની શરમ, કે અન્યનાં આવશ્યક કાર્ય કે ધણો સમય સાથે ઉછરેલા બંધુઓનો ર્નેહ કે મિત્રોનાં મુખકમળ જોવાની ઇચ્છા કે ફરી આવવાના યાકનો ભય કે ઘેર રહેવાની ઇચ્છા, જન્મભૂમિનો ર્નેહ કે અનિચ્છા કે સ્વજનના પાદપતનથી, પ્રિય સખી પત્નિભા, તારાથી એ ન આવે તો થઇ જ રહું. પછી કોઇ આશા રહેતી જ નથી. વળી પુષ્પસમ્યામાં સૂતેલી મને કુમારે જોઈ છે જ. છતાં મેં તેમની આગળ અનુરાગ જાહેર ન કર્યો, ગુરુજનોની બીકથી, શંકાથી મૂંગી જ રહી. એ ચંદ્રાપીઠ બીજની પીઠા જોઇ શકતા નથી, તેથી જ બે વખત આવીને પાછા ગયા છે. વળી મહેશ્વરના સમક્ષ ‘તું દુઃખી હશે ત્યાં સુધી હું લગ્ન નહિ કરું’ એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી છે.’

એ સાંભળ્યા મેં કહ્યું : ‘દેવિ, એમ માનશો નહિ. ધણી વખત પ્રિય જનના અદર્શનથી, આ દુષ્ટ કામ, પ્રાણ પણ હરી લે છે. તેને અવગણવો ન જોઇએ. એ કહેઃ એમ. પણ નહિ થાય. કારણ કે વિરહથી, નસીબ જોગે, જુવાની, ર્નેહ, અભિમાન, અન્ય હૃદય કે કોઇનાં દીધાથી સંકેદપ્રમય કુમાર મારી પાસે જ છે. એ પણ જાણે મારાથી દૂર રહેતાં અચકાય છે. એસતાં, જિકતાં, ફરતાં, સતાં, ચાલતાં, જમતાં, આંખ મીંચતાં રાચનમાં, ઘરના કમળોના ઉદ્યાનમાં, રમત ખાટોનાં તળાવો કે ક્રીડાપર્વત પર, નાનકડી ગિરિનદીઓમાં, હું એ અજાણુ માણસને પીડનાર કુમારને જોઈ છું. તેથી તેમને લાવવાની વાત છોડી દે.’

‘આમ કહી એ બોલતાં બંધ થયાં, એ સ્નેહકથા સાંભળતાં હતાં ત્યાં જ સાંજ થઈ. હાથમાં હીવા લઈ અનેક કન્યાઓ ચારે બાજુ ઊભી રહી.

‘દેવિ, શોક છોડો. આ હું કુમારને બોલાવી લાવું છું.’ એમ સાંભળી તે જામત—સાવધ—અન્યા અને ‘અરે, કોણ છે અહીં ?’ એમ બોલી ઊઠ્યા. એ સાંભળી હુકમનું પાલન કરવા દોડી આવેલાં પરિજનોની તરફ જોઈ એમણે મને કહ્યું :

‘પત્રલેખા, તું મને પ્રિય છે. તું અહીં છે તેથી જ હું શી રહું છું. તું મને કહે છે તે મને ગમતું નથી. પણ તને ગમતું હોય તો તેમ કર.’ આમ કહી, મને પાન અને અલંકાર વગેરે આપી રજા આપી. થોડીવાર મૂંગી રહી તે બોલી : “આપને તો હું શું કહું ? પણ કાઠ-બરીને એ દસામાં મૂકીને આવ્યા તે યોગ્ય થયું છે શું ?”

ધીરે ધીરે આસુથી ગદગદ કુમારે તેને કહ્યું : “અરેરે હું અરેઅરો દુષ્ટ છું. આ મારાથી શું થઈ ગયું ? હું અવિનયી, જ્ઞાનનો અભિમાની, અધુરિયો, દુર્લુપિ અને ધીર હોવાનો ડોળ કરનાર છું. પળું સુંગારનો નાચ નચાવવામાં કુશળ કામ બજાવકારે, મારા તરફ, કોઈ બાજાને સ્નેહ બતાવતી કરે છે. છતાં દેવીની આવી દયાનું કારણ થઈ પડ્યો માટે મને લાગે છે કે મને જમમાં નાંખતો આ કોઈ શાપ છે. નહિ તો અભણને પણ, જે નિશાનીઓથી ખ્યાલ આવી જાય તે જોઈને પણ મને સમજ ન પડી એ શું ? હિમચૂરના બનાવની તો તને ખબર છે. ત્યાં જે ગરમે ચોષ દેતીએ કાંઈ કહ્યું નહિ. તે પણ મારો જ હોય છે. હવે તો દેવી મને નોંધાર ન જણે એવું જ કાંઈ કરું છું” એમ કહ્યું. એટલામાં તો પ્રતિદારીએ આવી, પ્રભુમ હરી, દેવી વિલાસવતીનો સંદેશ કહ્યો : “પરિજનો પામેથી જરૂર છે કે પત્રલેખા પાછી આવી છે અને તમને જોયે પણ ભય થયો, તો તેની સાથે આવો.”

ચંદ્રાપીઠ વિચારવા લાગ્યો : “અરે, એક તરફ માતાનો આવો સ્નેહ છે અને બીજી તરફ કાદંબરીનો નિષ્કારણ પ્રેમ છે. માતા મને પત્રલેખાને બદલે મળવા બોલાવે છે. એક તરફ પિતાજીની ચરમસેવા અને બીજી તરફ મનની વ્યાકુળતા છે. બાંધવો તરફની પ્રીતિ છે ખરી, પણ આ નવી વિનંતી છે. રાજાએ મારું મુખ જોવા આતુર છે પણ પ્રિયતમનું મુખ જોવું તે જ જીવનનું રૂપ છે. પ્રજા સ્નેહાળ છે, તો કાદંબરીનો સ્નેહ ઘણો છે. પ્રજા અને કાદંબરીમાંથી કોઈને તરછોડી શકાય તેમ નથી, હવે વિલંબ સહન થતો નથી. પણ ક્યાં વિધિ અને ક્યાં હેમકંટ ! અંતર પણ મોડું છે.”

આમ વિચારતો માતા પામે ગયો, અનેક પ્રકારનું વાત્સલ્ય અનુભવતાં ત્યાં જ દિવસ પૂરો કર્યો. રાત્રિએ અધકાર વાપ્યો હતો, ઠંડો પવન આવતો હતો અને તે આંખો બંધ કરી ઘડ્યામાં પડ્યો. પણ જીવ આવી નહિ. કાદંબરીની યાદ આવી જ કરી. રાત પણ પરાણે વીતી શું કરવું તે સમગત્ય નહિ અને મનમાં હિંસા રહ્યા જ કરે.

એમ થોડા દિવસ પછી એ કાર્તિકેયના મંદિર લક્ષ્મી કરવા નીકળ્યો હતો. ત્યારે એક ઘોડેસ્વારને ઘણા વેગથી પોતાના તરફ આવતો એણે જોયો. અને એક જણને તે કાણ છે તે જોવા મોકલી, પોતે રાહ જોતો મંદિરમાં જ ગેઠો. પાસે એકેવી પત્રલેખાને હાથ પકડી કહે :

“જો જો પામે આગળ જે ઘોડો આવે છે તેમાં એક ઘોડેસ્વાર તો કેપૂરક છે.” એટલામાં, તેણે મોકલેલા માણસ પાસેથી તેનું સ્થાન જાણી, કાદંબરીની અવદશા જણાવતો હોય એમ, થોડા પરથી ઊતરી કેપૂરકને આવતો જોયો. તેને બે હાથ પહોળા કરી બેઠયો. નમસ્કાર કરી કેપૂરકને કહ્યું : “તમારા આગમનથી જ સર્વનાં કુશળ સમાચાર જાણ્યા, હવે જે કહેવાનું હોય તે થોડો આરામ લઈ કહેજો.” પછી એક ઝડપથી હાંકી શાવેલી હાથણી પર બેસી બેઠ ઘેર ગયા. ત્યાં કોઈ પણ રાજાને ય ન આવવા દેવા હુકમ કરી, કેપૂરકને સાથે લઈ, બગીચામાં જઈ, નિત્ય

કેમ? હરી, પત્રલેખાને સાથે રાખી, કેપૂરકને સૌના સમાચાર પૂછવા લાગ્યો.

કેપૂરકે કહ્યું : “મારી પાસે કાદંબરી કે મહાશ્વેતાદિ કોઈના સમાચાર નથી. પત્રલેખાને મેઘનાદને સોંપી હું હેમકૂટ ગયો અને તમારા ઉત્તરના આવવાના સમાચાર કહ્યા એટલે જીયું નોંધ, નિસાસો નાખી, ‘એમ?’ એટલું જ કહી મહાશ્વેતા તપ કરવા પોતાના આશ્રમે ચાલ્યાં ગયાં કાદંબરી પણ વચ્ચેહત, લૂટાયેલા, જોલાન, પરાલવ પામેલાં, છેતરાયેલાં, તબ-એલાં, અને મહાશ્વેતાની ખબર ન હોય એવાં બનીને ‘મહાશ્વેતાને ખબર આપો’ એમ જોડ્યા. મદલેખાના ખલા પર માથું નાંખી, ‘મદલેખા, ચંદ્રાપીડે કયું તેવું કોઈએ કયું સાંભળ્યું છે?’ એમ કહી, બધાં પરિજનોને રજા આપી, પક્ષય પર બેઠા અને મૂંગાં મૂંગાં જ દિવસ પસાર કર્યો.

“બીજી દિવસે મારી પાસે આવી કપકો દેતાં હોય એમ-મારે તમારું પરિજનતાનું કામ જ નથી, અને શા માટે અહીં બીલા છે? આમ બીલા રહેતાં સરમાતાં યે નથી !

“એ રીતે જોવાયેલો હું દેરીની નજરથી જ, મને તમારી પાસે આવવાનો આદેશ મળ્યો હોય એમ, બનતી ઝડપે આપની પાસે આવ્યો છું. હવે આપને યોગ્ય લાગે તે કરો. કાદંબરી આપના વિના ધણી વેદના અનુભવે છે, અને તમારી આગળ સી રીતે કહી બતાવવી તે સમઘટું નથી. આશ્રય-મદદ મેળવવા મારું મન ધણું બ્યારુણ છે.”

ચંદ્રાપીડે કહ્યું : “બસ આથી વધારે સાંભળવાની મારી શક્તિ નથી.” છતાં તેને (ચંદ્રાપીડને) મૂઝાઈ આવી જ અને સફાળા કેપૂરકે તેને પકડી રાખ્યો અને પત્રલેખાએ ઉપચાર કર્યા ત્યારે જેમ તેમ તે લાનમાં આવ્યો. પોતાના અપરાધના રમરજીથી તે મદ્મદ્ કંઠે કહેવા લાગ્યો, “કેપૂરક મારા કુરવાની બાબતમાં નિરાશ મહાશ્વેતા, કાદંબરી અને મદલેખાએ મને કપકો આપ્યો છે તેવો હજી કોઈએ આખો નથી. કુશીન, હિદાર અને

મહાન હોવાથી દેવી કાદંબરી પોતાની જાતને સંભાળતાં નથી. તેમાં પણ તેમની આજ્ઞા જ અપરાધી છે. હું તેમને ઘસારે આજ્ઞા મુજબ કરવા તૈયાર હતો છતાં તેમણે આજ્ઞા ન કરી. શરમ રાખી. પોતાની શારીરિક અશ્વસ્થતાનો ખ્યાલ ન રાખ્યો. સેવક સાથે વળી શરમ થી ? મોટાપ શી ? અનુરોધ શો ? અવિશ્વાસ શાને ? કે એમણે પોતાના શિરીષપુષ્પ મુકુમાર શરીર માટે પીડા સ્વીકારી, પણ મારી ઇચ્છા પૂરી ન પાડી ! માનો કે કુલકન્યાઓની સન્માતન રીત પ્રમાણે એ લગ્ન છોડી ન શક્યાં, તો મદલેખા તો તેમનું બીજું હૃદય છે. એની પણ ભૂલ, કે દેવીની આરી દશા તરફ મારું ધ્યાન ન દોર્યું. ત્યાં હતો ત્યાં જ મારા કાનમાં જ કહ્યું. હવે સાંભળીને યે આટલે દૂર પડેલો હું શું કરું ? દેવીનું શરીર ધણું કામગ છે. પળમાં શું થાય તેની કોને ખબર છે ? એમને પણ ખબર છે ? પશુ નમીન જ વાંકું. નહિ તો કિંતર યુગલ પાછળ પડ્યો, તરસ્યો થના અઘોર સર નોંધું ગીત સાંભળ્યું, દેવી મહાશ્વેતાનો મેળાપ થયો, અને તેમની સાથે ત્યાં આપ્યો — આ બધું ચાત જ શાને ? ”

આમ વાત કરતાં જ લગવાન સૂર્ય અસ્ત પામ્યા. થોડી વારે અંદો-દ્ય થયો. અને તેનાં કિન્હુ આરે પાસ રેલાવા લાગ્યાં. તે વખતે તે જ ઉદ્યાનમાં શિલા પર બેસી ચંદ્રપીઠે પૂજ્યુ :

“ કેમકે, તને શું લાગે છે ? આપણે ઝડપથી જઈ પહોંચીએ ત્યાં મુંધી દેવી જાશે ? મદલેખા તેમને આનંદ આપી શકશે ? મહાશ્વેતા કાઈ આશ્વાસન આપવા આવશે ? તે બેઠે જલુની વાત તે સાંભળશે ? હું એમને નોંધ શકીશ ? ”

તેણે જવાબ આપ્યો, “ દેવ, ધીરજ રાખીને જરાનો પ્રયત્ન કરો. પરિજન તો શું ? તમને નિરખના પાંપણ પણ પાડતાં નથી. રાતદિવસ એ જ લગની લાગી છે માટે તો એ જીવી શકે છે. ”

એ સાંભળી, કેમકેને આરામ કરવા કહી, પોતે જરાનો વિચાર

કરવા માંગ્યો. જો પોતે રાખને દહાડા વિના આગી નીકળે તો તેમની આશ્વિય વિના જ નીકળેતો સુખી ઘાથ ખરો ! એ વાત જાણ્યા રહ્યો, પણ રાખને તેને બેઠેને રાખખાર સેધો હતો એટલે તે એમ આવી નીકળે તો રાખનો તેની પાછળ દશે દિશામાં ઘેરાદોડી જ કરી મૂકે. એવા કરનારા રાખનો તે દીક, પણ પ્રભુ એ તેની પાછળ જ દોડે. પિતાને પણ તેના વિના કોણ હતું કે તે ચલ્યો. જાણ ત્યારે, 'જો મથો આવશે આવતું હશે ત્યારે' એમ કરીને રહે ! માતા પણ મેનું ગુણ જોઈને મન દારે ! તે તો શોકથી પિતાને વ્યાકુળ કરે અત્યારે પણ થોડો સમય ન જુએ તો પણ એમ જ ઘાથ છે-પિતા પણ, એટલે, પાછળ જ આવે અને ત્યારે મારે શું કરવું ! ક્યાં જવું ! ક્યાં પુપાવું ? જો પડાપડ જાણ તો શો જરાજ દેવો ! કદાચ નીકળું. તો પણ માતાપિતાને દુઃખમાં નાખીને જવું થોડા ગલાય ! મત્રા દિવસના પ્રવાસથી થોડી મારી સેનાનો પગ પણ હજી આવી પહોંચ્યો નથી એટલે માતાપિતાની રાજ લાગે જ જવું. પણ શું કહીશ ? મદામ્વેનાએ સદેશ મોકલ્યો છે, અથવા ગાંધર્વ રાજપુત્રી કાઢજરી મારા ચિરદે વ્યાકુળ છે એમ કેમ કહેવાશે ? પાછા વળવા માટે કામ કદી શક્ય નહિ. પણ જો હમણાં જાણ્યો છું. જાણું કારણ ન કહું તો થી રીતે જવાય ! એકોએ શું કરું ! વેદપાવન છે નહિ બીજો ઉપાય મૂકતો નથી. માતાપિતા આગળ મારી વતી કામ થોડા કરી શકે એમ નથી. બીજા કેને મારા સુખની કે મદદ કરવાની પડી દેાય ? તેને મારા પર અસાધારણ રોદ છે, તે જ રદસ્થ જાણવાને થોડા છે. એ શુભે કરેલા માતાપિતાને તેના વિના કોણ સમજીરીને કાંઈ કરે !

આજા ચિચાર કરતાં તેની માંડ રાત પૂરી થઈ. બીજે દિવસે તેના લેખ્યોના પગપ દટપુરી સુધી આગ્યાના અમાચાર મળ્યા તથી તેને ધજો જાનક ધરો, અને વેદપાવન આવશે તેથી સહ કર થવા જોતુ લાગ્યું. પૂરકને પણ એમ જ રહ્યું. તેના જાનક જેઈ કેપૂરકને પણ લાગ્યું કે જે તે જરૂર આવશે અને કાઢજરીને મગશે, પણ વેદપાવન આવે અને

ચંદ્રાપીડ તેને વાત કરે તેમાં પણ ઘણો સમય જાય, ત્યાં સુધીમાં તો નિરાશ કાદંબરીનું કાણુ જણે શું થે થાય. માટે તેણે કહ્યું :

“હવે આપ મનથી ત્યાં આવી ચૂક્યાજ છે. માટે જો આરા કરો તો હું આગળ જઈ અને આપ આવવાના સમાચાર દેવીને કહી તેમને ધીરજ મળે અને તે આરા પામે એમ કરું.”

એ સાંભળી ચંદ્રાપીડને આનંદ થયો, કહ્યું :

“તમારા જેવો દેશ અને કળને જાણનાર કાણુ છે ? માટે જો યોગ્ય લાગે તે, તેના દુઃખને ટાળવા અને શાંતિ આપવા કરો. ખીજો કાણુ એવો પ્રયત્ન કરનાર છે ? તમે જરૂર જાઓ અને દેવીને ધીરજ આપો. એમને વિશ્વાસ આવે માટે આ પત્રલેખાને થે સાથે જ લઈ જાઓ. એના ઉપર પણ એમની પ્રીતિ છે.”

એટલામાં પત્રલેખા આવી, તેણે તેની આરા મુજબ જવાની તૈયારી ખતાવી, એટલે તેણે મેઘનાદને જોલાવ્યો અને કહ્યું :

“પહેલાં પણ મેં તને પત્રલેખાને લાવવા માટે મોકલ્યો હતો. હવે પણ તું જ જા, હવે વેશભાવનને મળાતે તરત હું આવું છું,” એમ કહી આરા આપી. તે પણ તૈયાર થયો, એટલે કેપૂરકને ખોલાવીને કહ્યું :

“તે તો મારે માટે દેવીના સંદેશો ન આવ્યો. એટલે તેને માટે યોગ્ય શું કહાવવું તેની ખજાર પડતી નથી. એ પત્રલેખાને મોકલું છું. તે જ યોગ્ય સંદેશ કહેશે.”

એટલામાં અમંગળની ચંકાથી રેતી પત્રલેખા તેની પાસે આવી બિભી અને તેણે તેને કહ્યું :

“પત્રલેખા, દેવીને કહેજે કે એમને ત્યાંથી આવતાં મેં બધા ગુંથોને દુર્ગુણ જેવા જ બનાવ્યા છે. એટલે તે મારો શી રીતે સ્વીકાર કરશે ? જો અણુધારી આરાને લીધે મારે આમ આવવું પડ્યું તે તું જાણે છે. માટે તું જા, એમને ધીરજ આપજો અને મારા આવી પહોંચતાં પહેલાં જગતનો એ શણગાર નાશ ન પામે એ રીતે તેમને શાંતિ અને ધીરજ

આપજો. અને મારા વિચારો છું પણ હુઝન પામીશ. થાગ્ય સમય રતાન-
બોજનાદિ કરજો. અન્તર્યા માગે જઈશ નહિ. અન્તર્યાને મનની વાત
કહીશ નહિ શું કહું ? તારા કરતાં એ દેવીનો જીવ વધારે પ્રિય લાગે છે.
તેથી તને આવા કપરા માગે એકલી મોકલુ છું. મારુ જીવન તારા જ
હાથમાં છે. તેથી તેને જાળવજો. તારી જાતનું જાતન કરજો.”

કેપૂરકને કહ્યું : “પત્નિએને મૂકી તમારે મને લેવા મહાશ્વેતાના
આશ્રમ સુધી આવજો”

અને એમને વિદાય કર્યા.

એ પછી, છાવણીવાળા લોકો શા માટે આવ્યા બધા મોઝા આવ્યા,
એમ વિચારતો, વંશ પાપનને મળવા જવાની રજા લેવા એ પિતા પાસે
ગયો. તેણે પિતાને પ્રણામ કર્યા. તે પહેલાં એણે વંશ પાપનની અગર
લેવા માણસ મોકલ્યો હતો એણે રાજાને દ્વંધી પ્રણામ કર્યા એટલે, મેઘ-
ગર્જનાશા મહારાજ સ્વયં રાજાએ તેને સહાયો. જુમિ પર બેસવા જતા તેને
પકડીને પગણે એ પાદપીઠ પર બેસાડ્યો અને તેને જોઈને શુકનાસને
કહેવા લાગ્યો :

“શુકનાસ, હવે ચક્રાપીએ મૂકો આવવા લાગી છે. માટે રાણી
વિદ્યાસવતી માટે પુત્રવધૂ આવે તો ?” શુકનાસે કહ્યું :

“મહારાજ, આપે સરસ વિચાર કર્યો. એ બધી વિદ્યા અને કળાઓમાં
કુશળ થયા છે. બધી દિશાઓમાં કર ઉપસાડ્યો છે. અને અન્તર્યા પ્રેમ
સંપાદન કર્યો છે. સાગરમેખલા જુષીને જાણ છે. હવે તો લગ્ન જ
આટી રહ્યા.”

ચક્રાપીએ યુધ્ધ : અહો, હું કાદંબરી પાસે જવાનો વિચાર કરું છું
ત્યાં, પિતાજીના મનમાં આવે વિચાર આવ્યો. આને જ વનમાં
શુચાએલાને રસ્તો જડે, આધિજાને આખ મળે અને યુધ્ધ પામતાં અમૃત
મળે એમ કહેવાય. હવે તો વંશ પાપન આવે એટલી જ વાર કાદંબરીને
છે. એમ વિચારતો હતો એટલામાં બીડીને રાજા, શુકનાસ

સાથે રાણી વિદ્યાસવતીને મહેલે જવા નીકળ્યો. સફળા ઉઠેલી રાણીને
ભિમે ભિમે જ કહ્યું :

“ દેવિ, તમે પણ વધુનું મુખ્ય જોશ અધીગં બન્યાં છો. કુમાર પ્રણ
ઉંમર યોગ્ય બન્યો છે. તો હવે લગ્નની જ તૈયારી કરાવીએ. હવે તમે માતા
થયાં. એમ યરમાશે તે નહિ ચાલે.”

એમ લાંબા સમય સુધી વિનોદ કરી દેહધર્મ બજાવવા ગયો. કુમાર
પણ, શુકનાભ પાસેથી જ વૈશંપાયન પાસે જવાની રજા લઈ બિટ્યો અને
બીજો દિવસે નીકળવાનો વિચાર કરી મહેલે ગયો. જવાના ઉમંગમાં ને
ઉમંગમાં તેને રાત્રે બરાબર બંધ પણ ન આવી. બે પ્રહર રાત બાકી રહી
ત્યારે પ્રયાણ માટે શખનાદ કરાવ્યો અને બહાર ઇન્દ્રાયુધ આગ્યાની
ખબર જાણી, નીકળ્યો. અને તેના ઉપર સવાર થઈ નમર બહાર આવ્યો.
બાકીની ગતમાં જ ત્રણ જોડન જોડ્યો પંથ કાઢ્યો અને ચંદ્ર મ્હાન
બન્યો અને સૂર્યોદયની તૈયારી થઈ તે વખતે તેણે દૂરથી જ પોતાની
છાવણી જોઈ, “ પહેલો વૈશંપાયન જ મને તો સારું ” એમ વિચારતો
છાવણીમાં ગયો. રાજ્યચિહ્નાદિ અને પાછળ આવતા રાત્રીએને સાથે
આવેલાની મના કરી ખાવણી પાસે ગયો. ત્યાં રહેલી સ્ત્રીએને વૈશંપાયન
અને તેનો તંબૂ ક્યાં છે એમ પૂછતો હતો. જવાબ મળ્યો :

“ લાઈ, તું પૂછો છો ? અહીં વૈશંપાયન ક્યાંથી ? ”

આ સાંભળી તેને ધણું જ દુઃખ થયું અને વિખૂટા પડેલા હરણુશા
વંદે કે ગજડિમ્લ જેવો, તથા ગાયથી વિખૂટા પડેલા વત્સ જેવો તે,
કાંઈ જોતો કે સાંભળતો ન હોય તેમ, પોતે કોણ છે, ક્યાં છે, શા માટે
આવ્યો છે ? એનું જ્ઞાન ન હોય તેવો થઈ ગયો. એવે પેલા રાત્રીએ
પાસે આવ્યા અને ઇન્દ્રાયુધ જોળખાઈ ગયો તેથી, આ તો મહારાજ
ચંદ્રાપ્રીદ છે એવી ખબર પડી. પછી સરી જતાં ઉપવ્રજવાળાં અને આંસુ
ભરેલી આંખવાળાં, દુઃખી, નીચું જોતાં પરિજનોએ તેને પ્રણામ કર્યા.

હજારો રાજાઓએ પણ પ્રણામ કર્યાં. એમના મુખ સામે જોઈ ‘વૈશંપાયન ક્યાં છે ?’ એમ પૂછ્યું.

• તેમણે તેને ઝાઝ નીચે બેસવા વિનંતી કરી પણી કહેવાનું કહ્યું. ૨૫૪ વાત કરતાં પણ વધારે દુઃખદર તેમના વચનથી ચંદ્રાગીરને હૃદય ચીરાઈ જતું હોય એમ દુઃખ થયું. પોતાના પિતાના જોટણી જ ઉમરવાળા રાજાઓ વડે પકડી રખાએલી પોતાની જાતનું પણ, અથ ઉપરથી બિતરી કુશાસન પર બેસતા તેને જ્ઞાન ન રહ્યું. જ્યારે જ્ઞાન આણું ત્યારે પણ પોતાને વૈશંપાયન વિશેષી જોઈ તેને ‘ક્યાં છું, આ બધું શું છે, મેં શું કર્યું છે ?’ એમ તેને યથા લાગ્યું. તેને ધાવણીમાં ન જોતાં તેને બીજો કંઈ વિચાર ન આવતા, રમણીય હોવા છતાં આ જીવોક હવે તેના વિના મને સતો અને અજગમતો થઈ ગયો. જિંદગીનું રૂળ પણ ગમ્યું. હવે શું કરું, કોને જોઉં, કોની સાથે વાત કરું, કોને મનની વાત કહેવારો, જીવને પણ હવે શું કરવું છે ? કાલંબરીતું પણ હવે શું પ્રયોજન છે ? હવે વિનંતી પણ કોને કરું ?” એમ વિચાર આવવા લાગ્યા, એના જોવા રત્નસમાન મિત્ર હવે કોણ આવશે ? હવે માતા પિતા કે શુકનાસને શી રીતે મોં બતાવવું ? પુત્રજોડથી બાકુળ માતા મનોરમાને કેમ આશ્વાસન આપવું ? મને ગૂંથીને ચા માટે એકલો આસ્થો ગયો ?—એમ વિચારતો, પોતાને મદાવ્યપરાધી માનતો તે, પરાણે રાજાઓને મળ્યો અને પૂછવા લાગ્યો :

“મારા આવવા પછી કાંઈ સાથે ઓચિંતો સમામ થયો કે એવો વ્યાધિ કે વાજપાત થયો ?”

જવાબ મળ્યો :

“મહારાજ, એવું કંઈ થયું નથી. મહારાજની પેઠે જ વૈશંપાયન પણ પાં જીવો.”

આ સાંભળી નવું જીવન મળ્યું હોય એમ જુધાને બેઠીને મળ્યો. બોલ્યો :

“ વૈશંપાયન વિનાના તમને જોઈને મેં ક્રારકો પડવાથી તમને એમ કહેલું. તો હવે કહો કે એ ક્યાં છે? શા માટે ન આવ્યો, તથા તમે એને મૂકીને શા માટે આવતા રહ્યા?”

રાગઓએ કહ્યું :

“ મહારાજ, જે બન્યું છે તે સાંભળો. વૈશંપાયન અને ડાવણી સાથે આવજો—એમ કહીને તમે નીકળ્યા ત્યાર પછી સવારમાં બહાર નીકળવાનો હુકમ આપતો ભેરીનાદ થયો. તે વખતે વૈશંપાયન બોલ્યા :

“ આ અચ્છોદ સરોવર ધણું પવિત્ર ગણાય છે. માટે એનાં નિર્મળ જળમાં નાહી, સિદ્ધ લોકના રથજન-દેશમાં ભગવાન શંકરનું પૂજન કરવા જઈએ. આ જમીનમાં દિવ્ય માણસો રહે છે અને તે કોઈએ જાણી કે જોઈ નથી. ”

પછી માલીને જ તે અચ્છોદ સરોવરને કિનારે ગયા. અત્યંત રમ-ભૂયિષ તેમણે એક સુંદર લતામંડપ તે સરોવરને કિનારે જોયો. તેને જોઈ જાણે પુરાણા બાંધુને જોયો હોય એમ લાગે જવા લાગ્યા. ટગર ટગર જોતા, મર્યા પામ્યા હોય તેમ બોલ્યા વિના જ બોલ્યા રહ્યા. આંખોમાંથી આંસુની ધાર ચાલી. એવી દશા જોઈ એમને ધણી ચિંતા થઈ, “ અને રસિક હૃદયવાળા ગમે તે હંમરના માણસો આ દશામાં-ગોહમાં-પડે છે તો આ જુવાન છે તેમનું તો પૂછવું જ શું? આ અતિ રમણીય જૂમ જોઈને જ એમને એમ થયું છે. ” એમ વિચાર આવતાં એમ તેમને કહ્યું : “ સુંદરતમ વસ્તુ જોઈ છે. માટે હવે આપ બેસો. ધણે સમય થઈ ગયો છે. માટે સ્નાન કરી હવે સિમ્બરમાં જઈએ. બધા આપની રાહ જુએ છે. તો હવે શા માટે વિલંબ કરવો? ”

પણ જાણે અમારી વોત સમજ્યા જ ન હોય એમ, એમણે જવાબ ન આપ્યો અને અનિમેષ, અશ્રુઝરતી આંખે તે લતામંડપને જ જોઈ રહ્યા.

વારંવાર ત્યાંથી ખસવા વિનંતી કરી ત્યારે ગુસ્સે થઈ ધણી કંઠાર-તાંથી જવાબ આપ્યો :

“હું અહીંથી ખસવાનો નથી. તમે જાઓ. ચંદ્રાપીડના ગયા પછી તમારે આ ક્ષણે એક દિવસ પણ રહેવું ન લેખ્યું.”

આ સાંજગી કાંઈ કારણથી તેમને વેરાળ્ય આપ્યો હતો એમ માની, તે વિચારમાંથી પાછા વાળતાં અમે પણ જરા ગુસ્સે થઈ કહ્યું : “મદારાજ. તારાપીડના પ્રાંતને અતે મિત્ર શુકનાસના આપ પુત્ર છે, છતાં આમ કંઈ છે તે જરાયે થોડું નથી : એમને મળીને જ ને કાંઈ કરવું હોય તે કરાય. એ વાત પણ જ્યાં દબાયે, પણ તમને એકલા મૂકીને અમે જઈએ તો મદારાજ ચંદ્રાપીડ અમને શું કહે ? શું તે અને તમે” ગુદા છે ? એવું કાંઈ જ નથી માટે ચાલો, આ મોદ્દ હોડી દઈ જવાની તૈયારી કરો.

અમારી આ વાત સાંજગી એ દસતા હોય એમ બોલતા લાગ્યા.

“તમે મને જવાનું કહો છો તે શું હું નથી સમજતો ? ચંદ્રાપીડ વગર મારાથી એક ટાલુ પણ રહેવાય નહિ. પણ શું મદ્દ ? આ પગથી જ મારે ધધી કાપી જતો રહો છે અને ધધે વિચાર કરું છું છતાં મને કાંઈ સમજ પડતી નથી નજર ખીલું કાંઈ લેતી નથી. બંધનમાં હોય તેમ પણ એક ડગલું પણ હિપડતા નથી. અહીં રહેતાં મારા મનમાં એક તરંગ જો છે કે જેને લીધે હું છું તેજે મારે માટે જ જીવન દહાવી ગયું છે. માટે હવે મને આગ્રહ ન કરો અને જઈને ચંદ્રાપીડની સાથે રહેવાનો આનંદ જીવનપર્યંત ભોગવો. અહીં પુરવરાળા મારી પાસેથી નસીમે એ ગુપ્ત છીનવી લીધું છે.”

ધનૂરી નવાઈ પામી અમે પૂછ્યું : “શું સાચે જ તમે કુમારની પાસે નથી આવતા ?”

એમને જવાબ દીધો : “પરમ મિત્ર ચંદ્રાપીડના મોગદ ખાઈ કહ્યું : હવે હું અહીંથી ખસી રહીશ નહિ. અમે તે કારણે, પણ મારાથી ગાળું જ નથી તે તમે ચે જુઓ છો. માટે જાઓ.”

આમ કહી બોલતા અટકેલા તે થોડીવારે જોડી તે તે આડ અને
વતા વગેરે સ્થળે ફરવા લાગ્યા અને નિશ્વાસ નાખી, તે જ લતામંડપમાં
આવીને બેઠા એમના આવવાની આશા રાખી અમે પણ ત્યાં જ રહ્યા.
મે પહોર ગયા પછી બોજન વગેરે કરવા વિનંતી કરી. તો કહે “મિત્ર
ચંદ્રાપીડને જે આ પ્રાણુ પ્રિય છે. તેમને માટે પણ હું જીવવાનો જ છું.
મેમાં વિનંતી કરવાની તો જરૂર જ નથી.” પછી સ્નાન કરી કંઠમૂળાદિ
માર્ગાં અને અમે પણ એમ જ કર્યું. આ બધું નહિ સમજતા અને
માથર્થમુગ્ધ અમે ત્રણ રાત અને ત્રણ દિવસ ત્યાં રહ્યા. અને છતાં, તે
માવે એવાં કાંઈ ચિહ્ન અમે જોયાં નહિ. તેથી નિરાશ થઈ, તેમની પાસે
હું સેત્ય મૂકી અમે આશ્રય અને આપને આ અમાચાર કહેવરાવ્યા.
મે પણ પ્રવાસ કરીને થાક્યા છો માટે આરામ કરો.

આવા વૈરાગ્યની વાત સાંભળી ચંદ્રાપીડને જે બધું આશ્ચર્ય થયું :
આના વૈરાગ્યનું શું કારણ હશે. મારી કાંઈ જૂઠું થઈ જ નથી પિતાની
કૃપાથી જેમ રાજાઓ મને, તેમજ એને જે માન આપે છે એને જે
યથેચ્છ ખાવાપીવા પહેરવાઓડવા અને હરવાફરવા મળે છે. તેની આશા,
મારી આજ્ઞાની પેઠે જ પગાય છે. તે પણ મારી જ પેઠે કૃપા કરે છે.
નોકરો તેનો હુકમ અને ધાક માને છે આશ્વયથી જ કોઈએ તેનું અપમાન
કર્યું કે હાથ ઉપાડ્યો નથી. તે પણ અવગણી નથી. પિતામાતા ઉપર સ્નેહ
છે. એ નથી કાઈ ખરાબ સોજનમાં કે નથી અણસમજી. એને ઘર ઉપર
એવો અલગભો આવવાનું જે કારણ નથી. જીવાનીમાં એવો વૈરાગ્ય આવે
પણ નહિ. એણે હજી મૃદસ સારના ધર્મ પણ જાળવ્યા નથી. વંદ્ય પણ
આણુ રાખ્યો નથી. મહાન યશો પણ ક્યાં નથી. સર્ગાવહાલા, મિત્રો
વગેરેનું તથા પ્રાણનું કંઈપણ કરવાનું પણ બાકી છે. સ્ત્રીઓને તો સાંભળી

કે જોઈ પણ નથી, તો પછી આમ યા માટે ક્યું હશે? આમ વિચાર કરતાં તેણે રાજાએને રજા આપી અને પોતાના માટે શિગિર તૈયાર કરેલું. તેમાં ગયો. નમેલાં મોં વાળા ઉદાસ સ્ત્રીઓને ત્યાં તેણે જોઈ. એ પોતે પણ પથંગમાં બેઠો. પવન નખાતો હતો તેથી ધીરે ધીરે તેનો યાક દૂર થયો. એને થયું : એક દુઃખ હતું પૂરું થયું નથી, તે પહેલાં તો ખીચું દુઃખ લેશું થયું જો પાછો જઈ માતાપિતા તથા શુકનાસ અને મનોરમાને ખેંચર ન કરે અને દિલાસો ન આપે તો તેણે પણ શુકનાસના જેવું જ ક્યું ગણાય, વળી, એ પાછો જાય તો ફરી નીકળવા ન દે એવો પણ પાકો સંભવ. છતાં માતાપિતા કે શુકનાસ પણ, વેશપાવનને લેવા માટે તેમની રજા લઈને જઈ તો નહિ રોકે એમ તેને લાગ્યું. એને તો, કાદંબરીને મળતું હતું તેથી એ ગમતું જ હતું કેમકે, એ જ દિશામાં જવાનું હતું. અને વેશપાવન સાથે જ, ત્યાંથી આગળ જઈ ચકારો એમ પણ તેને લાગ્યું.

આમ વિચાર કરતાં કરતા તે નાલો અને રાજાએને પણ સ્નાન બોજન કરવાની આજ્ઞા આપી કાદંબરીના વિયોગ અને વેશપાવનની ચિંતાથી અકળાયેલો હોઈ તે પણ જળમંડપમાં ગયો અને મહાપરાણે એ દિવસ પસાર કર્યો. અને ખીચે પહેરે જ નીકળવાનું છે માટે તેવારી કરો એમ રાજાએને આજ્ઞા આપી.

લાંઝા સમય પછી ઉજ્જૈન જોવા મળશે એમ માની સૈન્યને પણ આનંદ થયો અને તેવારી કરી, રાતે ને રાતે રસ્તો કાપી તે સૌ સત્તારમાં જ ઉજ્જૈન પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તો લોકોને મોંઝે એક વેશપાવનની વાત વિના ઠાંઈ સંભળાતું જ નહોતું. એ જોઈ માતાપિતા તથા શુકનાસ-મનોરમાની શી દશા હશે તે તે કહી શકે. એનું મન દુઃખથી મગઈ ગયું. અને નીચું મુખ રાખીને તે નગરમાં ઘડી રાજમહેલે ગયો. મેને ત્યાં જતાં જ ખેંચર પડી કે શુકનાસ અને મનોરમાને ત્યાં જ તેના માતાપિતા ગયાં હતાં. એટલે દરવાજેથી જ પાછો વળી તે પણ ત્યાં ગયો. હોશ પાસે જતાં જ મનોરમાનું સ્વન સંભળાયું :

હજી તો તારા વિવાહ પણ થયા નથી, તું ધણો જ નિષ્કુર છે. હે પુત્ર, તું પાછો આવ. અને તારી દુઃખી માતાને આશ્વાસન આપ. એવા અધાર જંગલમાં એકલા તારી શી દશા થશે? તું શું ખાતો હશે અને શી રીતે રહેતો હશે? શું પીતો હશે? હજી તો પુત્રવધૂના સુખનું પણ દર્શન થયું નથી. એ તો ન થયું, પણ તારું સુખ જોવાનું પણ મારી અભાગિણીને માટે દુર્લભ થઈ પડ્યું છે. તને ન જોતાં, મારાથી જીવી શકાય એવું પણ રહ્યું નથી. તું જન્મથી આજ સુધીમાં કદી રીસાયો નથી. તો તારામાં આવી નિષ્કુરતા ક્યાંથી? તને પગે લાગ્યું છું. આમ કરીને તારે શું મેળવવું છે? ધરણિ સુખી કરવાને બદલે તે તો દુઃખમાં નાંખ્યાં.

આ વિલાપ સાંભળીને તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. રાણી તેને શાંતિ આપતી હતી. એ નમ્ર મુખે અને અત્રુભરી આંખે, રાજા અને શુકનાસ એકા હતા ત્યાં ગયો. એને દૂરથી જ જોઈને મંદર પર્વતથી વમોવાયેલા સાગર જેવો, દુઃખી, બ્યાકુળ રાજા બોલ્યો :

ચંદ્રાપીડ, નાનપણથી જ એક સાથે રહેલા વેશંપાયન પર તારી જે માયા છે તે હું જાણું છું. પ્રાણથી ચે તે તને વધારે પ્રિય છે. આવી પીડા જે પ્રિયજન હોય તેના તરફથી જ કોઈ વાર ઉપજે છે. આ વાત સાંભળીને મને આમાં તારો જ કાંઈક દોષ હોય એવી શંકા આવે છે.

રાજાના આ કથનનો અસ્વીકાર કરી, તેને બોલતો અટકાવી શુકનાસ બોલ્યો :

મહારાજ, આપ તો સાગર જેવા છો. આ સમાચારથી આપનું મન પણ માઝા મૂકે છે. વિનયી કુમાર ચંદ્રાપીડની તેનાં ઉપરની પ્રીતિ હું જાણું છું. તે કોઈ દિવસ એવું કાંઈ કરે જ નહિ. એને એમ કહેવું પણ જ અયોગ્ય છે. હું તો એનો જ કાંઈક દોષ જોઉં છું. તેને દુનિયાનું

જ્ઞાન નાનપણથી જ નથી. આપે અને મદારાણીએ એને લાક લગાવીને જ ગણ્યો છે. એ સુધર્યો નહિ તેમાં ચંદ્રાપીક પણ શું કરે ? નરસીખને ખોગે, પાનાના ચરીરમાથી જ આવા દુઃખ આપનારા રોગ અને ગૂંમડાં જેવાં વ્યાધિઓ જન્મે છે. તે બેશરમ અને દુષ્ટ હોય છે. નીચજનોની શુદ્ધિ જીનને હેરાન કરવા માટે જ હોય છે. એમનું જ્ઞાન, અભિમાન, પરાક્રમ અન્વને પીડવા અને ધન માટે, તથા જ્ઞાન પ્રધાપ માટે જ હોય છે. એમના બધા જ ગુણો છેવટે તો દોષ બની જાય છે. આ મૂખે એ પણ ન જોયું કે એના માતાપે વંશ આણુ રાખવા અને તર્કણ માટે તેને ઉઠેર્યો કે. અને પોતાના મિત્ર ચંદ્રાપીકનું દિલ પણ તેણે જોયું. તથા એને આપી જે કીર્તિ ન શાગી એની મા એના વિના સી રીતે અરો તેનો પગ વિચાર તેને ન કર્યો. પિતાની રજ લીધા વિના સર્વત્યાગ ન કરાય તે પણ એ સમજ્યો નહિ. અમને દુઃખ દેવા માટે જ એનો જન્મ થયો હતો.

આગમગી આળસાળા શુકનાચનું આ કથન ચંદ્રાપીકે, સર્વજ્ઞ, પિતા પોતાના ઉપર જ દોષારોપણ કરે છે એથી તેને દુઃખ પણ થયું અને રોગ પણ આજ્યો. ધીમે ધીમે તેણે શુકનાચને કહ્યું

મારા પિતાને જ મારા ઉપર વહેમ આવે છે. તો હવે મને તેને લઈ ચારવા માટે જવા આગા આપો. ભાઈ મુધી તેને લઈ ન આવું ત્યાં મુઠી મારા ઉપરની ચકા જશે નહિ. પિતાને જ સંકે આવે એ ત્યાં જીનને તો શે ન આવે ?

શુકનાચે મદારાજને કહ્યું : કુમાર, એને લઈ આવવા માટે આપની આજ્ઞા માગે છે. તે એમને જવાબ આપો.

આંખમાં આંસ સાથે, પણ ધીરતાથી રાત્રીએ કહ્યું : ભાઈ, ચંદ્રાપીક, પિતા એ આવશે નહિ એના ઉપરનો પરા રનેદ હું જાણું છું. માતા પણ તેને વાવવા માટે તો જવાની મુજબ તેને આપશે જ. તો

તું જ અને એને લાઇ આવ. થોડા જોષી પામે સારુ મુદત જોવરાવીને જ જાએ.

રજા મળી એટલે આનંદ પામતો અને વૈશંપાયન માટે ખેડ કરતો, કુમાર બેઠે માતાઓ હતી ત્યાં ગયો. અને કહેવા લાગ્યો. પિતાજી અને પ્રધાનજીએ મને વૈશંપાયનને લેવા જવા માટે આજ આપી છે તો તમે પણ રજા આપો મને પિતાજીએ આ વાત આપને પણ કહેનાની રજા આપી છે.

આ સાંભળી વિદ્યામયતીને આનંદ થયો. પણ મનોરમા બોલી :

વત્સ ! તારા જવાની વાત કરીને તું મને આશ્વાસન આપે છે પણ તે તો નિષ્કર છે. એનો શો વિશ્વાસ ? હવે તો તારા વડે જ અમે બેઠે મુત્રવતી છીએ. માટે તારા જવાની વાત મને રુચી નથી. તું ન જાય એ જ જરૂરી છે.

આ સાંભળી રાણી બોલ્યા :

બહેન ! એમ ન કહો. તમે કહો છો એમ જ આપણે તો છે. પણ વૈશંપાયન વિના એ કોને જોશે ? તેથી લાગે જાય. શા માટે રોકો છો ? શકશો તો પણ એ રહેશે નહિ. એ વિચારીને જ એને રાજાએ પણ રજા આપી હશે. થોડા દિવસ એને ન જોવા છતાં એ આપણે ચલાવી ચકાશું. પણ વૈશંપાયન વિનાના એનું ગરીમકું મોં આપણાથી રોજ નહિ જોવાય. એના જવાની તૈયારી કરવા, ચાલો, આપણે જઈએ.

આમ રજા મળવાથી આનંદ પામી તે પોતાને મહેલે ગયો. અને જોષીઓને બોલાવી કહ્યું :

રાજાએ મારા જવા માટે મુદત જોવા કહ્યું છે. પણ મારે જલદી જ જવાનું થાય એમ તમે કરો.

જોષીઓએ કહ્યું : કુમાર, ખરું જોતાં તો આપ અત્યારે જાઓ તે થોડું નથી પણ રાજાને ઠીક લાગે ત્યારે તે પ્રમાણે તે કરે. માટે, અમે તો તમે કહો તેમ કરીએ.

વિવાહ થશે-વગે' વિચાર આવવા લાગ્યા. પૂરતો આરામ લીધા વિના બનતી ઉતાવળે એ આગળ વધે જ ગયે. પણ માર્ગ ધણે લાંબો હોવાથી, દિવસ પર દિવસ વીતવા લાગ્યા. અર્ધકે ગયો-ત્યાં વર્ષા પણ શરૂ થઈ ગઈ. છતાં તે દિવસોમાં, જ્યારે પણ, અનુકૂળતા મળે ત્યારે રસ્તો ઠાપતો તે આગળ વધે, એવામાં ત્રીજા લાગતો રસ્તો બાકી રતો ત્યારે તેણે મેધનાદને જોયો. એને જોઈ, પહોંચી કાઢેલોની નહિ પણ વૈશંપાયનની જ વાત પૂછી છે. એમ વિચારો પૂછ્યું :

તે વૈશંપાયનને અચ્છેદને કિનારે જોયો છે ? એ શું કરે છે અને આ માટે ત્યાં રોકાયો છે ? એ શરીરે સુખી તો છે ને ? એણે કાંઈ માતાપિતાને કે મને કહાવ્યું છે ? તે એને પાછા આવવા કહ્યું હતું ? તેણે શા જવાબ આપ્યો ? એ આવશે ? મને મળશે ? સમજાવીશું તો સમજીને પાછો આવશે ? એ આખો દિવસ શું કરે છે ?

જવાબ મળ્યો : “મહારાજ, મને વૈશંપાયનની કાંઈ ખબર નથી. હું અચ્છેદ સુધી ગયો પણ નથી. વર્ષામત્તુ આવી છે તેથી કદાચ તમને મહારાજીના કે મહારાજ તારાપીઠે કદાચ રોકે, એટલે મારે એટલાએ આ પ્રદેશમાં ન રહેવું, અને તો પહોંચી મળા જેવા જ' છીએ, એમ ટૂંકે પૂરક અને પત્રલેખાએ મને પછો મોકલ્યો છે. ”

ચંદ્રાપીઠે પૂછ્યું : “ તને શું લાગે છે ? પત્રલેખા આજસુધીમાં પહોંચી ગઈ હશે ? ”

“ મને લાગે છે કે કોઈ ખાસ રિધ્ન નહિ વ્યાપ્ત્યું હોય તો તો જરૂર પહોંચ્યા જ હશે ” એવો જવાબ મળ્યો.

એ સાંજીની તે ઝડપેર અચ્છેદ સરેવરે પહોંચ્યો અને રાજા સેવકોને કહ્યું :

“ તમે સૌ ઝડપથી તપાસ કરો. કદાચ આજેથી શરૂઆતે વૈશંપાયન દૂર પણ ખસી જાય. મારે તરફ ખાન આપો. ”

વનસ્પતિ-સૃષ્ટિ

શાન્તિલાલ ઠાકર એમ. એ.

ખેતીપ્રધાન હિંદમાં પહેલેથી જ વૃક્ષની મહત્તા ગવાતી આવી છે. હિંદમાં જનકરાજ સોનાના હળથી ખેડતા હતા, અને તે વખતે તેમને 'સીતા'ની પ્રાપ્તિ થઈ એવી આખ્યાયિકા છે. 'સીતા'નો અર્થ જ ખેડવા માટે ઇલાયદી રાખેલી જમિનો ખંડ-ટુકડો. દરિયાઈ જીવનપ્રધાન ઈંગ્લેન્ડમાં જેમ પાટવી રાજકુંવર, ખલાસી જીવનની મહત્તા પ્રજામાનસમાં સ્થાપવા, નૌકા ચલાવવાનું કામ થોડોક વખત પણ કરે તેવી પ્રથા છે, તેમ હિંદમાં પણ હશે તેમ જનકની વાત પરથી લાગે છે. સ્મૃતિમાં કહે છે કે-
 પશાન્નરોષો નરક ન ચાતિ। પાંચ આર્ષા રાપનાર મનુષ્ય નરકમાં ન જાય,
 અર્થાત્ સ્વર્ગમાં જાય. તે વચનની પાછળ પણ વૃક્ષારોપણનું માહાત્મ્ય સમજાવવાનો આશય સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. 'કુમારસંલવ'માં કવિ-
 કુલગુરુ કાલિદાસે દેવદારના વૃક્ષને ચંકરપ્રિયા પાર્વતી સુવર્ણકુંડલમાંથી પાણી પાતાં, ઝેરલે તેને કાર્તિકેયની સમાન કક્ષામાં મૂકી, ગૌરીનાં 'પપનો રસય' કહી વર્ણવ્યો છે. તે જ કવિએ 'ચાક્રતલ'માં ચક્રાંતલાને, સાસરે જતી વખતે, પોતાની પ્રિય માધવી લતાને નક્કી કરેલા આશ્રમ સાથે પરણાવવાની ચિંતા કરતી, અને તે કાર્ય-અને સાથે સાથે પોતાના ખીન્ન વહાલા કૂલછોડને જલસિંચન કરવાનું કાર્ય, પોતાની સખીઓને-પ્રિયવદાને અને અનસૂયાને સોંપતી વર્ણવી છે. ચક્રાંતલા તો આશ્રમકન્યા હતી, વન-
 વગડની રૂપસુંદરી હતી, માટે જ કુપ્યન્ત તેનામાં રાજમહેલનિવાસી રાણીઓ કરતાં પણ વધારે રૂપ નિહાળે છે. તેને કૂલ વહાલાં હતાં, છતાં તે આશુ-
 પણ માટે કૂલ ચૂંટતી નથી, કૂલછોડને પાણી પાયા સિવાય તે પોતે પાણી પીતી નથી, વૃક્ષો પર જ્યારે પ્રથમ વાર કૂલ ભેંસે છે ત્યારે તે ઉત્સવ મનાવે છે-આવી તેને યુગપ્રિયા રસિકચિરમણિ કવિ કાલિદાસે ચીતરી છે.

શ્રી અરવિદ્ આશ્રમમાં રહેતાં માતાજીએ જુસોને સ્વર્ગપ્રેમી-જીવનપ્રેમી-પ્રકાશપ્રેમી કહ્યું છે, અને તેટલા માટે તો ત્યારે સ્વર્ગ આશ્રમવા માટે પશ્ચિમ આકાશની દિશિતજેદેખા નીચે રૂબરા ભવ છે ત્યારે ઝાડમળિા રસ-નિર્વાસા તેની નસો દ્વારા ઊર્ધ્વગતિ કરતો કરતો, તેની ટોચ પર પહોંચે છે, અને ત્યાંથી છેલ્લી ફાલે પલ્લુ બને તેટલો જીવનપ્રકાશ આત્મદેવ સ્વર્ગ પાસેથી ચૂસવો, તે કાજે પ્રયાસ કરે છે ! એક ખ્રિસ્તી આગ્ય કવિ જુસોને 'rooted prayers'-મૂળ નાખીને, પૃથ્વીતલમાંથી ઊગી, પ્રભુ તરફ આકાશ પ્રત્યે સાખાખાડુઓ પ્રસારતી, મૂર્તિમતી પ્રાર્થનાઓ કહી વર્ણવે છે. કેટલું સુંદર સચક, અખ્યાતમરદસ્યપૂર્ણ રચક !

જુસોનો નાચ થયાથી, વરસાદની ખેંચ રહે છે; ભૂમિ દરિયાળીશરી આંખને દારતી નથી, પલ્લુ શુષ્ક, નીરસ રલ્લ જેની સૂડી બની ભવ છે; બનાજની અજી રહે છે, ફૂલો દ્વારા-મળતાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો મળતાં નથી, ફૂલોની કવિના અને સૌરજ જીવનમાંથી અદસ્ય યજ્ઞ ભવ છે, બાળકોને કુદરત જ રમતેરગી ફૂલો દ્વારા જે કળાની કેળવણી આપે છે તે અદકી પડે છે, કુદરતની મનોહારિતા, આકર્ષકતા, રમણીયતા, રંજનશી લાભક ધરી ભાવ છે, અને તેટલા પ્રમાણમાં માનવજીવનની જિંદગી, રજરમત, તાઝગી, પ્રયત્નતા, શીતલતા, આદવાદકતા પલ્લુ ધરે છે.-આ તો સામાન્ય રીતે જ સમજી ચકાય તેવી હાનિઓ છે.

વનસ્પતિ સ્વર્ગ પાસેથી જે પોષણતત્ત્વ ચૂસીને મેળવે છે, તે જ માણસો સાક્રમાજી અને ધાન્યનો આદાર કરી મેળવે છે, અને જીવન દમ્ભવી રાખે છે. જે યોગીઓ આ રીતે વનસ્પતિ દ્વારા જીવનચક્રિત મેળવવાને બદલે, બારોબાર સૂર્યમાંથી જ જીવનચક્રિત મેળવે છે, તેઓ સૂર્યપંથ-સૂર્ય-સૂર્ય-તેનાં તેજકિરણોને જીવનપ્રકાશને પીવાનું તપ તપે છે, એમ કિંમતી કહ્યું છે. ઉપનિષદમાં પલ્લુ સંતતિની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરતાં, પ્રકાશમાંથી જીવતત્ત્વ વાયુમાં ભવ છે, ત્યાંથી અગ્નિમાં-લીજળીમાં, ત્યાંથી

વરસાદ સાથે-જલતત્ત્વ સાથે પૃથ્વી પર, પૃથ્વીનાં પેટાળમાંથી વનસ્પતિમાં, તે આહાર રૂપે પુરુષમાં, ત્યાં તેથી પીર્ષરૂપે પરિણમે છે, ત્યાંથી સ્ત્રીની યોનિમાં, અને ત્યાંથી તે જલતત્ત્વબાળકરૂપે અવતરે છે. આમ આ જન્મ-પરંપરામાં પણ વનસ્પતિનું ચોક્કસ સ્થાન છે.

વળી વૃક્ષો કાર્બન ખાય છે, જે આપણે માટે ઝેરી વાયુ છે; અને ઓક્સીજન છોડે છે, જે આપણે માટે પ્રાણુવાયુ છે. આ રીતે કુદરતે માનવીઓને અને વૃક્ષોને પરસ્પર ઉપકારક બનાવ્યાં છે, સામસામા પદ્ધતિમાં બેસાડી વિશ્વયોજનાની સમતુલ્યતા જાળવી રાખી છે.

ઈગ્લંડમાં પણ જ્યારે છઠ્ઠો જ્યોર્જ રાજા અને રોણી એલિઝાબેથ ૧૯૩૭ની ૧૨મી મેએ ગાદીએ બેઠા, ત્યારે વૃક્ષારોપણનો કાર્યક્રમ રાખવામાં આવ્યો હતો. તે લોકો પણ નાતાલ-વૃક્ષ દ્વારા, કારુણ્યભૂતિ ઇશુ ખ્રિસ્તના જન્મનો આનંદ-ઉત્સવ મનાવે છે તેમનામાં લોરેલપ્રક્ષની કાળીઓ કીર્તિનું પ્રતીક ગણાય છે, અને વિશેષજ્ઞનાં પાંદડા શોકવ્યવગણાય છે.

કેટલાંક વૃક્ષો ઐતિહાસિક બની ગયાં છે. ૨૩૦૦ વર્ષ જૂનું પુરાણ સિલોનેનું બોવૃક્ષ; જેની નીચે ભગવાન 'જુદ્ધને બોધિતાન પ્રગટ્યું હતું તે બોધગયાનું બોધિવૃક્ષ; ડાડોનાનું ઓકવૃક્ષ; ઈગ્લંડમાંનું બોસ્કોમેલ ઓકવૃક્ષ; ગુએર્નિકાનું વૃક્ષ; એડનના બાગમાંનું, આદમને પ્રયોજન કરનારું જ્ઞાનવૃક્ષ;—જે હમણાં ૬૦૦૦ વર્ષ પછી જ કરમાઈ ગયું!—જેની નીચે વિવેકાનંદના ગુરુ, શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસે સાધના કરી હતી તે કાલીના મંદિરમાં આવેલું આમલીનું વૃક્ષ; શ્રીકૃષ્ણયદ્રે ભગવદ્ગીતામાં જેને પોતાની પરમ વિભૂતિ તરીકે ઓળખાવ્યું છે તે અશ્વત્થ—પીપળો અથવા વટવૃક્ષ—આમ અનેક વૃક્ષો ઐતિહાસિક પણ બની ચૂક્યાં છે. ઋગ્વેદમાં જે સોમવંશી તરીકે વિખ્યાત છે. અને જેના રસને પીને, ભાહ્યશ્લેષ પરમ આનંદની

અવધિ અનુભવતા હતા તે વેલ; ભગવાન ચંકરની ત્રણ આંખોતી યાદ આપતાં, અને ત્રિશૂલ પેઠે પત્રત્રીવાળાં જેને પાન યાચ છે તે પવિત્ર જીલ્લોનું વૃક્ષ; વૃન્દાનો પતિ બલધર તેના સતીત્વથી મરતો ન હતો, તેને મારવા વૃન્દાને ભગવાને બલધરનું રૂપ લઈ ઇળી, અને પરિણામે તે બુનેએ સામસામા યાચ આપ્યાલીધા, અને વૃન્દા દુલ્હરી થઈને જન્મી, તેના પાન સિવાય ભગવાન કોઈપણ નેવેઘનું પ્રદક્ષ કરતા નથી; તે મેલે-રિયાનાયક, ગરમી આપનાર, પરમપવિત્ર, આરોગ્યપ્રદ દુલ્હરીનો છોડ; અરીજુના બધાણીઓને માતારૂપ અસખસતો છોડ; આધુનિક કાલમાં વધારેમાં વધારે પ્રચલિત બનેલી આનો છોડ—આમ અનેક વૃક્ષો અને છોડ ઐતિહાસિક, ધાર્મિક અને વ્યસનવિષયક માહાત્મ્ય ધરાવે છે ।

તે સિવાય કેટલાંક વૃક્ષો અને કેટલાક છોડ અમુક પ્રકારની ખાસ શોભા અને ખાસિયત ધરાવે છે. લગ્નમણીનો છોડ, ચરમાળ મુઝ્યાની પેઠે, રપઈ કરતાં લગ્નઈ જાય છે. સ્વર્ગમાં નંદનવનમાં આવેલું દૃષ્ટવશ-પારિજાત ધન્વની તથા દેવોની બધી જ કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે એમ મનાય છે. અશોકવૃક્ષ સુંદર રમણીઓમા નપુરજંકૃત ચરણોનું તાડન પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે જ પુખ્તિત યાચ છે એવી સરકૃત સાહિત્યમાં કવિઓની માન્યતા પ્રવર્તે છે. કુરબક વૃક્ષ પર જ્યારે રૂપસુંદરીઓ પોતાના મુંખ વડે મંદુ (સુરા) પીને કાગળા કરે છે, ત્યારે જ તેને ફૂલ બેસે છે । પ્રિવંશુ લતાને જ્યારે તે રમણીઓ આલિંગન આપે છે, ત્યારે જ તે ચોરે છે । હિંદના પ્રખ્યાત વિદ્વાનશાસ્ત્રી શ્રી જગદીશચંદ્ર બોઝે (વસુએ) પ્રયોગાત્મક રીતે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે વૃક્ષોમાં ચેતના છે, તેના તો આ પુરાવો નહિ હોય ! ઉચ્ચ, શ્વેતરંગી શૂદ્ધિષ્ટનું આંક જીવું અને પાતળું હોય છે, અને પવનતા તથા શોભાના ચિહ્નરૂપ ગણાય છે. અશોકવૃક્ષ અશોક રાજાની માફક ગોરવપૂર્ણ હોય છે. ચંદનવૃક્ષની અંદર મધુર માદક સુગંધ રહે છે. અને તેથી તે સપોને પ્રિય હોય છે. શમિનીવૃક્ષ ધોળા તારા જેવાં

ફૂલવાળું, કૌમુદીમાં ધાણેન્દ્રિયને વૃષ્ટ કરતું, મધુર માદક હોય છે. લીમડાના શીતળ છાયાવાળા વૃક્ષ પર ખિરકોલીઓ દોડદોડ કરે છે, અને કામડાઓ આરામ લે છે; તે મનુષ્યને રોગમાં અને આરોગ્યમાં મિત્રની ગરૂજ સારે છે. આમલીના વૃક્ષની ગંભીર ઘટા થોકેલા મુસાફરને તાપમાં જે ઘડી આરામ અને શીતળતા આપે છે. આંગો તેનાં સુમિષ્ટ મધુર પોષક ફળ દ્વારા-કેરીઓ દ્વારા ગરીબ લોકોને બારે માસ માટે તાકાત અને પોષણ પૂરું પાડે છે. કમળ સર્પપ્રેમી છે, અને કુમુદ ચન્દ્રપ્રેમી છે. સર્પમુખી જ્ઞાન સમાન વિશાળ છે, ગુલાબ સમર્પણનું પ્રતીક છે, અને મોગરા ચૈત્યની શુદ્ધિનું સ્વચ્છ છે.

કેટલાંક વૃક્ષોની પાછળ દંતકથાઓ સંકળાયેલી હોય છે, વિલોવૃક્ષ માટે ઇશ્વરમાં એવી કથા છે કે તે મૂળ એક માછીમાર હતું. તે આખો દિવસ માછલાં પકડવાનું જ કામ કરતો. તે કોઇ દિવસ નગરદેવતાને નમસ્કાર કરવાની પુરસદ કાઢતો નહિ. પરિણામે, ગુસ્સે ધબને, એક દિવસ ન્યારે તે નદીમાં એકાગ્રતા ભેતો ભેતો નદીતટે બેસી હતો, ત્યારે નગરદેવતાએ તેને ઝાડ બનાવી દીધો ! તે શોકમૂર્તિ વિલોવૃક્ષ !

મેક્સેરિયા માટેનો રામખાણુ ઇલાજ કિવનાઈન છે. તે કિવનાઈન સિન્કોના વૃક્ષમાંથી બને છે, તે વૃક્ષની પાખતમાં દંતકથા એવી છે કે પેરમાં, કુદરતી ગોદમાં, એક અસંસ્કૃત જાતિ રહેતી હતી. ખેલવું, ખાવું, નાચવું અને શિકાર કરવો આ તેમની રોજિંદા જીવનની કથની ! એક દિવસ તેમના દેશમાં મોહું વાવાઝોડું થયું. પરિણામે કેટલાંક ઝાડ (સિન્કોના) મૂળમાંથી બખડીને પ્રાસેના સરોવરમાં પડી ગયાં ! પરિણામે તે પાણી ઠંડવું થઈ ગયું. એટલે તેઓ દૂર સુદૂર બીજું સરોવર શોધવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. પણ પામે સરોવર જ નહતું. એટલે તેમને મન પાણીનું મૂલ્ય વધી ગયું. પછી એક વાર તે ટોળોમાંના જે માણસો તાવથી માંદા પડ્યા. તેમને કંઈમાં શોષ પડવા માંડ્યો. દુરદુર સુધી બીજા મીઠા પાણીન.

સરોવર સુધી ચાલવાની તો તેમનામાં શક્તિ જ ન હતી એટલે તેમણે પેના ઝડવા પાણીવાળા સરોવરનું પાણી પીધું પરિણામે એકમે દિવસમાં જ તેમનો મેલેરિયા દૂર થયો અને તે સાજા થઇ ગયા ! આ રીતે કિવનાઇનની શોધ પેરમા થઇ !

ચેરીટક્ષને ધાળા મ્હોર થય છે જાપાનમાં તે બહુ થાય છે અને જાપાન મુખ્યત્રિય દેશ છે તેમના ઘરોમાં ચણુ કલામય રીતે ફૂલની ગોઠ વણી રોજ કરવામાં આવે છે અને દરરોજ તેને બત્તી, તેની બિત્તાદૃતિમાં ફેરફાર કરવામાં આવે છે એ જાળકને ચેરીટક્ષ પર બહુ જ વહાલ હતું તે ધરડો થયો ત્યાં સુધી તે રોજ તે જક્ષ પાસે જાય અને તેની સાથે વાતો કરે તેમની બેની વચ્ચે જોડા આત્મિક સંબંધ બધાઈ ગયો હતો એક દિવસ તે પોતાના બાગમાં ગયો, ત્યારે તેણે પેલા ચેરીટક્ષને ચીમળાઈ જવું-મરવું જોયું ! ત પેલા જાડને બાગીને સ્પર્શ ગયો-જેથી પોતાના દેહની દૃઢ લઈ તે ઝાડ મરવું બયે ! હતને મરવું તે બાગર અને હુમાયુના જેવું જ તેમના મેના મિસ્સામાં બન્યું ! જેમ માલ હુમાયુ પોતાના પિતા બાગરની બદલીથી બચી ગયો અને બાગર તેને બત્તે મરી ગયો તેમ પેનો જક્ષ માલુસ મરી ગયો, અને બીજી જ સવારે તે ચેરીટક્ષ સજીવન ચયું, અને રૂપેરી ફૂલોથી દરોડી પડ્યું ! આમ જક્ષ સાથે ધનિ હ સંબંધ પલુ રાખી રાખાય છે !

આમ જક્ષ જગતની યોજનામાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે મલુસનો મિત્ર મદદગાર અને ઉપકારક છે સૌન્દર્યપૂર્ણ શાયગાર છે સૌન્દર્ય અને જાતજાતની સુગંધની આશ્ચર્યમય પેટિમરૂપ છે, આરોગ્યદાતા છે પોષક પ્રકાર અને જીવનને ઝીલી આધ્યાત્મિક ઉપદેશનો દાતા છે અને પ્ય સાથે જીવત સંબંધ મહુ જ ધનિ તાથી બાંધવાનું સામર્થ્ય

સામાન્ય ક્ષતિ !

પ્રિયળાલા શાહ એમ. એ.

માહ મહિનાનો ઠંડો પવન વરણા નદીના સ્વચ્છ જળ પરચાવેલી રહ્યો છે. કાશીની મહારાણી સેંટ્રો સાહેલી સાથે શહેરથી ઘણું દૂર ચંપકવનમાં પથ્થરના ઘાટ પર એકાન્તે સ્નાન કરવા માટે જાય છે.

રાજના હુકમથી તે માર્ગ અને તે ઘાટ આજે પ્રભાતમાં નિર્જન છે. પામે જે થોડાં ઝૂંપડા હતા તે છોડીને લોકો ચાલ્યા ગયા છે. તેથી નદીતીર સ્તબ્ધ અને ગભીર છે. ફક્ત પક્ષીઓનું ફજન વનમાં સંભળાય છે.

આજે ઉત્તરના વાયુથી નદી ઉતાવળી વહી રહી છે. મોતેરી પ્રકાર જળ પર પથરાઈ રહ્યો છે. જળ પોતાનામાં મરત રહીને આનંદથી કલરવ કરી રહ્યું છે. લાળો માણેક જડેલી ઓઢણી ઓઢીને જાણે કે નદી નાચતી ચાલે છે. સ્ત્રીઓના ઢંઢરવથી જાણે કે નદીનો કલરવ આજ લગ્નવાદ્ય રહ્યો છે. કમળની દાડીઓ સાથે રમત રમીને સખીમંડળે નદીને ઉલ્લાસમયી બનાવી દીધી છે. અને વાંતચીતથી અને હાસ્યથી જાણે આકાશ બરાબ જોડાયું છે. આ રીતે સ્નાનક્રિયા પતાવીને બધી સખીઓ નદીકિનારે આવી. રાજરાણીએ તો તરત જ આજ્ઞા કરી કે "હું ટાંઢે મરું છું. મારું આખું શરીર ઠંડીથી કંપી જાય છે. અરે સાહેલીઓ ! હાડી ઉગાડવા માટે ઝડપ અગ્નિ સળગાવો."

સાહેલીઓ લાકડાની ગોધમાં કુસુમવનમાં ગઈ. કૌતુકથી પાગલ બનીને સૌ સાહેલીઓ ડાળાઓ તાણવા લાગી. પરંતુ તરત જ રાણીએ સૌને ખેલાવીને હસતે મુખે કહ્યું, "અરે, અહીં આવો. અહીં નજીકમાં ઢાંધકની ઝૂંપડી દેખાય છે. અરે એ ઝૂંપડીને જ આગ લગાડો જેથી હું મારા હાથપગ શેકી શકું." આટલું કહીને રાણી તો હસી પડ્યાં.

આકાશ

પ્રો. લગવાનલાલ લ. માંડડ એમ. એ., બી. ટી.

હું તો આકાશ છું—અરૂંધ, અસંગ-અરંગ અત્યાદિ અને અનંત.
હું તો આવરી રહું છું સકલ પ્રભાડિને અને સેવું છું સહને, માદા
હાને સેવે છે તેમ.

હું જોઉં છું મારા મુખમડળને આવરવા ભાગતા વાદળાઓને—
તેઓના આદિને, વિકાસને અને અંતને. તેઓની ધીરી પણ સતત ગતિને
અને મનમાં ને મનમાં હસું છું તેઓના આશયને અને તેઓના
પ્રિયને તેઓની રમતને અને તેઓની ગમ્મતને.

એ અવયોગન છે મારા સતત આનંદનું કારણ-મારી અનંત
પ્રસત્તાને! હેતુ

હું જોઉં છું અને અવલોકું છું મારા અવકાશમા વાયુ કે વાયુઓની
ગતિને અને તેઓની સંતાકુકડીથી વાદળાઓ સાથેની રમતને. હું આનંદ
પામું છું તે જોઈને..જેમ બાળકોની નિર્દોષ ક્રીડાને જોઈને માબાપ આનંદ
પામે તેમ

એ બધાના આશયને હું જાણું છું, સમજૂ છું અને કદર કરું છું.
તેઓની દૃષ્ટિએ હું તેઓથી અંકાઈ છું, તેઓની દૃષ્ટિએ બાધિત થાઉં
છું. તેઓની દૃષ્ટિએ સુરંગી કે સુસંગી બનું છું

પરંતુ હું તો આકાશ છું, નિઃશ્ચ, નિઃસંગ અને નિરતિશય...
મે તેઓ જાણે છે.

નિરવધી આનંદ

અવિનાશ ગજનન મુનશી

પેલાં ખળખળ વહી જતા નદીના નીરને ક્યારેય થાક નહિ લાગતો હોય ?

પેલાં લીલાં મનહર પાંદડાંને પવન સાથે ગેલ કરતા ટાક કે તડકે કાંઈ જણાતું નહિ હોય ?

પેલાં હરખે આગોટતાં વાદળાને ક્યારેય લાગ્યા થઈને સૂઈ જવાતું મન નહિ થતું હોય ?

એમને ક્યારેય થાક નથી લાગતો, ક્યારેય ટાક-તડકા નથી લાગતાં, ક્યારેય લાંબાં થઈ સૂતાનું મન નથી થતું; ત્યારે મને કેમ થાક લાગે છે ? શા માટે હવામાનના ફેરફાર સહન નથી થતા ? ક્યાં કારણોથી લાંબાં થઈ-સૂઈ જવા મન વારંવાર ટોક્યાં કરે છે ?

કેટલા યેં વખત સુધી તું એમની સામે ટગર ટગર જોઈ રહ્યું છું. ત્યારે કોણ જાણે કેમ મારામાં આનંદ જિગતો લાગે છે. હું જોઈ શકું છું કે એ નદીનાં નીર, ગેલ કરતાં પશ્ચવો, કે આભમાં આગોટતાં વાદળાઓ, બધાં જ આનંદમય છે. એમનું ગીત, નૃત્ય, મરતી એ બધું જ એમનાંમાં રહેલા આનંદનું જ પરિણામ છે.

સરજતા પડે છે. વસ્તુત્વચકિત ખીલવે છે. "લગાઇમાં એટોમિક બોમ્બ વાપરવા કે નહિ" એવા ગંભીર વિષયો ઉપર પણ સુંદર વિવેચન અને છટાદાર ભાષણ તેઓ આપી ચકે છે. માટીના લોચામાંથી સુંદર દેહાઓ બનાવી તેમને રંગોથી સુશોભિત પણ કરે છે.

પર્યાટણ

આ રીતે સમ્યો ખેતીવાડી તથા શહેરની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં વળગ્યા રહે છે એટલું જ નહિ, પણ જાનામાં અમેરિકાની મુસાફરીએ જાય છે, આનંદ કરે છે, મગજને તાણું કરે છે. તેઓ સારી રીતે જાણે છે કે, "All work and no play makes Jack dull." તરવાની કસરત, ધનુર્વિદ્યા, નાચવાની તથા બંદૂકથી શિકાર કરવાનું કામ પણ કરે છે. મતલબ કે કામની સાથે રમતગમતો ઉપર પણ પૂરતું લક્ષ આપે છે. તેઓ રેડીઓ સાંભળે છે, સંગીત વગાડે છે, ગવર્નમેન્ટ નાણું, ટ્રિકિટો તથા અન્ય વગેરે કેવી રીતે બનાવે છે તે એવા બોધિગ્યન જાય છે; અને ત્યાંથી ખેતીવાડીમાંથી અનાજ વધારે પડવાની રીતો વગેરે શીખી લાવે છે. ત્યાં સસડાં ઉછેરવાનું તથા ખેતીવાડી માપવાનું પણ શીખે છે. તમાકુ પડવામાં ઉત્તમ પારિતોષિક મેળવે છે. *

આજે જ્યારે હિંદ આજાદ થયું છે ત્યારે, હિંદના-ગુજરાતના યુવાનો તથા કિશોરો અમેરિકાની આ 4 H સંસ્થા જેવી સંસ્થાઓ વિશે તેમજ બીજા દેશોમાં જેવા કે જર્મની, સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ, નોર્વે-સ્વીડન, જાપાન વગેરે, આવી આર્થી પ્રવૃત્તિઓ માણુ હોય તે વિશે માહિતી મેળવવી જોઈએ અને કામ કરવાનું પણ ચાર કરી દેવું જોઈએ. તે જ આપણે આટલે નવાં નવાં અનેક ક્ષેત્રો ખુલ્યાં યશે અને બી. એ. કે એમ. એ. થઈને બહાર નીકળતાં જે એકારીનો હાઉ આપણી સમક્ષ ખડો થાય છે તે દૂર ધસે.

ગવર્નમેન્ટ લાઈસન્સ,

મોગ્યાસા (આફ્રિકા)

* નવેમ્બર 1940 National Geographic Magazineના 4 H. Boys and Girls Grow More Foodનો સારાસ

કરીએ કે “મારા મિત્રને સળ થઈ તે મારો છવ તો બાળ્યો પણ એણે સંસ્કારનો યુતો કર્યો તો તેને સળ કરવી એ સરકારની ફરજ છે. આના ઉપરથી હું એ પાઠ લઈશ કે મારે આતું ન જ કરવું જોઈએ.”

આપણે જો સ્વરાજ્યને શોભાવવા માગતાં હોઈએ, જો તેને સુરાજ્ય બનાવવા માગતાં હોઈએ, જો હિંદી સંસ્કૃતિનો દુનિયામાં ડંકો વગાડવા ઇચ્છતાં હોઈએ, તો પડિત જવાહરલાલ, કે સરદાર વલ્લભભાઈ કે શ્રી. મોરારજીભાઈ અમુક વસ્તુ કેમ નથી કરતા તેની ચિંતા છોડી દઈએ. એ લોકોની શુદ્ધ ભાવના તથા યુદ્ધિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને જાણે શું કરી શકીએ તેનો જ વિચાર કરી તેટલું જ અમલમાં મૂકીએ તો ખસ છે.

સરખાઈ ક્યારે ?

સુખી ધનવાન જોઈ, સાધુ દેહે પ્રભુ જાણે,
સાધન સંપન્ન હો, ને લાગ્ય જહુ સાડું છે.
વલુજ વધી ગયો છે, ઉપાધિનો પાર નથી,
જરી સરખાઈ થતાં, ભજવાનું ધાયું છે !
કંગાલને જોઈ, પછી સાધુ કે' ભજન કરો,
ભવજલ તરવાનું આ તો ખડું ખાડું છે.
ગરીબી હઠે, ને વળી જરી સરખાઈ થતાં,
રાત દિન પ્રભુ ભજવાનું મન માડું છે !

ક્ર પ્રસ્થાન - પ્રકાશનો ક્ર

ટાઈપોગ્રાફી અન્યાવલિ

સરસ્વતી અથમાળા

પ્રેમનો દલ	૨-૮-૦	વીર વલ્લભભાઈ	૦-૧-૦
નવો અવતાર ભા. ૧ થી ૩	૬-૦-૦	અભિરિકાનું સ્વા. ગુપ્ત	૦-૮-૦
દષ્ટિપરિવર્તન	૨-૮-૦	કાન્તિ	૦-૧૨-૦
કથ. ૫ થી ભા. ૨	૨-૮-૦	કાન્તિકારી ભક્ત	૦-૬-૦
ભક્તસુખ	૨-૮-૦	છિંતાલીનો મુક્તિપત્ર	-૧૨-૦
		વીરની દાહલ	૧-૮-૦

શ્રી રવીન્દ્ર અન્યાવલિ

ચતુર્થ અને બે બહેનો	૨-૮-૦	દાસનિર્મલ અને સ્વરાજ	૦-૮-૦
નોંધાવૃત્તી	૫-૦-૦	ગાંધીજી આત્મજ	૨-૦-૦

બહુદ્ર અન્યાવલિ

કાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૧-૨	૫-૦-૦	ભૂટાનું દિલ	૦-૬-૦
માતા આસોપાલવ	૩-૦-૦	મુક્તિ કમળ	૦-૦-૬
દ્વિદેશની વાતો ભા. ૨	૨-૮-૦	કાન્તિને માર્ગે	૦-૮-૦
ભક્તપ્રપચ	૫-૦-૦	રૂચિયાનું બાદ	૦-૧૦-૦
		શરદેરી કાપડની હરીફાઈ	૧-૦-૦
		અભૂતરો	૧-૦-૦
		કાલા ભગવતની કડવી વાણી	૧-૦-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

રસિકાનું પાંડર	૪-૦-૦	પ્રિન્સ બિરમાઈ	૧-૦-૦
ભૂખમરાનો વપાવ	૩-૦-૦	કળાનું	૦-૬-૦
સાબરમતી	૨-૮-૦	કન્યાને પત્રો	૦-૧૨-૦
ખાડાની ધાર	૪-૦-૦	છવનચર્ચા	૧-૦-૦
દિનચર્ચા	૩-૦-૦	રસિકામા ડોઝિયું	૧-૦-૦
ગાંધી મહિમહોત્સવ અંક	૨-૮-૦	અપાનની યાત્રા	૧-૦-૦
શુભન અને બીજી વાતો	૨-૮-૦	તરીખાઈનો ગુનો	૦-૬-૦
ચહીદનો સ દેસ	૧-૮-૦	બેલ્ટીવિજય અને બીજી વાતો	૦-૧૨-૦
રામ અને કૃષ્ણ	૧-૦-૦	ભક્ત કે પ્રપચ ?	૧-૦-૦
શુદ્ધ અને મહાવીર	૧-૦-૦	સાચવાઈ અને સર્વોદય	૦-૧૨-૦
મને એ નહિ સમજાય	૦-૧૨-૦	કાલા	૦-૬-૦
		આપણો આહાર	૦-૧૨-૦
		ગિરિરાજ આણ	૧-૦-૦
		શ્રીમદ રાજચંદ્ર છવનકળા	૨-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પ્રાર્થના સમાજ મંદિર અમદાવાદ

સંપાદક : શ્રીમદ રાજચંદ્ર કેસુભાઈ મિસ્ત્રી, ૧૨ અ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબિન, અ
: મણિલાલ છવનલાલ શાહ, નવપ્રસાદ પ્રિ, પ્રેસ, ધીરારા રોડ, : અમદાવાદ